

ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક ૫ મું

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

છુટક પુસ્તક ૪થી ફેબ્રુઆરીને વિવેકે બહાર પડશે.

‘ગાંધીજીનું’ નવજીવન

યોજના

‘નવજીવન’ માં આવી ગયેલાં ગાંધીજીનાં જ લખાણો પ્રજાને એકત્ર અને પુસ્તકના આકારમાં મળે એટલા માટે અમે ‘ગાંધીજીનું નવજીવન’ છાપવાની યોજના કરી છે.

૯૬ પાનાંની એકએક, એવી ચોપડીઓ વખતોવખત પ્રગટ કરવામાં આવશે અને લગભગ એક વરસમાં ત્રણે વરસના લેખો આપી દેવામાં આવશે.

આ પુસ્તક આ યોજના પ્રમાણેનું પાંચમું પુસ્તક છે. એમાં સ્વદેશી કાગળ વાપરવામાં આવ્યા છે. નોંધતો વિષય શૈધવાની સગવડ માટે હાંસીયામાં દરેક પેરાએ મથાળાં મુકવામાં આવ્યાં છે. તે સિવાય વિસ્તારપૂર્વક અનુક્રમણિકા પણ આપવામાં આવનાર છે.

કુલ સંગ્રહ આવી ૧૮ ચોપડીઓમાં સમાપ્ત થશે એવી આજની ગણતરી છે. સામટી કિંમત અગાઉથી ભરનારને ૧૮ ચોપડીઓ ૮ રૂપીયામાં મળી શકશે. તેટલામાં બધા લેખો ન સમાતાં વધારે ચોપડીઓ કાઢવાની જરૂર પડશે તો તેટલાં દામ પાછળથી ભરવાં પડશે. છુટક ચોપડીની કિંમત આઠ આના રહેશે.

પૈસા અગાઉથી જ મોકલવા, વી. પી. મોકલવામાં આવતાં નથી. સવળો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.

વ્યવસ્થાપક

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અ મ દા વા દ

વાચકોને સૂચના

§ નિશાનીવાળા લેખો ‘યંગ હંડીયા’માંથી લાપાન્તર છે.

† “ ” અંગ્રેજી પરથી “

¶ “ ” ગાંધીજીની મુસાફરીઓનાં તેમના સાથીઓએ કરેલાં વર્ણનો છે.

પહેલું પુસ્તક ખલાસ થયેલું હોવાથી સામટાં ૧૮ પુસ્તકના ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવનારોએને પણ તે મળી શકશે નહિ; માટે તેવાઓએ રૂ. ૮ ને બદલે રૂ. ૧૭-૧૮-૦ મોકલવા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૨૨૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગાંધીજી નવજીવન

વિષય ધર્મ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ-સંગ્રહ
૧૦૨૨૬

સ્તંભ ૫

૪૬

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૧૧-૭-૧૯૨૦

(ગુજરાતની ફરજ—ચાણુ)

‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’એ ટીકા કરતાં થોડા દિવસ પહેલાં લખ્યું હતું કે આપણા વક્તાઓ જેટલાં વિશેષણો પંખળપ ઇત્યાદિને વિષે વાપરી રહ્યા છે તે બધાં ખરાં જ હોય તો તેટલી લામણી ઉરફરાયા પછી લોકો ઉપાય શોધ્યા વિના ન જ રહે. ‘આવશ્યકતા એ શોધની મા છે’ એવા એક અગ્રેજ કહેવતનો અક્ષરાર્થ છે. મેમણામાં કહેવત છે કે ‘મામલામાં માટી.’ એટલે મામલો માટી (વીર પુરુષ) પેદા કરે છે. મામલો એટલે ભીડ, અને ભીડ માણસને તેમાંથી સુક્તિનો માર્ગ ખતાવે છે તેથી તે માટી (મદ) બને છે. આપણી ઉપર ખરી ભીડ હોય, આપણાં વિશેષણો અને આપણી સ્થિતિનો ખરો ચિતાર હોય તો આપણને તેનો ઉપાય કેમ ન જડે ?

પંખળપનાં દુઃખ ‘અસલ’ છે એમ આપણે અનેક વેળા ગાણું. અસલ વેદનાથી પીડાતો પુરુષ શું કરે છે ? વીછીથી ડાખાયેલો ડાખ ઉતરાવવા અનેક ઇલાજો કરે છે અને તેથી પણ દુઃખ ન શમે તો મરણ પામે છે. આપણે તો અસલ દુઃખ છતાં મરવાની શક્તિ પણ ખોટા બેડા છીએ. પછી ‘ટાઇમ્સ’ કાં આપણી મરકરી ન કરે ?

શાસ્ત્રોએ અસતનો ત્યાગ સૂચવ્યો છે. આપણને અસંત મિ. ઓપાયન, અસંત મિ. સ્મિથ, અસંત મિ. શ્રીરામનો ત્યાગ કરવા જેટલીયે હિંમત નથી.

આપણી
અધ્યતનની
નિરાંતી

જે સરકાર વચન આપે ને તોડે તેનો ત્યાગ એ અનાદિ કાળનો ઇલાજ છે. રાજાથી પીડાયેલી રૈયતે રાજાનો ત્યાગ કર્યાનાં દૃષ્ટાન્તો આપણા ઇતિહાસમાં રહેજે મળી આવે છે. પ્રજાને રીસાઇ જવાનો હક છે.

હુષ્ટ રાજાને યુરોપમાં પ્રજા હણે છે. હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજા અકળાય ત્યારે તેનું રાજ્ય છોડી દે છે. મેં સચવેલો અસહકાર એ હજવો ત્યાગ છે. સર્વથા ત્યાગ એ અસહકારની પરાકાષ્ઠા છે. આપણે રીસાવું પણ ભૂલી ગયા છીએ.

જો એમ હોય તો એ આપણી અધમતા સૂચવે છે. જ્યારે ગુલામ પોતાની ગુલામી ભૂલી જાય ત્યારે તેને અંધનયુક્ત કરવાનો ઇલાજ રહેતો જ નથી.

તુરતમા
ધારાસભાનો
અધિકાર

જો મેં અન્યાયોનું સમર્થન સરકાર આજે હડપૂર્વક કરી રહેલી છે તેનાથી વધારે આકરા અન્યાય થવાનો સંભવ થોડો છે. જો તેથી આપણને અકળામણુ ન થતી હોય તો સરકારનો દોષ નહિ ગણાય, પણ ગામડીઆ ભાષામાં એમ કહેવાશે કે ‘આપણે એ જ લાગના છીએ.’

આવે કહ્યું સમયે અસહકારનાં સ્વરૂપો જે હું ગુજરાતી પ્રજા આગળ મુકી રહ્યો છું તેને પ્રજા ખૂબ તપાસે એ તેની શરજ છે. ગુજરાત આ કાર્યમાં અનુકરણ નહિ કરે, પણ અગ્રસ્થાન લઈ અનુકરણીય થશે એવી મારી આશા છે.

રહેજ વિચારથી માલમ પડશે કે ઇલકાજ છોડવા, ધારાસભાનો અધિકાર કરવો, સરકારી નિશાળો છોડવી, વકીલાત છોડવી, એ કઠિન કાર્યો નથી. પણ હાલ તુરત તો આપણે ધારાસભાના અધિકારનો નિશ્ચય કરી લેવાની જરૂર છે. ગુજરાતમાંથી એક પણ ઉમેદવાર ધારાસભામાં જવા તૈયાર ન થાય એની અસર રાજા પ્રજા ઉભય ઉપર જેવીતેવી નહિ થાય.

ધારાસભાના
ત્યાગ વિષે
સચનાઓ

હવે ધારાસભાનો ત્યાગ કષ્ટ રીતે કરવો એ વિચારીયે. ધારાસભાનો ત્યાગ એટલે સુપ્રકાશી ભેસી રહેવું એ નથી, પણ વોટરોને તે દિશામાં કેળવવા, સરકારની સાથે ચોખવટ કરવી એ છે.

તેથી દરેક સુખ્ય શહેરમાં આપણે ધારાસભાના અધિકારનો ઠરાવ કરવો જોઈએ. “ખિલાફતના સવાલમાં મુસલમાનોને અન્યાય મળવાથી, પ્રધાનમંડળે સુખ્ય પ્રધાનના વચનભંગને સ્વીકારવાથી અને પંજાબમાં થયેલા વિકરાળ અને અસહ્ય અન્યાયથી પ્રજાનું મન એટલું અધું દુખાયું છે કે જ્યાં સુધી આ બંને બાબતમાં ન્યાય નથી મળ્યો ત્યાં સુધી ધારાસભાઓમાં દાખલ થઈ સરકારને રાજ્યતંત્ર ચલાવવામાં મદદ કરવી એ પ્રજાનો માનભંગ કરનાર છે. તેથી આ સભા ભલામણુ કરે છે કે કૃષ્ણએ

ધારાસભાની ઉમેદવારી કરવી નહિ; અને કોઇ ઉમેદવાર તૈયાર થાય તો તેને મત આપનારાઓએ પોતાના મત નહિ આપવો, એટલું જ નહિ પણ તેઓ કોઇને પણ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભામાં મોકલવા નથી ઇચ્છતા એમ તેને લખી મોકલવું.” આ ભાવાર્થના ઠરાવ પ્રત્યેક સ્થળે તક્ષણ કરવાની જરૂર છે.

કોંગ્રેસની એકની આપણે રાહ જોવાની જરૂર નથી. કોંગ્રેસ પ્રજામત યતાવનાર વાહન છે. કોંગ્રેસ પ્રજામત કેળવવાનું સાધન ઓછું જ અંશે છે. જેઓને પોતાના માર્ગ સૂઝ્યો છે તેઓએ કોંગ્રેસને સારૂ જરા પણ રોકાઇ રહેવાની જરૂર નથી, એટલું જ નહિ પણ પોતાના નિશ્ચયને અમલમાં મુકી કોંગ્રેસને પ્રજામતની દિશા અને તેના વેગ યતાવવાનો છે.

આ મહત્કાર્યમાં જ્યાં એકાએક એકમત થાય એવું બનવું મુશ્કેલ છે. આપણે ધીરજથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારાને કેળવવા પડશે. તેઓની તરફ અણગમો બતાવી, તેઓને બહિષ્કાર કરી, આપણે તેઓના મત નહિ ફેરવી શકીએ, પણ તેઓને ફલીભેથી વિનયપૂર્વક સમજાવી આપણા મતના કરવા જોઇશે. આમ કરવાથી જ આપણે પ્રજામત શુદ્ધ રીતે કેળવી શકીશું.

કોંગ્રેસને
દિશાદર્શન

શાહજહાનું આગમન

શહેનશાહ જ્યોર્જના પાટવી કુંવર આવે તો આજે જે દુઃખી હાલતમાં આપણે છીએ તેવી સ્થિતિમાં તેમને હાર્દિક આવકાર આપણે કરી શકીએ કે નહિ એ સવાલ મિ. ઍલિસ્ટરએ ‘કૅનિકલ’માં ઉઠાવ્યો છે. તેમાં મારા વિચારો વિષે પણ તેમણે ઘણું લખ્યું છે, તેથી મારા વિચારો દર્શાવવાની પ્રજા મારી ઉપર આવી પડી છે.

શાહજહાનના
આગમન
સામે
અણગમો

હું માનું છું કે શાહજહાને અથવા બાદશાહી કુટુંબને આપણે રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં નથી ઘસડી શકતા. આપણે સરકારની સાથે સાધારણ મતભેદ હોય તો શાહજહા આવે ત્યારે તેમને આદરપૂર્વક વધારી લેવા જોઇએ. પણ જ્યારે પ્રજા શોકચ્છત હોય, જ્યારે પ્રજા અતિશય દુભાયેલી હોય ત્યારે શાહજહાનું આગમન શોભે નહિ અને અશ્વલદારવર્ગ પ્રજાની સ્થિતિ જાણ્યા વિના જે શાહજહાને મોકલે તો પ્રજા તેવા પગલાનો અણગમો યતાવવાનો હક રાખે છે. તેમાં શાહજહાનું કશું અપમાન થતું નથી. આનાથી વિરુદ્ધ વિચાર યતાવવો એ અંગ્રેજ રાજ્યપ્રધારણ્યું અસાધ્ય યતાવવા જેવું થાય.

સરકારની
બાબત

યાદ રાખવું જોઈએ કે શાહનંદા પોતાની ઇચ્છાએ આવતા નથી. એમ કરે તો શબ્દબદ્ધારણની વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું ગણાય. અિટિશ પ્રધાનમંડળ અહીંની સરકારની સાથે મંસલત કરીને તેમને મોકલે તો જ તેમનાથી આવી શકાય. શાહનંદાથી પોતાની રેવેન્ચાએ એક પણ હિન્દીની મુલાકાત ન લેવાય, તેમનાથી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એક પણ બાપણ ન થાય. એટલે શાહનંદાનું આગમન એ તેમનું કાર્ય નહિ પણ સરકારનું કાર્ય ગણાય.

વળી સરકાર શાહનંદાને હિન્દુસ્તાનમાં લાવે તો તે પોતાની મતલબે. સરકારને રૈયત વચ્ચે મોટા મતભેદ ન હોય ત્યાં તો બેઠીની એક મતલબ ગણાય. પણ જ્યાં મોટા મતભેદ હોય ત્યાં સરકારની મતલબ તે પ્રજાની હાનિ હોય. આ સમયે શાહનંદા આવે અને આપણે તેમને વધાવી લઇએ તેનો અર્થ સરકાર એવે જ કરે કે પ્રજાનું મન દુભાયું નથી ને દુભાવાની વાત માત્ર થોડા અસતોષી માણસો કરી રહ્યા છે. આવેો અર્થ કરે તેમાં નવાઇ પણ ન ગણાય.

એટલે સરકાર જો આ ટાણે શાહનંદાને લાવે તો હું તેને જાળરૂપ જ સમજું. તે જાળમાં ન ફસાવું એ પ્રજાની ફરજ છે.

આવકારનો
વિષેષ

પ્રજાની આજ શી સ્થિતિ છે ? ખિલાફતના સંબંધમાં પ્રજાના એક અંગને પ્રધાનમંડળે આપેલું વચન તોડ્યું છે ને તેનો હિન્દી સરકારે સ્વીકાર કર્યો છે. મુસલમાનોની ધર્મલાગણી તરછોડી છે. પંજાબમાં પ્રજાની ઉપર અમલદારોએ ભારે અત્યાચાર કર્યો તેના પશ્ચાત્તાપ નથી, એટલું જ નહિ પણ તેનો ઉદ્ધત બચાવ કર્યો જેવામાં આવે છે. અત્યાચારીઓમાંના ઘણાનો અમલ કાયમ રાખ્યો છે ને તેઓનો અત્યાચાર આજ પણ કાયમ છે. આ સ્થિતિમાં આપણે શાહનંદાને આવકાર આપી સરકારની સત્તાને વધારે કાયમ કરીએ તો આપણી બેડીને આપણે હાથે સળંગ કર્યા બરોબર થાય.

બાદશાહને આવકાર ન આપી આપણે સરકારનાં અકાર્યો તરફ આપણે સખત અણગમો જાહેર કરીએ છીએ. તેમ કરવાનો આપણને હક છે. તેમ ન કરીએ તો આપણે હીચકારામાં ખપીએ. આપણી અરજીઓ ને ફરીઆદો ખોટી ગણાય.

જો સરકાર શાહનંદાના આગમન સમયે પ્રજામાં ઉત્સાહ, ઉમંગ અને માનની લાગણી જોવા ઇચ્છતી હોય તો સરકારની ફરજ છે કે તેણે પ્રજાને સતોષપી. પ્રજાને સતોષવાનો એક જ રસ્તો છે. ખિલાફતનો ન્યાયી ફરજો કરવો ને પંજાબની બાબત

સંપૂર્ણ ઇન્સાફ કરવો. આ બે વસ્તુઓ સરકાર અને પ્રજાની વચ્ચે અંતરાય પાડનારી છે, પ્રજાને શોકમાં ડૂબાવનારી છે. તેથી પ્રજાનું સમાધાન ન થાય ત્યાં લગી પ્રજાએ ખુલા શબ્દોમાં સરકારને જણાવી દેવું જોઈએ કે તે શાહજાદાના આવકારમાં ભાગ અસમર્થ છે.

શુદ્ધ સ્વદેશી

ગયે અઠવાડિયે શ્રીમતી સરલાદેવીની પંજાબમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિને લખે થોડી ખબર 'નવજીવન'માં આપાઈ ગઈ છે. ત્યાર પછી તાર ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ જેલમાં મળેલી ખિલાફત કોન્ફરન્સમાં ગયેલ ત્યાં પણ સ્વદેશી ઉપર જ બોલ્યાં. મુસલમાનો સ્વદેશી ગ્રહણ કરવા મંડી ગયા છે એટલે ખિલાફતના તખ્તા ઉપરથી સ્વદેશીની વાતો સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

સ્વદેશીનાં
મૂળતત્ત્વો

આવે સમયે સ્વદેશીનાં કેટલાંક મૂળતત્ત્વો સમજી લેવાં બહુ આવશ્યક છે. લાખો મુસલમાનો સ્વદેશીવ્રત લઈને બેસી જાય તો સ્વદેશીની વૃદ્ધિ થાય કે? મને લાગે છે કે જો તેઓની હાજત પૂરતો નવો માલ પેદા થાય તો વૃદ્ધિ થાય, અથવા ખીજાઓ અને મુસલમાન વ્રત લેનારા પોતાની કપડાંની હાજતો આછી કરે તો થાય.

આપણી મીલોમાં જે માલ પેદા થાય છે તે હિન્દુસ્તાનને સારૂ પૂરતો નથી. મીલો વધારે કાપડ તુરતમાં પેદા કરી શકે તેમ નથી. જેટલું સૂતર મીલો કાંતે છે તેનાથી વધારે વજુવાની તેમની તાકાત છે. એટલે મીલના સૂતરથી હાથવણાટ કરીયે તેટલું આણું કાપડ મીલો વણે, તેટલું વધારે કાપડ પેદા થાય નહિ. આનું પારણામ એ આવે કે બહારથી કાપડ વધારે આવવાને બદલે સૂતર વધારે આવે. એટલે આપણે છીયે ત્યાંના ત્યાં જ રહીયે. વણાટના પૈસા તો અહીં બચાવી શકીયે એમ માનવાનું હોય કારણ નથી કેમકે સૂતરના દામ વધે. આ સ્વદેશી ન કહેવાય.

મીલો અને
સ્વદેશી

આપણે કલ્પેલી સ્વદેશીમાં ધર્મની અને અર્થની રક્ષા રહેલી છે. આપણા જ પડોશી, આપણાં જ બાઈબહેનોની સેવા આપણે ન કરી શકીયે, તેમના મ્હોમાંથી કાઢીને દૂરનાંના મ્હોમાં નાંખીયે એ પરમ અર્થ નથી. એ દયા નથી. એમાં તો આપણે આપણું ક્ષેત્ર છોડ્યું ગણાય. એટલે આપણી કાંતનારી બહેનોને અને આપણા વજુકરોને ઉત્તેજન આપવા આપણે બંધાયા છીયે; અને તેમ કરતાં આપણે

ધર્મ અને
અર્થની રક્ષા

સાઠ કરોડ રૂપિયા દેશનાં જૂએ મરતાંનાં ઘરમાં નાંખીએ એ અર્થનું રક્ષણ. આ બનેલી રક્ષા સાથે જ થાય એવો સ્વદેશી સહેલો ધર્મ છે.

આજ સ્વદેશી
કયું?

એ ધર્મ તો હાથે સૂતર કાંતીયે ને તે વણીયે ત્યારે જ પાળી શકાય. તેથી સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ એ જ સાચી ને શુદ્ધ ગણાય કે જેથી આપણે વધારે સૂતર પેદા કરી તે વણાવી લઇએ અને એમ વણાયેલું કપડું આપણે વેચીએ. તેથી સ્વદેશીના દરેક શોખીને અને સ્વદેશી દુકાનો ચલાવનારને મારી સલાહ છે કે તેમણે કાંતનારીઓને પેદા કરવી ને તેમણે બનાવેલું સૂતર વણાવી તેનો પ્રચાર કરવો. હું બાણું છું કે આ કામ મુરકેલ છે, તેમાં નિરાશાઓ રહેલી છે. પણ મુરકેલીઓનો માર્ગ ખેડવા વિના ઉત્તિ સંભવતી નથી. ધવલગિરિના રસ્તો અસંખ્ય મુસાફરોનાં હાડકાંથી લદાયેલો છે. કાચાપોચા તો તળેટીએથી જ થાકે છે, છતાં ત્યાં જવાનો રસ્તો ખીણો અને ટેકરીઓમાં જ રહ્યો છે. એટલે સ્વદેશીનું સાહસ કરનારાઓ સ્વદેશીનું તત્ત્વ સમજીને કાર્ય આગળ વધારશે તો પશ્ચાત્તાપ નહિ કરવો પડે. બહે પોતે જ કાંતવાનું કરી વિરમે; બહે થોડાને જ પોતાનો આવેશ આપી શકે. સ્વદેશી ન ચાલે તો સ્વદેશીને નામે ઓળખાતા સાહસથી સતોપ પામવામાં તુકસાન છે. સુવર્ણની ગરજ ચક્રચક્રતા પિત્તળથી નહિ સરે. હીરાની ગરજ કાચ નાહ સરે. ને જેમ કાચને હીરા તરીકે માની લેવામાં હીરા મળતાં ઢીલ થાય તેમ ખોટા સ્વદેશીને સાચા સ્વદેશી તરીકે માની લેતાં આપણે સ્વદેશીના પ્રચારને ઢીલમાં નાંખશું. જે સૂતર પેદા કરવાની જ વાત હોય તો કરોડો ઓરતોને સૂતર કાંતવાનું સમજાવવાને બદલે દસ વીસ મીલો જ કાં ન બાંધવી એવી શંકા કેટલાકને ઉભી થશે. તેનો જવાબ હું 'નવજીવન'માં આપી ગયો છું. મીલો સહેલાઈથી પેદા થઇ શકતી નથી. મીલો પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કોઇએ કરવાની જરૂર પણ પડે તેવું નથી. ધનાઢય વર્ગ તે આદરીને વધાર્યા કરે છે. મીલો પેદા કરવાથી સંચા મેળવવાની પરાધાનતા આપણી ગાંઠ બંધાય છે. તેમ મીલો વધારવામાં કરોડોની જૂખનો છલાજ આપણને નથી મળી જતો ને કરોડોમાં આપણે સાઠ કરોડ રૂપિયા દર વરસે ફેરવી નથી શકતા. હિન્દુસ્તાનની કરોડોની પ્રજા જે ઓગણીસસો માઇલ જેટલા લાંબા ક્ષેત્રમાં પથરોચેલી છે તેના જૂખમરો જ્યાં સુધી કરોડોના ઘરમાં ખેતીનો સહાયક ધધો દાખલ ન કરીયે ત્યાં લગી મટવાનો જ નથી, અને એવો ધધો કેવળ સૂતર કાંતવાનો અને કેટલેક અંશે વણવાનો જ છે. આ ધધો દોઢસો વર્ષ પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતો હતો અને ત્યારે આપણે આજે છીએ તેવા કંગાલ ન હતા.

શાન્તિનિકેતન

મિ. અનુક્રમ લખે છે કે શાન્તિનિકેતનમાં મકાન બંધાઈ રહ્યાં છે ને પૈસાની તંગી વણી રહે છે. કવિશ્રી અત્યારે ત્યાં નથી ને મુખ્ય બોલે મિ. અનુક્રમ ઉપર રહે છે.

શાન્તિનિકે-
તનને આર્થિક
મદદ

મને લાગે છે કે ગુજરાતે પોતાની શ્રેષ્ઠ કવશ્રીના આગમન સમયે પૂરી નથી બળવી. અવાજે વડે અને કુલના હારો વડે આવકાર આપવો એ વિવેક છે; એ શ્રેષ્ઠ બળવવાની શરૂઆત છે, તેની પૂણ્ણતા નથી, જો આપણે કવિશ્રીને અલૌકિક પુરુષ રૂપે ઝોળખતા હોઈએ, જો આપણે તેમની વિદ્વતાની કદર કરવા માગતા હોઈએ તો તેમના કાર્યમાં તેમને સહાય કરવી એ આપણો ધર્મ છે.

મદદ કરતા પહેલાં દરેક મનુષ્યના દરેક કાર્યને આપણે મળતા થવાની જરૂર હોતી નથી. મહાન પુરુષોનાં કાર્યોમાં આપણે અપૂર્ણતા જોઈએ એ સંભવિત છે. તેમના હેતુ નિર્માણ હોય તો અપૂર્ણતા જોતાં છતાં તેમના કાર્યમાં મદદ કરવી આપણી શ્રેષ્ઠ છે.

પંડિતા રમાબાઈની પ્રવૃત્તિને આપણે ભાગ્યે જ જાણીએ છીએ. એ બાઈ એકલી અમેરિકાના પૈસાથી પોતાનું કાર્ય ચલાવી રહી છે. તે ખ્રિસ્તી છે એટલે આપણે તેના કાર્યમાં રસ નથી લેતા. તે આપણી પાસે મદદ માગવા આવતી નથી. આવતી નથી એ વાસ્તવિક પણ છે. તેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રવર્તાવવાનો ઉદ્દેશ રહ્યો છે, તે અમેરિકાના લોકોને ભાવે છે. પંડિતાનાં બધાં કાર્યો કંઈ અમેરિકાના લોકો જોવા જતા નથી, કદાચ પસંદ પણ ન કરે. પંડિતાનો ઉદ્દેશ તેઓને સાદા બસ છે, એટલે તેઓમાંના કેટલાક તે મોટી સંસ્થાનો મોટા અર્થ પૂરા પાડે છે.

તેમજ જો આપણે કવિશ્રીના ઉદ્દેશને માન આપતા હોઈએ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી રાષ્ટ્રીય હાથમાં રાખવાનો અખતરો આપણને પસંદ હોય, કવિશ્રીની કળા આપણાં બાળકોમાં પણ કંઈક અંશે ઉતરે એમ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે તે સંસ્થાને નભાવવી જોઈએ. કવિશ્રીએ પોતે કહ્યું છે કે શાન્તિનિકેતન તેમનો વિનાશ છે. તેઓ બાળકોને પોતાના વિનાશને ખાતર એકઠાં કરે છે. તે વાતાવરણમાં તેમનો વિકાસ વધારેમાં વધારે થાય છે. શાન્તિનિકેતન તેમના પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથની કૃતિ છે. કવિશ્રીની પૂજા કરવી તે તેમની સંસ્થાને મદદ ન કરવી એ વિરોધી વાત થઈ.

ગુજરાતીઓને હું આ સંસ્થાનું થોડુંક અર્થ ઉચ્છેદી લેવા ભલામણ કરું છું, કેમકે કવિશ્રીને આપણે આપણા માનવતા પરોણા તરીકે નોતર્યા હતા. આપણું

ગુજરાતી-
ઓનો શંખો

આમંત્રણ સ્વીકારવામાં એમનો એ પણ ઉદ્દેશ હતો કે તેમની સંસ્થાને આપણે ઝોળખીએ ને તેને મદદ કરીએ. જ્યાં જ્યાં ભાવપૂર્વક તેમને ભેટ કરવામાં આવી તે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી છે. તેમનો કાઠીવાવાડનો પ્રવાસ નિરર્થક મરો એમ કહી શકાય. ભાવનગરે કંઈ જ ન કર્યું એમ મણાય. વડોદરામાં પણ એમ જ થયું. અમદાવાદે તેના ગળના પ્રમાણમાં થોડું જ કર્યું કહેવાય. મારી ઉમેદ છે કે આ ખામીને આપણે હજુ સુધારી લઇ આપણા સત્કારની પૂરણી કરીશું.

માંગરોળના રા. તુલસીદાસ કરાણીએ પોતાને ત્યાં વિવાહ હતા તે પ્રસંગનો લાભ લઇને થોડા જ દિવસ પર રા. ૧૦૦૧ મોકલ્યા. તેની પહેાંચ લખતાં જ મિ. ઍન્ડ્રુએ જણાવ્યું છે કે હજુ બહુ મદદની જરૂર છે. આપણે જેમ જેમ આમળ વધશું તેમ તેમ આપણા ઉપર મરજયાત કરો અવશ્ય વધશે. આપણી શક્તિ અનુસાર આપણે તે આપી છૂટવું નોંધ્યે. જેઓનાં વિચાર મદદ કરવાનો હોય તેઓએ આશ્રમ પર અથવા મિ. સી. એફ. ઍન્ડ્રુ, શાન્તિનિકેતન, બોલપુર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વે, એ સિરનામે પોતાનો ફાલો મોકલવો.

જૂનાગઢનું ગાંડપણ

નવાખનું
ગાંડપણ

જૂનાગઢની બાકદીન કાલેજના સિધી વિદ્યાર્થીઓને ત્યાંના નવાખ સાહેબે કઢાવી મુકયાની ખબર જૂની થઈ ગઇ છે. સાઠ વિદ્યાર્થીઓને કારણે વિના ચોવીસ કલાકમાં કાઢી મુકવા ને ટ્રેનમાં રવાના કરી દેવા એ ગાંડપણની જ નિશાની ગણાય. આવું ગાંડપણ આપણને પંજાબનો માર્શલ લૉ યાદ કરાવે છે.

આ પગલાની પાછળ અગ્રેજ સરકારની અસર છે કે નહિ એ સવાલ તુરત ઉત્પન્ન થાય છે. નવાખ સાહેબે કાંઇ કારણ બતાવ્યું જણાતું નથી, એટલે નિશ્ચયપૂર્વક કંઈ કહી શકાય નહિ.

જો નવાખ સાહેબે પોતાની ઇચ્છાએ જ આ પગલું ભર્યું હોય તો સિદ્ધ થાય છે કે દેશી રજવાડામાં રૈયતવર્ગ સરકારી સત્તા નીચે રહેલ રૈયતના કરતાં વધારે દુઃખી છે.

દેશી રાજાઓની સ્થિતિ કેવળ દયાજનક છે. તેઓ પોતે રૈયત છે. તેઓની સત્તા ને તેઓની દોલતનો આધાર કેવળ અગ્રેજ સત્તાનતને આધીન છે ને તે સત્તાનતથી

નથી શકે છે. આવાં પરાધીન રાજ્યો તમે વસતી રેલત રમતની રેલત હોય બેવડી રીતે પરાધીન હોવાથી કેટલીક વેળા બેવડું નુકસાન વેઠે છે.

પણ નવાજ સાહેબના કૃત્તની જવાબદારી કોની છે, દેશી રાજની રેલતના હક શા છે, તેઓની સ્થિતિ કેમ સુધરે, એ વિચાર કરવાનો આ અવસર નથી; આપણી આગળ તે વિચાર કરવા જેટલી સામગ્રી નથી.

પણ કાઠીયાવાડી વિદ્યાર્થીઓની તેમના સાથીઓ પ્રત્યે શી ધરજ છે એ મહાપ્રશ્ન હોય છે. કાઠીયાવાડના લોકો શરીરે મજબૂત છે, બહાદુર પણ કહેવાય છે. તેમની સહનશક્તિ વખણાય છે. કાઠીયાવાડી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના સિંધી બાઈઓનું અપમાન સાંખી બેસી શકે? મને તો લાગે છે કે જો સિંધી વિદ્યાર્થીઓને પાછા બોલાવવામાં ન આવે તો કાઠીયાવાડી વિદ્યાર્થીઓની ચોખ્ખી ધરજ એ છે કે તેઓએ કાંલેજનો ત્યાગ કરવો.

એમ કરે તો બિચારા વિદ્યાર્થીઓનું બહુતર રખડે એમ કદાચ કહેવામાં આવશે. હું તો કહીશ કે તેઓ આવે સમયે કાંલેજનો ત્યાગ કરે એમાં જ ખડું બહુતર છે. જે બહુતર સ્વમાન ન શીખવે તે બહુતર શાનું? સમય આવ્યે દુઃખ સહન કરીને પણ પોતાના સાથીઓનું માન જાળવવું જોઈએ. તેઓનો અન્યાયમાંથી ખચાવ કરવો એ પુરુષાર્થ છે.

શિક્ષણ અને સ્વમાન

આપણે મનુષ્ય બનવું એ પ્રથમ બહુતર છે. મનુષ્ય જ અક્ષરમાનને લાયક છે. જે મનુષ્યત્વ ગુમાવી બેઠા છે તેને શીખવીને શું કરવું? અક્ષરમાનથી મનુષ્યત્વ નથી આવતું. વળી કાલેજના વિદ્યાર્થી બાળક ન ગણાય. તેઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરવાને લાયક નથી એમ ન કહેવાય. એટલે મારી ઉમેદ છે કે બાહુદીન કાંલેજનો દરેક કાઠીયાવાડી વિદ્યાર્થીને સિંધી વિદ્યાર્થીને ન્યાય ન મળે તો તે કાંલેજનો ત્યાગ કરશે.

પછી શું કરવું એ પ્રશ્ન થશે. સંભવ છે કે આ વિદ્યાર્થીને બીજી કાંલેજમાં દાખલ નહિ કરે. જો દાખલ કરે તો તેની પાસે શી આપવા જેટલા પૈસા નહિ હોય. આ સુરક્ષી સહન કરવામાં જ કાંલેજના ત્યાગની કિંમત છે. જો કાંલેજને બાસની જેમ છળી નીકળતી હોત તો તેની કિંમત કંઈ હોત જ નહિ ને સિંધી વિદ્યાર્થીને કાઠી સુકવામાં ન જ આવ્યા હત.

ત્યાગી વિદ્યાર્થીઓ પરિશ્રમ ઉઠાવી પોતાનો અભ્યાસ ધેર કરી શકે છે. તેઓને અતલ શિક્ષાનો બદોબસ્ત થઈ શકે. અત્યારે એવા પારમાર્થિક શિક્ષકો નીકળવા

મુરકેલ નથી કે જેઓ આવા વિદ્યાર્થીઓને મદદ દેવા આનાકાની કરે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની પ્રાથમિક ૧૨જ યજ્ઞવશી તેમાંથી જ આ અન્યાયને પહોંચી વળવાનો માર્ગ મળી રહેશે. પોતાની સમક્ષ આવેલી ૩૨જ યજ્ઞવશી ભવિષ્યનો વિચાર ન કરવો એનું નામ જ નિષ્કામ કર્મ છે તે જ ધર્મ છે.

તા. ૧૮-૭-૧૯૨૦

ધારાસભાનો બહિષ્કાર

પંજવણીની
નિષ્ફળતા

ધીમે ધીમે અસહકાર પોતાનું સ્વરૂપ પકડતો જાય છે. નવી ધારાસભાનો ત્યાગ એ મોટામાં મોટી વસ્તુ પ્રજાની સમક્ષ પડી ચક્ર છે. મારી ઉમેદ છે કે પ્રજા અડગ થઈને તેનું સેવન કરશે.

જેની દાનત ખરાબ છે, જેને જાણીએ છીએ ન્યાય નથી કરવો, જેના હૃદયમાં પ્રજાનો તિરસ્કાર છે એવી આપણી ખાત્રી થઈ છે, તેણે યોગેલી યોજનામાંથી આપણે શું મેળવવાના હોઈએ ?

અત્યારે હું આખા રાજ્યમાં જરૂર સમાન જોઈ રહ્યો છું. કડવીના વેલામાંથી મીઠાં ફળની આશા જ કેમ રખાય ? સુખ્ય સવાલ એ છે. ધારાસભામાં જઈને હમેશાં સામે થયું કે ધારાસભામાં સુદલ ન જ જયું ? પંજવણીથી કોઈ લડવૈયા હારે નહિ. અંગ્રેજ લડનારા છે. ધારાસભામાં પંજવણી કરતી એટલે શું ? લાંબાં ને તીખાં ભાષણો કરવાં, ગાળો પણ દેવી, અને આપણા વોટની-મતની જરૂર જણાય ત્યારે તે ન આપવા. જેઓ એમ માને કે આવા ઉપાયોથી સરકાર હાંસી જાય, તેઓએ રાજ્યબંધારણનો અભ્યાસ જ કર્યો નથી. આવી પંજવણીથી કીણી કીણી ચીની આપશે પણ તરવ કદી નહિ આપે.

અગ્રીણીની
ગોળી

આજ લગીની આપણી જો છતો છે તે વડે. આપણે સુખ્ય વસ્તુ ભાગ્યે જ લીધી હશે. હિન્દનાં પૈસા ચાલ્યો જ જાય છે. મિલીટરીનો ભય બેશ પણ ઓછો નથી થયો. ગોરાકાળા વચ્ચેનો ન્યાય જરાયે શુદ્ધ નથી થયો. પ્રથમ ઓછો થવાને બદલે વધ્યો છે. રાજ્યનીતિ એક તસુભર પણ સુધરી નથી. બજેની વચ્ચેનો સંબંધ દહાડે દહાડે નિર્મળ થતો જાય છે એમ કોણ કહેશે ?

તો પ્રજા યોડા હિન્દી જગ જન્યા, યોડાને કારોબારી સભામાં પદવી મળી, યોડા હિન્દી ધારાસભામાં ગયા, એક હિન્દી ઉમરાવપદ પામ્યા, તેથી શા દહાડા વળ્યા ? તેને હું લાલચ રૂપે ગણું છું. એ આપણને સુતેલા રાખવાને સાર અપીણી ગોળા છે. જ્યાં સુધી ન્યાય નથી ત્યાં સુધી તેમના તરફથી મળેલું માન એ ખરું જોતાં અપમાન છે. આવી સીધી વાત આપણે કેમ ન સમજી શકીયે ?

હું તો આખા હિન્દુસ્તાનની ભારે આશા રાખી બેઠો છું. પણ ગુજરાતની આશા વધારે રાખવાનો મને હક છે એમ માનું છું. ગુજરાત આ બાબતમાં અગ્ર હિસ્સો આપે એવી આશા રાખીશ.

ગુજરાતની પ્રજા ચોક્કસ ગણાય છે. તેને હિસાબ કરતાં બહુ આવડે છે. મેં જે હિસાબ પ્રજા આગળ મૂક્યો છે એ તો તદ્દન સહેલો છે. કીચડમાં પગ નાંખવો ને છાંટા ન હોય એ કેમ જાને ? જ્યાં સુધી રાજ્યતંત્ર અન્યાયપ્રતિષ્ઠિતી ખરડાયેલું છે ત્યાં સુધી ધારાસભાને હું કીચડ સમાન જ ગણું છું.

પગવણીથી આયર્લેન્ડની પ્રજા કંઈ નથી મેળવી શકી. તેને તો પારનેલ જોવો બડલડવૈયા હતા. હવે તે પ્રજાએ હારીને ખુનામરકી અખત્યાર કરી છે. આને પણ હું તો જૂલ ગણું છું. પગવણીનું પરિણામ કંઈ નથી એટલું જ બતાવવા આયર્લેન્ડનો દાખલો ટાંકું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જનરલ બોથાની સમક્ષ બે રસ્તા હતાઃ ધારાસભામાં જઈને ન્યાય માગવો અથવા તો ધારાસભાનો ત્યાગ કરવો, તેણે ધારાસભાનો ત્યાગ પસંદ કર્યો અને તે જીત્યો. તેણે મનમાનનું રાજ્યધારણ મેળવ્યું ને સ્વતંત્ર પ્રજાનો પ્રધાન થયો.

ધારાસભાનો ત્યાગ કરવાથી પ્રજા ચડશે. પ્રજાને શુદ્ધ તાલીમ મળશે ને સરકારની ઉપર જ રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનો બોજો આવી પડશે. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જો પ્રજાનો શિક્ષિત ભાગ જ મધ્યલાગને છોડી પોતાની ફરજ સમજી સરકાર તરફથી મળતા દેખાતા લાભોનો ત્યાગ કરે તો રાજ્યતંત્ર એક લાણીબર સરકાર નહિ ચલાવી શકે. રાજ્યતંત્ર કેવળ પ્રજાની આડકતરી સંમતિથી ચાલે છે. એ રાજ્યતંત્રની સામે પ્રજા સીધી રીતે થાય ત્યારે ચાલી જ ન શકે. પ્રજાને ડરાવીને નહિ પણ બોળાવીને મુખ્ય ભાગે સરકાર રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે. ડર છે, પણ તે છેવટનું શસ્ત્ર છે. ન્યાય છે તે રાજ્ય ચલાવવા પૂરતો છે. ન્યાય કરવો એ જિતમ ' પોલીસી ' છે તેથી ન્યાય કેટલેક ભાગે મળે છે. આપણે તો પૃથ્વી રસાતાળ થાય તો પણ ન્યાય જ આપ્યો એવું માંગીએ છીએ.

ધારાસભાના
ત્યાગના લાભ

નીતિબળની
અભાવ

અને આ તત્વ દાખલ કરાવવા સાર આપણે અગ્રેજી અમલદારોનાં દિલ બદલવાની વાત આવે છે. એ બદલવાને સાર આપણે તેના બરાબરીઆ છીએ એ બતાવવું જોઈએ. માણસ બરાબરીઆ પોતાના નીતિબળથી કે શરીરબળથી બની શકે છે. શરીરબળથી એકસરખાપણું મેળવવું એ ઉતરતી પકિતનું સરખાપણું છે, એ પશુનિતિ છે; પણ હિન્દુને તો એ ત્યાગ્ય છે. હજારો વર્ષની આપણી તાલીમ જુદા જ પ્રકારની છે. નીતિબળથી અગ્રેજને વશ કરી શકાય છે એ મારી દ્રઢ માન્યતા છે. હું તેમના અમલદારોના અન્યાયને વિષે કંટાળાથી છૂંટી ગયે છું, છતાં હું માનું છું કે જેટલી બસર નિતિબળની એ પ્રજાની ઉપર થઈ શકે છે તેટલી બસર યુરોપની બીજી પ્રજા ઉપર નથી થઈ શકતી. અને ધારાસભાનો જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ એ નીતિબળની એક અવ્ય નિશાની છે. આ ત્યાગ સહેલાઈથી થાય તેવો છે અને છતાં તે પ્રજાના પ્રતિનિધિ થવાને લાયક પુરુષોથી થવો જોઈએ તેથી મહા બસર ઉપજવનારો છે.

સ્ત્રીઓની ફરજ

પંચાંગના
અત્યાચાર
અને સ્ત્રીઓ

પંચાંગમાં જે અત્યાચાર થયા છે તે વિષે બહુ બાધ જાણી જાણીને પિટિટના પ્રમુખપણા નીચે મુજબની સ્ત્રીઓએ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો છે. તેમાં એ અર્થ સ્પષ્ટ છે. એક તો સ્ત્રીઓએ હિન્દુસ્તાનનાં દુઃખમાં ભાગ લીધો છે અને તે દુઃખ શું છે તે સમજી લીધું છે. એવા અત્યાચારોને વિષે સ્ત્રીઓ તટસ્થ નથી રહી શકતી. જ્યાં સ્ત્રીઓ પોતાનું સ્ત્રીત્વ અને પુરુષો પોતાનું પુરુષત્વ ખોઈ બેસે એવા સંજોગો આવી પડે ત્યાં સ્ત્રીઓ મૂંઝી બેસી જ ન શકે. પંચાંગમાં પુરુષોનાં જ અપમાન નથી થયાં, સ્ત્રીઓનાં પણ થયાં છે. મનિયનવાલા ગામમાં સ્ત્રીઓનું અપમાન કરવામાં ઉદ્ધત અમલદાર મિ. બોસવર્થ રિમથે કંઈ કયાશ રાખી નહોતી. એટલે સ્ત્રીઓએ મુખ્યમાં સભા ભરી પોતાની ફરજ બજાવવા ઉપરાંત કંઈ જ વધારે નથી કર્યું. મારી હમેદ છે કે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરોમાં સ્ત્રીઓ એવી જ સભા ભરી દરવેળે પજાજ કરશે.

સ્ત્રીઓ અબળા
નથી

સ્ત્રીઓ પોતાને અબળા માની આવાં કામોમાંથી મુક્ત નથી થઈ શકતી. અબળા એ વિશેષજ્ઞ આત્માને વિષે તો લાગુ ન જ પડે. એ તો શરીરને વિષે કહેવાનું છે. એક બાલિકા જેનો આત્મા દિવ્યબલ છે, જેને તેનું જ્ઞાન થયું છે, તે

સાડા છ ફુટ લાંબા ઉદ્ધત અંગ્રેજની સમક્ષ ઉભી તેને મ્હાત કરી શકે છે. જે સ્ત્રીને પોતાપણાનું ભાન આવ્યું છે તેનું સ્ત્રીત્વ તેના આત્મબળ વડે શોભે છે. પોતાના શરીરની નબળાઈ સ્વીકારી નબળી બની સ્ત્રી પોતાનું સ્ત્રીત્વ શોભાવી નથી શકતી. સીતા, દ્રૌપદી આદી સ્ત્રીઓએ પોતાનો પ્રભાવ દુષ્ટો પર પાડ્યાનું આપણને યાદો શીખવે છે. જેમ હાથીનું શરીરબળ મનુષ્યના બુદ્ધિબળ આગળ કામ નથી કરતું તેમ મનુષ્યના એટલે સ્ત્રી પુરુષ ઉભયના આત્મબળ આગળ મનુષ્યનું બુદ્ધિબળ અને શરીરબળ તૂણવત્ થઈ જાય છે.

તેથી હું ઇચ્છું છું કે હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓ પોતાને અબળા માની પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર નહિ તજે. જે સ્ત્રીજાતિએ હનુમાનાદિ વીરોને પેદા કર્યા છે તે સ્ત્રીને અબળા કહેવામાં અજ્ઞાન રહ્યું છે. અથવા તેને અબળા કહી છે તે પુરુષને કેવળ પોતાની ફરજ સૂચવાવા જ, કે તેણે શરીરે બળવાન હોઈ અબળા સ્ત્રીને પોતે રાક્ષસની જેમ ઉદ્ધત બની સતાવવાની નથી, પણ તેનું રક્ષણ કરી તેના આત્માનો વિકાસ થાય એવાં સાધનો તેના હાથમાં મુકી તેની સેવા કરવાની છે.

આ જમાનો કેવળ શરીરબળનો છે એવી ભ્રમણામાં પડી આપણે મુંઝાયા કરીએ છીએ અને માનીએ છીએ કે આપણે હિન્દુસ્તાનની રાંકડી પ્રજા શું કરી શકીએ? આમ માની પુરુષવર્ગ પણ અબળા બની ગયેલ જેવો લાગે છે. પણ તેનું કંઈ જ નથી એમ હિન્દુસ્તાન સમગ્ર જાય એ ઇચ્છવા જેવું છે. હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને પોતાના સ્વમાનનું ભાન આવે ત્યારે તે પ્રજા સખળ છે અને પછી જનરલ ડાયર અહીં નહિ રહે.

એવું બળ કેમ આવે? ભારે તાલીમની જરૂર નથી. હથ્થર ઉપર વિશ્વાસ રાખી આપણે કોઈના શરીરબળથી ન જ ડરવું. શરીરબળીઓ વધારેમાં વધારે આપણા શરીરનો નાશ કરવાની સત્તા ધરાવે છે. તે શરીર વિશે આપણે નીડર બનીએ ત્યારે આપણે સિંહ છીએ. એટલે બળ રાક્ષસી શરીર મેળવવામાં નથી પણ મનની મજા-ખૂટીમાં, આત્માની ઓળખમાં, મોતની નીડરતામાં રહેલું છે.

સાચું જણ
સામાં ?

સ્વદેશી

માલવીયાજનો
સ્વદેશીને કેકે

શુદ્ધ સ્વદેશીને વિષે હું લખી ગયો છું તેની ઉપર વાંચનારને મનન કરવાની બલામણુ કરે છે. રેડીયા વિષે જે ખખર આજના 'નવજીવન' માં આપી છે તે દરેક સ્વદેશીપ્રેમી સ્વીકૃતિને ઉત્સાહિત કર્યા વિના નહિ રહે.

આ સ્થળે કેટલીક ખીજ ખખર પણ એવી આપવા ઇચ્છું છું કે જે ખાસ શુભરાતની બહેનોને મનન કરવા યોગ્ય છે.

માનનીય પડિતજીએ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયને સારૂ બિલ્લા માગતાં સ્વદેશીનો પ્રચાર ત્યાં કરવાનો છે, ત્યાં સાળો દાખલ કરવાની છે, એ ખખર આપતાં કહ્યું કે તેમને હિન્દુસ્તાનની કેટલીક રાણીઓએ પણ કાંતવાનું શીખવાની કબજાત આપી છે અને તાળીઓના અવાજને વચ્ચે તેમણે કહ્યું કે જ્યાં લગી હિન્દુસ્તાનના રાણા મહારાણીઓ સાળો નહિ ચલાવે ત્યાં લગી તેમને શાન્તિ નહિ થાય.

આમ પડિતજી કેમ ખોલ્યા? તેઓ સમજે છે કે હિન્દુસ્તાનના આર્થિક સ્વતંત્ર્યનો આધાર રેડીયા અને હાથસાળ પર રહેલો છે. જ્યાં આર્થિક સ્વતંત્રતા નથી ત્યાં ખીજ સ્વતંત્રતાની આશા જ ફેકટ છે, અથવા તે સ્વતંત્રતા મેળવવાને સારૂ ઇચ્છાંકની જેમ ઉંધા ખેપ ખેડવા જેટલો.

રેડીયાનો
પ્રસાર

એ જ વિચારે દાકતર માણુકબાઈ બહાદુરજીએ કાંતવાનું શીખી લીધું છે અને ચોંદુધણું હમેશાં કાંતે છે. માણુકબાઈ મુંબઈના એક વેળાના એડવોકેટ જનરલનાં ધર્મપત્ની છે, અને પ્રસિદ્ધ મહુમ દા. આત્મારામ સગુણના દીકરી છે. તેમની તબીયત કેટલાંક વર્ષ થયાં ધણી ખરાબ રહે છે. હાલ પણ નબળાઈ રહે છે. પોતાને હમેશાં જે વખત બચે છે તે દરમિયાન કાંતવાનું કામ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે.

હવે આતિયા બેગમ અને જાંજીરાનાં બેગમ શીખવાનું માયે લીધું છે.

પંખખમાં શ્રી. સરલાદેવી એકબાસે સ્વદેશીનું કામ કરી રહેલ છે. તેમના છેલ્લા કાગળમાં તેઓ લખે છે કે તેમણે અમૃતસર જમીને ત્યાં રતનચંદ અને યુગા ચોધરી જેઓ જલમાં છે તેમની ધર્મપત્નીઓને, અને રતનદેવી જેમણે પોતાના ધણીના શયને ખોળામાં રાખી આખી રાત વિલાપ કર્યો તેમને આ કામમાં રોકી લીધેલ છે. ત્યાં એક કમિટી નીમી ઓરતોમાં રેડીયાવર્ગ ખોલ્યો છે. સુધિયાનામાં પણ

ઝોરોતોની સભા બરી ત્યાં પણ તે જ કામ શરૂ કરી દીધું છે. આ બધી પ્રવૃત્તિ ક્યાં સુધી નબી શકશે એ આપણે નથી કહી શકતા, પણ એટલું તો અનુભવ આપણને શીખવે છે કે જેમાં એક પણ સાચો કામ કરનાર હોય ત્યાં આરંભાયેલી પ્રવૃત્તિ પડતી નથી.

અત્યારે દેશમાં હાથથી કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં પહેરવાનો શોખ વધી રહેલો છે. તે સમયે યુજરાતની બહેનો કામ કરતી થઇ જાય એ આવશ્યક છે. તેમનામાં શક્તિ તો ઘણી છે, પણ તેમને ઇચ્છા થતી નેહાયે. નાગાંને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન જેવો-તેવો નથી. હિન્દુસ્તાનની કપડાંની ખેડ ઝીઝો જ્યાં લગી કામ કરતી ન થઈ જાય ત્યાં સુધી ન જ મડી શકે.

†માર્શલ લૉનો કારભાર

પંજાબના યુજરાંવાલા જીજ્ઞાસ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ. એફ. એ. હેરનની સહીના એક હુકમ પડિત મદનમોહન માલવીયાજી તરફથી મને મળ્યો છે. યુજરાં-વાલા જીજ્ઞાસના મારા અનુભવની દૃષ્ટિએ ઘટતી ટીકા સહિત તેને પ્રગટ કરવા પડિતજીએ મને કહ્યું છે. પંજાબના મારા છેલ્લા નિવાસ દરમિયાન હુપેલો આખો જીલ્લો હું શ્રેયી છું. આ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હેરને જ યુજરાંવાલાના એક ટોળાએ ૧૯૧૯ની ૧૪ મી એપ્રિલને દિવસે રેલ્વેના એક પૂલને આગ લગાડી હતી ત્યારે લોકો પર જાળીબાર કરાવેલો. હુકમ ૫ મી જૂન ૧૯૧૯ ની તારીખનો છે અને તે નીચે પ્રમાણે:-

પોલીસ સમ ઇન્સ્પેક્ટર જોગ—

યુજરાંવાલા, તા. ૫મી જૂન ૧૯૧૯

એ તો હકીકતમાં ચોક્કસ છે કે, આ જીજ્ઞાસા જે ગામોમાં માર્શલ લૉ લાગુ ચાલે છે તે ત્યાંથી હવે થોડા જ રોજમાં ખેંચી લેવામાં આવશે. આનું પરિણામ એ થવાનું કે જેટલા કેસો માર્શલ લૉ ઉઠાવતી વેળાએ માર્શલ લૉ કમિશનો આગળ પ્રત્યક્ષ ચાલે હશે તેટલા જ માત્ર માર્શલ લૉની રૂએ ચાલવા દેવામાં આવશે.

ખીબ બધા કેસો જોનો પૂરાવો એકઠો થતો હશે કે જે સંક્ષિપ્ત અદાલતો આગળ ચાલતા હશે તે બધા માંડી વાળવા પડશે, અને માત્ર સામાન્ય કાયદા હેઠળ જ તેની તપાસ થશે. આથી એ કેસો ખૂબ લંબારો, કારણ સામાન્ય કાયદા હેઠળ અદાલતોમાં એ કેસો ધીરે ધીરે ચાલશે અને વળી તેને અપીલો વગેરેનાં લક્ષણો રહેશે. આટલા માટે એ ખાસ જરૂરનું છે કે સંક્ષિપ્ત અદાલતો આગળ મુકવા તૈયાર હોય તેવા બધા કેસો તાજાંતોજ અદાલત

યુજરાંવાલામાં
માર્શલ લૉ

આગળ રજુ કરી દેવા, અને જે કેસો જલદી પૂરા કરી સકાય તેવી તપાસમાં હોય તેમને પશુ એકદમ પૂરા કરી લઇને અદાલતો આગળ મુકી દેવા. આ જુદામાં હજુ સુધી પોલીસ પ્રમાણમાં ધણા જોખ કેસો અદાલતો આગળ લાવી શકી છે અને તેથી હજુ જેમની સામે પૂરાતો મળી શકે એવા ધણા ગુન્હેગાર લોકો હોવા જોઈએ, જેમને વગરદીલે અદાલતો આગળ રજુ કરી દેવા જોઈએ.

અપૂરા કેસો બધા એકદમ પૂરા કરી નાંખવાના પ્રયત્નોમાં બિલકુલ કચાશ ન રહેવી જોઈએ, ગુન્હેગારોને જાળખવાની પરંપરા તાબડતોળ મોડવવા અને તહોમતદારોના ગુન્હા સાબીત કરે તેવા સાહેદીઓ બોલાવવાના દરેક પ્રયત્ન વગર ચિલ્લે થવા જોઈએ.

વાસતા ફરતા આરોપીઓને પકડવા તરફ અત્યાર સુધી ઘટતું ધ્યાન નથી અપાયું. એ હવે અપાડું જ જોઈએ. કોન્ટેબલો, સફેદપોશીઓ વગેરેને હવે તાબડતોળ આવા લોકોની પછવાડે મુકવા જોઈએ અને તેમને એકદમ પકડવાની દરેક કોશીશ થવી જોઈએ. માત્ર કેટલાંક પોલીસ થાણાંઓ ઉપર તેમને પકડવાને લગતો રૂકો મોકલી રાખવો બસ નથી.

હાથમાંના કેસોને માર્શલ લૉ હાઠની લેવામાં આવે ત્યાર પહેલાં તાબડતોળ પૂરા કરી દેવાની તેમજ આરોપીઓની પૂરતી સંખ્યાને અદાલતો આગળ રજુ કરવાની મોટી અગત્ય મારા અમલદારોના મન ઉપર ઠસાવવાની હું જરૂર જોતો નથી. આ જુલો બીજા જુદાંઓને મુકાબલે કામ ચલાવેલા લોકોની સંખ્યામાં ધણા જ પાછળ છે અને તેથી તે સ્વાભાવિક રીતે જ અહીંની પોલીસની કાબેલિયત તેમજ ઉત્સાહ વિષે કીકાને સ્થાન આપે છે. આ સ્થિતિ હજુ સુધારી શકાય તેમ છે અને જે મારા બધા અમલદારો મન ઉપર લે તો આ જુદાના પોલીસ અમલદારોની ઈજ્જત લાહોર અને અમૃતસરના પોલીસ અમલદારોને મુકાબલે કીકી પડવાનું કંઈ જ કારણ નથી. પણ જે અદાલતો આગળ મુકાયેલા તહોમતદારોની સંખ્યા હાલના જેટલી નાની જ રહે તો આ કામમાં રોકાયેલો દરેક અમલદાર જે કદર અને માન મેળવવાને કેટલીક રીતે હકદાર છે તે જેખીતી રીતે જ ખોરો.

(સહી) એફ. એ. હેરન

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આર પોલીસ, ગુજરાંવાલા.

કૌન્સિલ સમક્ષમિટી આગળ આ જુદામાંના કોડીબધ સાક્ષીઓની જીખાની નોંધાઈ છે કે માર્શલ લૉના છેલ્લા દિવસો દરમિયાન કેડીઓની સામગ્રી ટુકડીની ટુકડીઓ કહેવાંતી સક્ષિમ અદાલતો આગળ અસાધારણ ઉતાવળથી લઈ જવામાં આવેલી. અદાલતના જડને મોડી રાત સુધી બેસતા, અને બચાવના સાહેદીઓને તપાસના પશુ વગર તદ્દન નિર્દોષ માણસોને જુદી જુદી મુદતની કેદની સજાઓ આપવામાં આવેલી. આ સક્ષિમ તપાસ ચલાવનારા જડનેમાંનો એક કર્નલ આશ્વાપન હતો અને બીજો મિ. પાસવલ હતો. ઉપરોક્ત દુકમ કૌન્સિલ કમિટીએ નોંધેલા પુરાવાને

મળખત કરે છે અને પંજાબમાં ચાલેલા કેસો ઉપર મોડું અભવાળું પાડે છે. આવી સંક્ષિપ્ત અને ઉતાવળી રીતે અકાલગઢ, રામનગર અને બીજાં સ્થળોએ તદ્દન નિર્દોષ માણસોને કનડવામાં તેમજ કેદ કરવામાં આવ્યાં હતાં ! અને પંજાબમાં એ જ અમલદારો હજી તેમના હોદ્દાઓ અને તેમની કુખ્યલો કરવાની શક્તિ રાખી રહ્યા છે.

એક અર્થાપત્ર

મેં 'નવલખન'ના તંત્રી બેગ-

મહાત્માજી,

મિ. સી. એફ. ઍન્ડ્રુઝના પત્ર ઉપરથી શાન્તિનિકેતનને પૈસાની મદદ કરવાની આવશ્યકતાને વિષે લખતાં આપ લખ્યા છે કે ગુજરાતે પોતાની ફરજ ક્વિશ્રીના આગમન સમયે પૂરી નથી બનવી, એ વાંચી ખરેખર મને તથા મારા કેટલાક મિત્રોને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું છે. ક્વિશ્રીની વિદ્વત્તાની કદર ગુજરાત કેટલા પૈસા આપે તો થઈ કહેવાય એવું માપ કાઢવું ચુરકચ છે. પરંતુ એ પ્રશ્ન બાબતે ચુકતાં એક બીજા પ્રશ્ન કે જે આજે અનેક દિશામાં ચર્ચાસ્પદ છે તે એ છે કે બંગાળ પ્રાન્તની સંસ્થાઓને બંગાળ પોતે કેમ નથી પોષાતું અને તેને પૈસાની મદદ માટે બહાર કેમ કરણાજનક વિનંતિઓ કરવી પડે છે ? બંગાળમાં મોટા મોટા જમીનદારો છે, બંગાળમાં બીજા પણ લક્ષ્યાધિપતિઓ પડેલા છે, છતાં બંગાળ આમ પોતાના ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરુષોને તેઓની સંસ્થા ચલાવવામાં મદદ કેમ નથી કરતું ? વળી ખાસ વિચિત્રતા તો એ છે કે બંગાળને બીજા પ્રાન્તો ન્યારે ત્યારે મદદ કરે છે, પણ બંગાળ બીજા પ્રાન્તોના દુઃખની વહારે ક્વચિતજ ધાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની હડત વખતે પાંચ સાત લાખ રૂપિયા આખા દેશમાંથી ભેગા કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાંથી બંગાળે પૂરા દસ હજાર પણ આપ્યા નહોતા. જર્મિયાંવાલા બાગના ફંડમાં બંગાળે પૂરા વીસ હજાર રૂપિયા પણ આપ્યા નથી, ન્યારે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓએ લગભગ ત્રણ લાખ રૂપિયા આપ્યા છે. ઓરિસ્સા દુકાળ ફંડને માટે ગુજરાતે બેટલું કર્યું છે તેટલું બીજા કોઈ પ્રાન્તે કર્યું નથી. પરંતુ બંગાળ જે પોતાનાં દુઃખો વખતે બહાર મદદ માગે છે, તો શા માટે બંગાળે બીજાનાં દુઃખો વખતે થોડી પણ સહાય આપવા તત્પર ન થયું નેહયે ? બાંકુરામાં દુકાળ પડ્યો ત્યારે પણ ગુજરાતે હજારો રૂપિયા આપ્યા હતા. સર જગદીશચંદ્ર યોજને પણ ગુજરાતીઓએ જ લાખો રૂપિયા આપ્યા છે. યોગેશને પણ ગુજરાતે બનતી સહાય કરી છે. ગુજરાતે પોતાની ફરજ પૂર્ણપણે નથી બનવી એ કહેવું વધારેપડતું છે, એ તદ્દન ભ્રષ્ટ્ર છે. બંગાળે ગયે વર્ષે ગુજરાતમાં દુકાળ હતો ત્યારે ગુજરાતને કેટલી મદદ કરી ? ગુજરાતની કઈ સંસ્થાઓને થોડેમણે અરો પણ તેણે પોષી છે ? આપનો આશ્રમ કે જે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના દિશામાં પ્રયત્નો કરે છે, તેને બંગાળ તરફથી કેટલી મદદ મળી છે ? બંગાળની સહાયને માટેની જૂમ નકામી છે. જે બંગાળ બીજા પ્રાન્તોને મદદ કરતું હોય તો તેને બીજા પ્રાન્તો પાસે મદદ માગવાનો હક છે. જે તે તેમ ન કરી શકે તો તેને મદદ માગવાનો બિલકુલ હક નથી. બંગાળીઓને આ સત્ય જણાવવાની બહુ જરૂર છે. બાકી ગુજરાતે

બંગાળ અને
ગુજરાતની
દાનવીરતા

પોતાની શક્તિ અનુસાર, ન્યાત, ભત, ધર્મ કે પ્રાન્તના તફાવત વગર મદદ આપી છે અને આપશે. ગુજરાતને બચાવે ટાણા મારવાથી કંઈ મદદ મેળવી શકાય નહિ.

લિ.

કંચનલાલ મ. ખાંડવાળા

ગુજરાતનો
ધર્મ
અર્થદાન

આ કાગળ હું ખુશી થઈને છાપું છું. ધણી દલીલો મેં સાંભળી છે તેનો ખુલાસો આપી શકું છું. બંગાળને આપણે તેની શરૂઆત કેમ બતાવી શકીએ. કાળે કરી તે પોતાની શરૂઆત બોલશે. પણ દરેક પ્રાન્તને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર નહિ હોય? બંગાળે પૈસા નથી આપ્યો તો વિદ્વાતાનું દાન કર્યું છે. ગુજરાતે કર્યું છે તે નવાઈની વાત નથી લાગતી. ગુજરાતની પાસે ધણું છે, તેને આપતાં આવડ્યું છે તે તે આપે છે. બંગાળને આપતાં નથી આવડતું તેથી એ નથી આપતું. કવિશ્રીને જોઈ મદદની જરૂર પડે છે તેનો અર્થ એ જ કે તેમની પીછાન બંગાળે પૂરી નથી કરી. એટલા માટે આપણે નહિ કરીએ? કવિશ્રીની કદર પૈસાથી ન બાંધી શકાય એ ખરું; પણ તેનો અર્થ એમ પણ ન કરાય કે તેટલા સારૂ આપણે આર્થિક મદદ કરવામાંથી સુકા છીએ. તેનો અર્થ તો એ છે કે આર્થિક મદદ જેટલી આપીએ તેટલી બોલો. મારી તો ખાસ માન્યતા છે કે જેટલું ગુજરાતે આપ્યું તે તેમને ખાસ આમંત્રણ આપ્યા પછી થોડું જ છે. એટલે 'ટાણા'નો સવાલ હશે થતો જ નથી. ગુજરાતે ધણું પ્રસંગે શરૂ બળવી તેથી તો મારા જેવા ભિક્ષુ* ખીજા યોગ્ય પ્રસંગે આજ રાખે. ભિક્ષા કંઈ કવિશ્રી નથી માગતા. શાન્તિનિકેતનની સ્થિતિ જોઈ, મિ. અનુગ્રહ વર્ણુન વાંચી મેં ગુજરાતનું ખ્યાન પોતાની શરૂઆત તરફ ખેંચ્યું છે. આ જવાબ લખતાં મને ખબર મળી છે કે મુંબઈથી શાન્તિનિકેતન સારૂ રૂ. ૧૦૦૦૦ મળ્યા છે. આ પૈસા કવિશ્રી આવ્યા હતા ત્યાર પછી તુરત થયા હતા એટલે જે અત્યંત ખેંચ હતી તે દૂર થઈ છે. પણ હજી જેઓને મારી માગણી બ્યાનથી લાગે તેમણે મોકલતાં અટકી જવાનું નથી.

ગુજરાતને સલાહ*

અસહકારની
સલાહ

રાજકીય મંડળ નડિયાદમાં મળવાનું છે. મારો આગ્રહ મેં 'નવજીવન'માં સૂચવ્યો છે, તે તો જોઈ જ નથી. નિર્ભય રહીને મંડળ અસહકારનો ઠરાવ પંજબ અને બિહારના બંને સવાલો બાબત કરે એવું હું તો ઇચ્છું છું. તેમાં પ્રથમ વસ્તુ ધારાસભાના બહિષ્કારને માનું છું. ધારાસભામાં જઈને તેનો બહિષ્કાર કરવો તેને હું તો ભીરતા કહું. પંજબમાં

*દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાને લરવાં જોઈતાં પગલાં વિશે વિચાર કરવાને મળેલી ગુજરાત રાજકીય મંડળની સભા પર લખેલો પત્ર, તા. ૧૧-૭-૨૦. ૦

ન્યાય ન આવે, ખિલાફતમાં હજો કે તે સરકારની સાથે ક્રમ 'રમાય' ? ચોપટની રમતમાં પાસા અપ્રમાણિકપણે ફેંકનારની સાથે ન રમતાં એ રમનારાને બચપણમાં જણેલા ચાદ આવે છે. રાજકીય રમતમાં તો હિન્દુસ્તાનની લાજ રૂપી દાવ છે. એક પક્ષના રમનારા કેવળ દુર્યોધન જેવા લાગે છે. તેની સાથે રમત શી ? તમને બધાને પ્રભુ સહાય થાઓ તે તમે હિંમતપૂર્વક શુદ્ધ નિશ્ચય પર આવો એમ ઇચ્છું છું.

તા. ૨૫-૭-૧૯૨૦

૧. પંતબનો પત્ર*

(૧૪)

અક્તિમાંયે મર્યાદા જોધયે

અમે ૧૪મી તારીખે બપોરે મુંબઈથી નીકળ્યા. મોવાના શૌકતઅલીની ગાઠવણમાં કાંઈ જ મણા ન હતી. કલ્યાણથી ખિલાફતમાં રસ લેનારા માણસો સ્ટેશન ઉપર આવવા લાગ્યા ; ને ઠેઠ અમૃતસર સુધી દરેક અગત્યના સ્ટેશન ઉપર માણસોની ઠઠ મચની હતી. સ્ટેશનોએ તો શૌકતઅલી માણસોને એમની સુદર જાનમાં જ થોડી મિનિટ મળતી તેટલામાં ખિલાફતનું તરવ અને પહેલી ઓગસ્ટના દિવસનું કર્તવ્ય સમજવતા. આ પ્રમાણે ભુસાવળ સુધી ચાલ્યું. લોકોની સંખ્યા એટલી બધી ન હતી કે શાન્તિ ન જળવાય; એટલે રહેજે શૌકતઅલી પોતાનું કામ ચલાવ્યા જતા હતા. પણ મધરાતથી ધમાલ શરૂ થઈ. હોશંગાબાદ સ્ટેશને તો શૌકતઅલીના શેકયા પણ માણસો ન શેકાયા; 'મહાત્મા ગાંધીજી કી જ', 'અલ્લાહો અકબર' થી સ્ટેશન જાળવી મુક્યું હતું. ગાંધીજી પણ જાગી ઉઠ્યા. આ પ્રમાણે ગ્વાલીયર, ભોપાળ, ખીના, ઝાંસી, આગ્રા, મથુરા અને બીજી રાત્રે મીરત પહોંચ્યા ત્યાં સુધી ચાલ્યું. ધણે ઠેકાણે રોડેડો નહિ પણ હાલરો માણસો ભેગા થતાં અને ગાંધીજી, શૌકતઅલી અને ડૉ. કિચલુને એક દિવસ માટે ઉતરવાનો ભારે આગ્રહ કરતાં. ધણે ઠેકાણે ઉત્સાહ એટલો બધો વધારેપડતો હતો કે લોકો ગાડીમાંના બીજા ઉતારેઓને તેઓના શોરબકારથી અને ગલીથી ફેટલી અગવડ થતી હશે તેનો વિચાર ન કરતા, તેમની અક્તિનાં પાત્ર શૌકતઅલી, ગાંધીજી અને ડૉક્ટર કિચલુને ફેટલી હેરાનગતિ થતી હશે તેનો ખ્યાલ પણ ન કરતા અને અતિશય વીનવણી છતાં કુલોના ઢગલા ઠાલવી, ગાડીમાં કચરો વધારતાં અચકાતા નહિ ! કુલોથી તે કચરો થાય ? આ વચન આકરે લાગશે, અક્તિની

અક્તિમાં
મર્યાદા અને
વિવેક

* 'ગાંધીજીના નવજીવન'માં ફક્ત ગાંધીજીનાં જ બાપણો અને લપાણો આવે એમ નક્કી થયેલું છે. છતાં ગાંધીજીની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મુસાફરીના અહેવાલમાં તેમની પ્રવૃત્તિ અને તેમના ઉદ્દેશોને આવેલા હોવાથી તેના વગર 'ગાંધીજીનું નવજીવન' વાચકોને અધૂરું લાગશે એમ જોઈ, તેમના મુસાફરીના સાથી અને લક્ષમણ જેવા સેવક શ્રી ૦ મહાદેવભાઈ દેશાધના તેજી બીબના તે મુસાફરીને લગતા પત્રો યથાર્થાને આપવાનું ધાર્યું છે.

-૩૦

કદરનો એમાં અભાવ જણ્યો, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ભક્તિમાંયે મર્યાદા નેહયે. અને મર્યાદા એળખી જેમના તરફ ભક્તિ દાખવવામાં આવતી હોય તેમને દેખીતી રીતે કાચવવામાં આવે ત્યારે તે ભક્તિ રહેતી જ નથી. જેમને લોકો મળવા આવ્યા હોય છે તેમનાથી બે ઘડીના સમાગમનો લાભ લેવાતો નથી, તેમને બે અગત્યનાં વચન કહેવાં હોય તે કહેવાની તક પણ મળતી નથી, અને આમ બધાયે ઉત્સાહ વ્યર્થ જાય છે. આપણે જેમ અને તેમ જલદી આપણી ભક્તિમાં મર્યાદા અને વિવેક રાખતાં શીખ્યા વિના છૂટકો નથી.

જલ્દી

જીઆ અને
આદી

પણ હવે તો મુસાફરીના અનુભવો કરતાં વધારે અગત્યની હકીકતો ઉપર આવીયે. ૧૫ મીની સવારે જલ્દીમાં રાયઝાદા ભગતરામને ત્યાં ઉતારો હતો. આખો દિવસ જીઆનાં ટોળેટોળાં સૂતરના દડા અને દોરા લઇને આવ્યાં જ કરતાં હતાં. ગાંધીજીને એક વાર તેઓ સૂતરના દડા અને દોરાથી રીઝવતાં એટલે આ અનુભવ તેમને તો નવો ન હતો. પણ જીઆએ જોયું કે હવે કેવળ સૂતરના દડાઓથી ‘મહાત્માજી’ને રીઝવી શકાય એમ નથી; કારણકે દરેક જીને ‘તમે કાંતો છો તો ખરાં પણ તમારા કાંતેલા સૂતરનાં કપડાં તો તમારાં અંગ ઉપર હું જેતો નથી.’ એ પ્રમાણે મીડી ટકોર કરીને મૂંઝવતા, અને પછી તો ચાલવા માટે ખાસું બેસાડી શુભગાન. આ શુભગાન જેમણે સાંભળ્યું છે તે તેની અસર કદાપી શકશે. મને તો શંકા નથી કે હવે પછીની ગાંધીજીની મુલાકાત વખતે જીઆ આદીનાં કપડાં પહેરીને દર્શન કરવા આવશે. તેમની વિશુદ્ધ ભક્તિથી હું ચક્તિ થયો. ટકોર કરતાં કરતાં પણ ગાંધીજી તેમને સુંદર ઉત્તેજન આપતાં ચૂકતા ન હતા: ‘પુરુષો બોલનારા છે, પુરુષોને હું કહી કહીને થાકી જઈ કે સ્વદેશી સમજે. તેઓ કહેશે કે સ્વદેશી એ પરમ ધર્મ છે, પણ એ પરમ ધર્મ છે એમ વચનથી નહિ પણ વર્તનથી બતાવનારી તો તમે બહેનો જ છો.’

જલ્દીમાં
ગાંધીજી

પ્રથમ જ રાયઝાદા સાહેબે ખબર આપ્યા કે ‘અહીં અસહકાર માટે લોકોમાં પૂરતો ઉત્સાહ નથી.’ આ વચનું સત્ય તો આગળ ઉપર આપણે જોયું, પણ લોકોના કરતાં લોકનેતાઓને વિશેષે એ વચન સત્ય હોવાનો કાંઈ ભાસ થયો ખરો. ધારાસભાના બહિષ્કારનો પ્રશ્ન લાલા લજપતરાયે અહીં ઉભો કર્યો છે એટલે તે સંબંધે ગાંધીજીને સાંભળવાને સૌ ઉત્સુક હતા. આ વિશે કેટલીક રસમય ચર્ચા ચાલી, પણ રાયઝાદા સાહેબને ઝાંઝકાટના મહત્ત્વ વિશે ખાતરી ન થઈ શકી. સાંજે જ અમૃતસર જવાનું રાખ્યું હતું, એટલે બપોરે બે વાગે રામિયાના તળે સભા રાખી હતી. પંજાબનો આકરો તાપ અને આપણા લોકોની કાચી વ્યવસ્થાસાક્ષિ એ બંને કારણોએ સભાનું કાર્ય શરૂ કરવું અશક્ય થઈ પડ્યું. લગભગ એક કલાક લોકોને શાન્ત રાખવામાં વીતી ગયો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. આખરે સભા વિસર્જન કરવી પડી. ત્રણ કલાક પછી શહેરના એક હોલમાં સભા થઈ ત્યાં લોકોએ ઠીક શાન્તિ જળવી. એ સભાનું વર્ણન હું અહીં નહિ આપું, કારણ એક બીજા બારે જલ્દીમાં વર્ણન તો મારે આપવાનું જ છે, અને તે જલ્દીમાં થયેલાં બાપણોનો હું ટુંક સ્તર આપીશ તો જલ્દીમાં બાપણોનો સાર આપવાની જરૂર ઓછી રહેશે એમ હું માનું છું.

અમૃતસર

લોકોની અવિવેકભરી ભક્તિને જલ્દી રટરાત ઉપર પહોંચવા અનુભવ થયો. ગાડીને આવવાને થોડો વખત હતો એટલે ગાંધીજી, શ્રીમતી સરલાદેવી, શોકતબલી અને બીજા નેતાઓ 'વેઇટિંગ રૂમ' માં બેઠાં હતાં. લોકોએ 'વેઇટિંગ રૂમ'ની ઉપર દેહલો મચાવ્યો. રોડે લોકો 'દર્શન'ને માટે ચડસાચડસી કરી રહ્યા હતા. બીજા કોઈએના સામાનની અને જેમના દર્શન માટે આ ધમાલ થતી હતી તે નેતાઓના સામાનની બરી વલે થઈ પડી હતી. આ ધમાલ ગાડી આવી ને જેમતેમ ચાલવા માંડી ત્યાં સુધી બંધ ન થઈ. શ્રીમતી સરલાદેવીની એક કિંમતી ચામડાની પેડી રટરાત ઉપર આ ધમાલને લીધે જ રહી ગઈ. નેતાઓનાં 'દર્શન'થી સંતોષ માનવાને બદલે તેમનાં કાર્યોમાં ભાગ લેતાં આપણે ક્યારે શીખશું?

અમૃતસર જલ્દી પહોંચી પગ માઈલ છે. સાંજે અમૃતસર આવી પહોંચ્યા. સભા રાત્રે જ રાખી હતી. આ સભાને સભા નહિ પણ એક જગી જલ્દી કહી શકાય. વ્યવસ્થાશક્તિ વિશે બીજા કોઈએ જે નિરાશા ઉત્પન્ન થયેલી તે નિરાશા અહીં ધણી અંશે ઓછી થઈ. અનુભવન બાગના વિરાજા મેદાનમાં આ જલ્દી હતો. બહેર કંદલા વખતના વધુ કલાક અગાઉથી ટાળેટાળાં આવીને બેઠાં હતાં. જલ્દીમાં હિન્દુઓ વધારે હશે કે મુસલમાન એ કહેવું અશક્ય હતું—એટલા બધા સેજમેજ થઈને લોકો ગોઠવાયા હતા. તેમની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી દસ હજાર જેટલી હશે, છતાં સારે શાન્તિ જળવાઈ રહી હતી. સ્ત્રીઓ પણ આટલી મોટી રાત્રે હીક સંખ્યામાં હાજર હતી. સભાને પ્રમુખરથાને એક ધીરા અને ગંભીર મુસલમાન મૌલવી સનાહદલા વિરાજ્યા હતા.

રાત્રિઆત બાઈ અખતરબલીની મધુર ગરજથી થઈ. ગરજ લાંબી છે એટલે અહીં હું આપી શકતો નથી. પણ તેનો વાહી સુર તો એ હતો કે 'આ ઘડી કસોટીની છે, એ પારખની છે; અને પારખ તો ભાગ્યવાનની જ થાય; એ પારખને અંતે શૂરા નીવડીશું એ માટે જ પરવરદિગારને છ દગી'

ખોફ નથી, નાઉમેદી નથી

મૌલાના શાકતબલીએ પંદરેક મિનિટ સુધી આખા જલ્દીમાં ધ્યાન ખેંચી રાખ્યું. એમનો અવાજ બોલી બોલીને ખેંચી ગયો છે, છતાં લોકોની શાન્તિને લીધે તે બધાએ સાંભળી શકતા હતા.

હું એમના મુખેસર સુદા આપીશ. મૌલાનાએ રાત્રિઆત કરી: 'કેટલાયે મહિના થયાં ખિલાફત વિશે અનેક બલીબૂરી ખબરો સાંભળ્યાં જ કરે છું, પણ મને તેની કશી અસર નથી થતી. 'ખોફ, ખત્રા ચા નાઉમેદી' વિના હું તો આપણી ફરજનો વિચાર કરતો છામ લીધે બંદ છું. આમાં કાંઈ ચોટાયે વળે એમ નથી, ડરી ગયે વળે એમ નથી, કે કંટાળાયે વળે એમ નથી. હું તો ઇચ્છું છું, ખુદાતાલાને વીનું છું કે શૂરોપ આ સવાલનો ચેતાનો અખરનો ફેંસલો. આપી દે કે લાગલો જ શૂરોપને આપણે ચણ આપણો આખરનો ફેંસલો બતાવી દઈએ. આ આખરનો ફેંસલો સરકારની સાથે સંધી તબક્કાત બંધ કરવાનો, સરકારની સાથે તલ્લીક કરવાનો, કુરાને શરીફના શબ્દોમાં અદમ

ધમાલનું
પરિણામ

અમૃતસરનો
જગી
જલ્દી

શોકતબલીનું
ભાષણ

તાવન' કરવાનો છે.' હિન્દુત અને જોહાદના બે ઉપાધિ મુસલમાન ભાઈઓને ખુલ્લા હોવા છતાં તેમણે આ ઉપાધ કેમ પસંદ કર્યો તે સમજાવ્યું: 'ન્યાં સુધી ગાંધીજીની મદદ આપણે જોઈએ ત્યાં સુધી તેમણે સચ્ચેલો જ ઉપાધ આપણને મુબારક છે.' પંજળના સવાલ ઉપર પણ એમણે ખૂબ ભાર મુક્યો અને કહ્યું: 'આપણામાં હિંમત ન આવી હોય, ખુદાની અને ઈસાનિયતની તરફની ફરજનું આપણને ભાન ન થયું હોય, આઝાદી (સ્વતંત્રતા) શું છે તેનો ખ્યાલ આપણને ન આવ્યો હોય, તો આપણને એક નહિ પણ દસ જલિયાંવાલા બાબ ઘટે છે.'

સાત કરોડ એક લાખનું કામ ન કરી શકે ?

હિન્દુત કેમ નહિ ?

આ પછી ડાક્ટર કિચલુ બોલવા ઉઠ્યા. ડાક્ટર કિચલુ તો શૌક્તઅલી આગળ દેખાવમાં બચ્ચા જેવા, એટલે તેમને તો 'ફેટફોર્મ' ઉપર ઉભા થઈને બોલવાની ફરજ પડી. તેમણે પોતાના છુલ્લું અવાજે લોકોને જણાવ્યું કે 'આ શબ્દોનો વખત નથી, આ કામનો વખત છે.' અસહકારનું રહસ્ય લોકોને સમજાવતે તેમણે પૂછ્યું: 'આપણી આખી આગળ એક લાખ ગોરાઓ આખા દેશનો વહીવટ ચલાવી રહ્યા છે. શું આપણે સાત કરોડ મુસલમાન એક લાખનું કામ નહિ કરી શકીએ ? આપણે એટલા બધા નાતાકાત, નાલાયક બની ગયા છીએ ? હિન્દુત કરવાનું મુસલમાન ધર્મનું ફરમાન છે ખરું, પણ હું પોતે તો અહીં રહીને જ મારા ધર્મની સ્વતંત્રતા સાધવાનો છું.' પછી પંજળના અત્યાચારોનું કહયવેધક વર્ણન આપીને અસહકારની અગત્ય સમજાવી.

અમુતસરમાં માંધીજી

પછી ગાંધીજી ઉઠ્યા. ઉઠ્યા એટલે ઉઠીને બોલ્યા એમ નહિ, પણ ડા. કિચલુની માફક ટોબલ ઉપર ખુરશી મુકીને ઉંચા બેસાડવા પડ્યા. એમનું લાખણ અતિશય મહત્વનું હોઈ હું તેમાં જરા વિગતવાર કતરીશ. તેઓએ કહ્યું:

આપણી શેર ભૂલ, સરકારની ખાંડી ભૂલ

"હું મારે દુઃખ તમને શી રીતે બતાવું ? પંજળનું દર્દ કહી બતાવવું અશક્ય છે. હિન્દુમુસલમાન પારો હું એટલું જ માગું કે ગયા એપ્રિલને કદી ન ભૂલશો. સાથે સાથે હું એટલું કહી લઉં કે આપણે ન્યાં સુધી આપણી ભૂલને નથી પીછાનતા અને દૂર નથી કરી જણાવતા ત્યાં સુધી આપણે બીજાની પણ ભૂલ નથી જોઈ શકતા. સરકારે, સરકારી અમલદારોએ ભારે ગુન્હાઓ કર્યા છે. પણ આપણે પણ ગુન્હાઓ કર્યા છે. શા સારે આપણે મકાનો બાંધ્યાં ? શા સારે નિર્દોષ માણસોના પ્રાણ લીધા ? પોલીસના મનાઈ હુકમો માનવાની આપણી ફરજ હતી. આપણા આ ગુન્હાઓ મટી સરકાર આપણને શેડી શિક્ષા કરત તો આપણે તો વિષે બોલવાનું ભાગ્યે જ રહેત. પણ સરકારે તો શિક્ષા નહિ પણ કેવળ અત્યાચાર કીધા છે. આપણી શેર ભૂલ થઈ હશે તો સરકારે ખાંડી ભૂલ કીધી છે."

ત્યારે શું કરવું ?

ઉપાધ એક માત્ર 'અસહકાર' છે એમ સમજાવતાં અને અસહકારનાં ચાર પગથીયાં સમજાવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું: "અમારા ખુર્રગ બધુઓ કહે છે કે આ તો કીવાનાનું કામ છે; ગાંધી તો મર્યાદાઓ ભૂલીને કામ લેવા બેઠો છે; અને શૌક્તઅલી તો શમશેર

એવાનારો રહ્યો. મને ઉમેદ છે કે હું તેમને બતાવી શકીશ કે આમાં કશું હિવાનાપણું નથી, કે નથી બૂલ્યો હું ગયા એપ્રિલને. આપણે વિશ્વકથા, આપણે બેચુનાઈ થઈએ તો પછી સરકારના ગમે તેટલા અત્યાચાર થાય તેની મને પરવા નથી. પણ આપણો શુંદો હશે તો આપણું કશું ચાલવાનું નથી. આપણે જ્યાં સુધી 'બેચુનાઈ' થતાં નાહ શીખીએ ત્યાં સુધી આપણે એક નહિ પણ સેંકડો જલિયાંવાલા બાગની બરડાસ્ત કરવી પડશે. અને તેથી મને કુઝબ નથી થવાનું. પણ આપણે 'બેચુનાઈ' હઈશું છતાં સરકાર આપણને કુઝબ આપશે તો આપણે 'આઝાદ' થઈને હલા રહીશું.

પંબખીઓ ડરી ગયા

“પંબખીઓ બારે હસ્તાઈ અને યારા હોવાનું સાંભળ્યું છે; પણ એપ્રિલમાં તો તેઓ ડરી ગયા હતા એમ મારે કહેવું જોઈએ. અને તેમ કહેવાનાં મને તો બરોબર કારણ છે. હું પૂછું છું કે તમે ડરી ગયા ન હતા તો શા સારે તમે જમીન પર નાક ધર્યાં હતાં? શા સારે તમે પેટે ચાલતાં અચકાયા નહિ? મેં તો તમને નહોતું કહ્યું કે તમે નાકથી કાઢીને કે સાપની માફક પેટે ચાલો! આવા હુકમ થયા ત્યારે તેને તાબે થવાને બદલે તમે મરી કેમ ન ગયા? તમે એમ કેમ ન કહી શક્યા કે ‘હું સાપ નથી, આદમી છું; મારું હાથ પેટે ચાલવાનું નથી, પણ સારી દુનિયાની સામે છાતી કાઢીને હલા રહેવાનું છે.’ જરૂર પંબખીઓ ડરી ગયા. પણ હું અહીં પંબખીની ઉપર આજ લાવવાને નથી હોતો. ને મિટ્ટીમાંથી પંબખ બન્યું છે તે મિટ્ટીમાંથી હું બન્યો છું. એવા સંજોગમાં હું પણ એવા શુંદો ન કરું એમ હું શી રીતે કહી શકું? હું તો પ્રાર્થના કરું કે મારી ગરબન કપાય પણ હું આજ કહી કરું નહિ. તમારે માટે પણ એ જ પ્રાર્થના હું કરું છું.”

ખરી સિપાઇગીરી કરીને મરણે

આ પછી ૧૬લી ઑગસ્ટનું મહત્ત્વ ગાંધીજીએ સમજાવ્યું હતું. “ગુસ્સાથી આ અને મામલા—પંબખ બિલાડતો નીવેડો નહિ આવે, શાન્તિથી જ અવરો. આ બન્ને મામલા સર કરવા માગતા હો તો શાન્તિથી જ વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા લેજો. આપણા તરફથી અત્યાચાર થશે તો આપણું કામ આપોઆપ બંધ થઈ જશે. હું તો ખરી સિપાઇગીરી જ સમજીએ છું અને તેની તમને ભેટ કરું છું. ખરી સિપાઇગીરી મરવ માં છે, મારવામાં નથી; કાઠની આખર સાચવવામાં છે, આખર લૂંટવામાં નથી.”

જિલાનીની આખર કેમ સાચવશે?

પણ કહે છે કે બિલાડત વિષે સામાન્ય જનસમુદાયને જ્ઞાન નથી. ગાંધીજીએ એ કહીલોને ઉત્તર આ પ્રમાણે વાળ્યા:

“બિલાડતના સવાલ વિષે જ્ઞાન બધાને ન હોય એ સંભવ છે. પણ તે બધાને જાણવા એ બિલાડતનું હાથ કરનારાઓની ફરજ છે, અને તેઓ તેમની ફરજ બજાવશે જ. પણ જલિયાંવાલાનું જ્ઞાન કેને નથી? બાઈ શુલામ જિલાની ઉપર ને અત્યાચાર શું થયો

તેની કોને ખબર નથી ? [ગાંધીજીએ શુભામ જિલાની સલામાં છે કે નહિ એમ પૂછતાં ઉત્તર મળ્યો કે જિલાની હિન્દુત ઉપર નીકળ્યા છે.] જિલાની તો હિન્દુત કરી ગયા છે, પણ તે તેની આખર તમારા કબજામાં આવી ગયા છે. તે તમને કહી ગયા છે કે તેમની આખર લૂંટાઇ. તેનો સરકાર પાસે કાંઈ જવાબ હોશે કે નહિ ? ઔસ્વર્થ સ્મિથ, બ્રાહ્મચન, શીરામ અને મલીકખાનના અવાચારો આપણે સાંખી રહીશું ? તે લોકો પંજાબમાં હજી અમલ કરી રહ્યા છે તે આપણે સાંખી રહીશું ? અને આપણે સાંખી રહીશું તો તે શું મદદની કહેવાશે ? આપણને ખિલાફતનું જ્ઞાન નહિ હોય પણ જલિયાંવાલા બાગ આપણા હૈયામાં સાથે છે. ”

સરકારની સાથે મહોબ્બત તોડો

આગળ બોલતાં તેમણે કહ્યું : “આપણે એઓ છવતા રહ્યા છીએ તેમની ફરજ છે કે એ સરકારની સાથે મહોબ્બત તોડવી. જે સરકારની હકુમતમાં આપણું પુરુષાતન ધૂળમાં ફેલાયું અને આપણા ધર્મને કલંક લાગ્યું તે સરકારની હકુમતમાં આપણે શી રીતે નોકરી કરી શકીએ ? તેમની સાળાઓનો ઉપયોગ આપણે શી રીતે કરી શકીએ ? વકીલાત કેમ કરી શકીએ ? ધારાસભામાં કેમ જઇએ ?

આપણને રોટી દેવાવાળા ખુદા છે, સરકાર નથી

“આપણે ભૂખે મરશું એમ કહેવું એ કાયરતાની નિશાની છે. આપણને રોટી આપવા-વાળા ખુદા છે, સરકાર નથી. હાથ અને પગ વાપરશું તો રોટીની કાંઈર આપણને કરવી પડવાની નથી. આપણને સ્વતંત્રતાનું કાંઈ પણ ભાન હોય તો આપણે માટે સરકારની મહોબ્બત તોડવી એ એક જ રસ્તો છે. આપણી પાસે યુરોપના જેટલી તાકાત હોત તો શું આપણે આમ બેસી રહેત ? આપણે જરૂર તલવાર લેત—જેકે મારે તે વખતે હિન્દુસ્તાનમાંથી હિન્દુત કરવી પડત. પણ તે તાકાત આપણામાં નથી. આપણા દરેકમાં એટલી તાકાત તો છે કે સરકારની ‘તાલુક’ બિલકુલ બંધ કરવી. સરકારનું કામ આપણી મદદ (વના સહયોગ) આપવાનું નથી. હું હિન્દુમુસલમાન બંનેને કહું છું કે સરકારના કામમાં મદદ કરીને તેમના અન્યાયમાં હદી મદદ ન કરશો, તમારા ધર્મને ખરાબ ન કરશો. પંજાબીઓને હું કહું છું કે તમારા નિર્દોષ બાઇઓ માટે જો કાંઈ કરવાનું હોય તો તે આ છે. ૧લી ઓગસ્ટ બરોબર સંભાળી લેજો. આ કામ પાર પડે ત્યાં સુધી ખામેશી રાખજો. સરકારના સિપાઈ તમને બગાડવા આવે તો ન બગાડશો. તમારું ડોકું આપજો, પણ હીવાના ન બનજો.”

ધારાસભામાં જવું ?

આ વિષય વિશે ગાંધીજીએ સલામાં ચર્ચા કરવી દુરસ્ત ન ધારી. ગાંધીજીને એમ લાગ્યું કે આ પ્રશ્ન લોકનેતાઓ સાથે ચર્ચાવાનો છે, અને લોકનેતાઓ સાથે ચર્ચાને જે નીવડે આવે તે નીવડે ઉપર વિચાર કરવાનું જ લોકોને સોંપવું. લોકોને સીધી સલાહ આપવી એ લોકનેતાઓની સામે લોકોને હલા કરવા બરાબર છે એમ તેમને જણાયું. “હું તો મુશ્કેલ રહ્યો. હું તમારી અને તમારા નેતાઓની વચ્ચે વિખવાદ પેદા કરવા નથી આવ્યો. હું તેમની

સાથે વાતો કરીશ અને તે તમે સાંભળી લેજો. ફરિયાદોનું હું તો મુંબઈમાં બેઠો બેઠો તમને આવી સલાહ સંભળાવીશ. હું તો હિન્દુસ્તાન માટે સાંભળવું હોય તો કોઈને ખાસશામાં ન જવા દેઉં.”

ખાદીમાં ખાલકાની

પણ ગાંધીજીનું કોઈ ભાષણ ખાદી વિષે વચનો વિના નથી? ખિલાફતની સાથે સ્વદેશીનો સંબંધ એ રીતે છે કે “આપણે આપણાં વસ્ત્રો માટે ઇશ્વર કે ખીલ કોઈ પણ દેશ ઉપર આધાર રાખતા નથી એમ આપણે ઇશ્વરને બતાવી આપીએ તો આવી મર્દ પ્રાપ્તિ ન્યાય મળશે જ નોંધશે એમ ઇશ્વરને જણાય અને અંગ્રેજ પ્રતિ પણ આપણી સાથે હોશે રહે” એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું.

કુરબાની કરો

ઉપસંહાર કરતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું: “મુસલમાન કાંઈ કરવા માટે તૈયાર ન થાય તો આ જગી જલસો નકામો ગયો એમ સમજજો. પણ આપણી સામે જે મામલો ખડા છે તેનો નીવેડો આવા જલસાથી નથી થવાનો, પણ સાચી કુરબાનીથી જ થશે. માટે ખુદાનું નામ લઈને ભન, માલ અને તમારું સધણું કુરબાન કરીને જ જૂઠો”

આમ જલસો પૂરો થયો. આજે તો આ પત્ર લાહોરથી લખ્યું છે. લાહોર વિષે કાંઈ લખવા બદલે તો આ પત્ર બમલો થઈ નથી અને લાહોરમાં તો કેટલાક એવા સ્મરણીય કિસ્સા બન્યા છે કે તેનું વર્ણન બનશે તો હું ગાંધીજીની પાસે જ અપાવીશ.

લાહોર,
તા. ૧૯-૭-૨૦ }

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

તા. ૧-૮-૧૯૨૦

આપણી ફરજ

પહેલી આગસ્ટ આપણી ઉપર આવી પડી છે. અસહકારને અનેક પ્રકારના દોષો દેવામાં આવે છે. મોટામાં મોટો દોષ તો એ કાલમાં આવે છે કે અસહકારને અંગે ખુનામરફી તો જરૂર થશે.

આ દોષમાંથી મુક્ત રહેવું તદ્દન સહેલું છે. દરેક જગ્યાએ થોડા પણ શાન્તિ જાળવનારા માણસો હોય તો સુલેહ જાળવવામાં અડચણ ન જ આવવી જોઈએ. અસહકારમાં પ્રથમ પગથીડું જ સુલેહ જાળવવાનું છે. જો આપણને સુલેહ જાળવતાં ન આવડે તો આપણને અસહકારનો અધિકાર નથી.

અસહકારનો
અધિકાર

સીનફેન અને અસહકાર આયર્લેન્ડના સીનફેનનો દાખલો કેટલાક લે છે અને કહે છે કે ત્યાં અસહકાર ને ખુનામરડી સાથે જ ચાલે છે. સાથે ચાલે છે એ ખરૂં છે, પણ આયર્લેન્ડને તેથી હોમરૂલ મળતું નથી. અને આપણી ને આયર્લેન્ડની વચ્ચે ઘણો ભેદ છે. આપણે ખુનરેજીરહિત અસહકારથી રહેજે આપણી ઇચ્છા પાર પાડી શકીએ, ને ખુનરેજી થાય તો અસહકાર એ જ વેળા અટકી પડે. હિન્દુસ્તાન જેવા મોટા પ્રદેશમાં ખુનરેજીથી લોકો પોતાની મુશ્કેલી પાર ન પાડી શકે અને શાન્ત અસહકાર હોય તો આવડા મોટા દેશનું રાજ્ય કોઈ ચલાવી ન જ શકે.

ઐટલે ખુનરેજી થતી રોકવામાં આપણી મોટામાં મોટી ફતેહ છે. ખુનરેજી થાય તો તે અટકાવવાને સારૂ આપણે જ સરકારને મદદ કરતા થઈ જઈએ—થઈ જોઈએ. ખુનરેજી થાય તો આપણે કોમની ઉપર અસર નથી મેળવી શક્યા એમ જ મણાય. અસહકારને વિષે બીજી ચર્ચા એ છે કે લોકો તેમ કરવા તૈયાર જ નથી. આનો અર્થ એ થયો કે લોકોમાં આપભોગની શક્તિ નથી.

થોડાથી
શરૂઆત

જે સરકાર અન્યાયની છેલ્લી હદ સુધી પહોંચી જાય તેને હાથે મળેલું માન આપણે માન ગણીએ, તેની નિશાળમાં આપણે ભણીએ ને તેની અદાલતમાં આપણે વકીલાત કરીએ તો તેના કામથી આપણને અસંતોષ થયો છે એવું આપણે કંઈ રીતે ખતાવી શકીએ ?

કોઈ લખે છે કે થોડા જ માણસો પોતાના મુલકાળ્ય છોડે ને બીજા થોડા પોતાનાં હક્કોને નિશાળમાંથી ઉઠાડી મુકે તથા બે ચાર વકીલ વકીલાત કરતા બંધ રહે તેની અસર સરકાર પર શી પડવાની હતી ? આ શંકા યોગ્ય ન ગણાય. જો અન્યાયી સરકારને મદદ કરવી કે તેની પાસેથી કંઈ મહેરબાની લેવી એ આપણે પાપ સમજતા હોઈએ તો આપણે થોડા હોઈએ કે વધારે, છતાં આપણે તે મદદ અથવા મહેરબાનીનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વળી વધારેની પાસે ત્યાગ કરાવવાનો સીધો રસ્તો પણ એ જ છે.

દુનિયામાં કોઈ સુધારા એકાએક બધાએએ કબૂલ નથી કરેલા હોતા. હમેશાં થોડાથી શરૂઆત થાય છે; ને જ્યારે થોડાની દૃઢતાને ધણા જોઈ લે છે ત્યારે તેનું અનુકરણ કરે છે. બધા કરશે ત્યારે જ આપણે અમુક કામ કરશું એવો વિચાર રાખવાથી ઘણી વેળા સુધારા અટકી પડે છે, હમેશાં વિલંબ લાગે છે અને કોઈ વેળા તેમ અટકી જવાથી ઘણું નુકસાન થાય છે. વળી બધાની કે ઘણાની રાહ જોવી એ આપણા કર્તવ્યને વિષે આપણા અણુવિદ્યાસની નિશાની છે. તેથી મારી વહેમ

છે કે જેઓએ સરકારને મદદ ન કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે એમ સમજી લીધું છે તેઓ, થોડા હોય કે વધારે, અસહકાર કરવાનું શરૂ કરી દેશે.

મૉન્ટેગ્યુ સાહેબની ધમકી

મૉન્ટેગ્યુ સાહેબે ખિલાફત વિષેના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં મારે વિષે જે ધમકી આપી છે તેથી આપણે ચીડાવાનું કશું કારણ નથી. મૉન્ટેગ્યુ સાહેબના વિચારોમાં તે ખીન્ન અધિકારીઓમાં આદર્શનો ભેદ નથી. જ્યારે પ્રજામતની સામે અધને તેને પણ કંઈ કાર્ય કરવું હોય તો તે પણ પ્રજાને દાખવામાં આપી ન રાખે, એ અધિકારીવર્ગની સામાન્ય આદત હોય છે. તેમાંથી મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ મુક્ત કેમ હોય ? પ્રજા ખિલાફત અને પંજાબના અન્યાયની સામે માથું ઉચકી રહેલ છે. તેને પોતાને રસ્તે જવા દે તો સત્તાને નમવું જ પડે. નમવા તો માગે નહિ એટલે પ્રજાને જ નમાવવી રહી.

મને પકડવા-
ની ધમકી

આવી સ્થિતિમાં જો પ્રજા મારી સલાહને માને તો રાજ્યાધિકારી મને પકડે નહિ તો ખીન્નું શું કરે ?

મને પકડવાના ત્રણ હેતુ હોઈ શકે:

મને સા મરે
પકડે ?

૧. મને જ ડરાનીને મારા વિચારો બદલાવવા.

૨. મને પ્રજાથી વિખૂટા પાડી પ્રજામત નરમ પાડવો.

૩. મને છૂટા પાડી પ્રજા ખરેખર અન્યાયથી અકળાઈ છે કે નહિ એ પ્રજાની કસોટી કરીને જોવું.

મને ડરાવવાનો ધરદો ન હોઈ શકે એમ હું માનું છું. પ્રજામતને નરમ પાડવાનો હેતુ તો હોય જ, પણ વધારે યોગ્ય વિચાર તો એ છે કે પ્રજાની કસોટી કરવાનો સરકાર ધરદો રાખે છે. આમ કરવાનો તેને હક છે. પ્રજા કસોટીએ ચંદી પોતાનો કસ બતાવે તો તે જ ક્ષણે પ્રજાની જીત થાય. આવી કસોટીની સામે આપણે કંઈ જ ન કહી શકીયે.

ત્યારે જો મને પકડે તો પ્રજાએ શું કરવું ? આપણી લડત જ એવી છે કે જેમાં આપણે જેલને તો આપણી સાથે જ રાખીયે છીયે. એટલે મારા જેલ જવાથી પ્રજાને હર્ષ થવો જોઈયે. એવી જેલથી રોષ તો ન જ થવો જોઈયે. હું જેલ જવા જેવાં કામ કરું ને પછી જેલથી હું નાસ્તું અથવા પ્રજા દુઃખી થાય તો

હું પકડાઈ
તો—

દોષ સરકારનો નથી, આપણો છે. જ્યાં રાજ્ય અન્યાયી છે ત્યાં પ્રજાની સ્વતંત્રતા રાજાની જેલોમાં જ હોય છે.

એટલે હું જેલ જઈ તો પ્રજા અસહકારને વધારે જોરથી આગળ ચલાવે એવી આશા હું રાખું.

પ્રજા ઘેલી થઇ જાય એવું તો કદાચ સરકાર માગે. તેથી તેને શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાનું મળે, સરકાર ન માગે તો પશુ પરિણામ તો એ જ આવે કે તે પ્રજાને દબાવે ને પીડે.

તેથી પ્રજા જો અસહકારને સમજી ગઇ હોય તો હું પકડાઈ કે બીજા પકડાય પણ પ્રજા અસહકારને ન જ છોડે ને સરકારને ખતાવે કે પ્રજાની સંમતિ વિના રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય છે.

મૉન્ટેગ્યુનો
અવળો રસ્તો

પશુ મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ પ્રજાને દબાવવાનો અવળો રસ્તો લઈ ખેવડો ગુન્હો શા સાર કરે એ સવાલ સહેજે થશે. અન્યાયમાં તેમણે બાગ લીધો છે એ તો એક ગુન્હો છે જ. હવે તે અન્યાયને નબાવવા સાર પ્રજાને દબાવવી એ બીજો ગુન્હો. સીધો રસ્તો તો એ છે કે જ્યારે પ્રજા અસહકાર કરવાને પશુ તૈયાર થઇ છે ત્યારે તેમણે પ્રજામતને માન આપી અન્યાય દૂર કરી અસહકારનું મૂળ જ કઢાડવું જોઈએ.

મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ કબૂલ કરે છે કે મેં આજ લગી તો મારાં કાર્યોથી સત્તનતની સેવા જ કરી છે. એ સેવામાં જુદે જુદે પ્રસંગે કરેલો સત્યાગ્રહ આવી ગયો. ખર્ચ જોતાં મારી મુખ્ય સેવાઓ સત્યાગ્રહ કરી અન્યાય દૂર કરાવવામાં જ આવી જાય છે. આજે હું જે કરી રહ્યો છું એ મારી મોટામાં મોટી સેવા છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. આ વખતે પણ હું કેવળ સત્યાગ્રહ કરી રહ્યો છું. અસહકાર એ સત્યાગ્રહ રૂપી મહાવૃક્ષની એક શાખા જ છે. એમ છતાં આત્માની મારી પ્રવૃત્તિને દોષિત સમજે છે એ જ દિલગીરી. મારા જેવો સત્તનતનો મિત્ર જ્યારે અસહકાર જેવું ઉચ્ચ હથિયાર વાપરવા તૈયાર થાય ત્યારે પ્રજાની લાગણી બહુ દુભાયેલી હશે એમ માની ન્યાય આપવવા મૉન્ટેગ્યુ સાહેબે મથવું જોઈતું હતું. તેમનું ન ચાલત તો તેઓ પોતાનો હોદ્દો છોડી શકત. પણ તેઓએ અવળો માર્ગ પસંદ કર્યો છે. હવે આશા રાખું છું કે પ્રજા જ્ઞાન્ત પણ આડગ રહી અસહકાર કરીને જ મૉન્ટેગ્યુ સાહેબની ધમધમો ઉત્તર વાજશે.

ના. શાહનદા વિષે

ના. શાહનદા સાહેબ આવે તો તેમના આવકારમાં આપણે આપણી હાલની સ્થિતિમાં ભાગ ન લઈ શકીએ એવો અભિપ્રાય મેં આપ્યો છે તેને માન્ય સાહેબ બેવશદાર સૂચના માને છે.

બેવશદારી
કાની ?

આ જમાનો બદલાયાની તાસીર છે. શાહનદાને આવકાર નહિ આપવામાં હું પોતે બેવશદારી જોતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આ કંઠણ સમયે આવકાર આપવામાં ભાગ લેવો તેને હું પ્રજા તરફ બેવશદાર સમજું છું.

ના. શાહનદા સસ્તનતના એલચી તરીકે આવે છે એવું મુખ્ય પ્રધાનનું વાક્ય છે. સસ્તનતની જાહેરાતો અને સસ્તનતનું સામર્થ્ય બતાવવા તેમનું આવડું થશે એ આપણે જાણીએ છીએ. એ આવકારમાં ભાગ લેવો એ વાહસરાયથી માંડી દરેક અમલદારને માન આપવા બરાબર હું સમજું છું. તે અમલદારોમાં પંજાબના અમલદારો જેણે પોતાના અમલને નામેશી પહોંચાડી છે તે પણ આવી ગયા.

પ્રજાના દર્દ-
નો પોકાર

જે પ્રજાનું દિલ દુખાયું છે, જેને લાગેલા ધા હજુ રૂચ્યા નથી, જેને ઉમરાવતી સમાજે પોતાના ધોર અમાન અને ઉન્નતપણાને લીધે જનરલ ડાયરના ગુન્દાને ઢાંકીને દાઝ્યા પર ડામ માર્યો છે, તે પ્રજા કેવી રીતે શાહનદાના આવકારમાં ભાગ લે? એવા આવકારમાં ભાગ લેવો એ નોકરશાહીને (બ્યુક્રસીને) બલમનસાહતો રૂકો આપ્યા બરાબર છે. પ્રજામાં જે અશાન્તિ વર્તી રહી છે તેને નોકરશાહી શાન્તિનું રૂપ આપવા માગે છે. પ્રજામાં બીજી કંઈ પણ હિંમત ન હોય, પ્રજા બીજી કંઈ પણ ભોગ આપવા તૈયાર ન હોય તોપણ શાહનદાના આવકારથી દૂર રહી પોતાના દર્દનો પોકાર પ્રજા કરે એટલું તો સહુ કોઈ ધારે.

આવકારમાં ભાગ ન લઈ આપણે કોઈનું અપમાન કરતા જ નથી. શાહનદાનું અપમાન તો છે જ નહિ. તેમનું અપમાન કરવાનો કોઈનો ધરિદા પણ ન હોય. જો કોઈનું અપમાન થતું હોય તો તે કેવળ નોકરશાહીનું જ ગણાય. પણ તેનું અપમાન નથી. તેને માથે ચડાવવાનો આપણે ઇનકાર કરીએ છીએ, ને તેમ કરવું એ આપણી ચોખ્ખી શ્રજ છે. તેથી મારી તો ઉમેદ છે કે માન્ય સાહેબ ગમે તેમ બોલે છતાં આપણે આવકારમાં ભાગ ન લઈએ એ આપણો ધર્મ છે.

કોનું અપ-
માન ?

§ મહાજરીનનું ખુન

સ્ત્રીઓની
આયજ્ઞનો
સપાલ

અમારી ખિલાફત પાર્ટી પંજાબની મુસાફરી કરતી હતી તે દરમિયાન મને પેશાવરના મહાજરીનવાળા પ્રસંગની હકીકત સહીસીકા સાથે મળી. સરકારે પણ આ પ્રસંગ વિષે જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે. મને મળેલી હકીકત જવાબદાર માણસો તરફથી આવેલી જણાય છે તેથી, અને સરકારી જાહેરનામામાં અને આ હકીકતમાં ફેર છે તેથી એ હકીકત પ્રજા સામે મુકવી અને સરકારનું તે તરફ ખ્યાન ખેંચવું એ મારી ફરજ રહી. મને કહેવામાં આવેલી હકીકત સાચી હોય તો પેલા કહેવાતા સોલ્જરોની બારે બદનામી ગણાય. જેઓ સ્ત્રીઓની આયજ્ઞનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા એક માણસને મારવામાં મોજ માને તેને સિપાહી કેણું કહે ?

મેં સાંભળ્યું છે કે સંયુક્ત પ્રાન્તની વાયવ્ય સરહદની સરકાર આ આખતમાં કાયદેસર તપાસ ચલાવે છે, પણ કાયદેસર તરીકે ઝોળખાતી તપાસ વિષે પણ પ્રજા એટલી બધી શંકાશીલ છે કે જો આ તપાસ ખરેખરી સ્વતંત્ર અને પ્રામાણિક નહિ હોય તો તેણે કરેલી તપાસને કોઈ વજન આપવાનું નથી. માટે સોલ્જરોના એક અમાનુષિક કૃત્ય ઉપર ટાંકપીછોડો કર્યાનું આજ પોતાને ગાયે ચડે એવું જો સરકાર ન ધ્વજીતી હોય તો તેણે ખરી વાત જાહેર કરતાં ડરવું ન જોઈએ અને વિશ્વાસપાત્ર માણસોને તપાસ કરવા નોતરવા જોઈએ. એકલા સ્થાનિક માણસો જ હશે તો નિઃપક્ષપાતપણું રહેશે જ એવી ખાતી નહિ રહે.

આ બનાવ કાઠી નાંખવા જોવા નથી. જનરલ ડાયરે કમનસીબે હિન્દમાં અંગ્રેજ સ્ત્રીઓનાં જીન અને આયજ્ઞ પવિત્ર મનાવા જોઈએ એવું કહ્યું છે. મારી માન્યતા છે કે હિન્દુસ્તાન પ્રત્યેક સ્ત્રીજાતની આયજ્ઞ અને જીનને પરમ પ્રિય અને પવિત્ર વસ્તુ લેખે છે. માટે આ બનાવમાં અબજો જાતની આયજ્ઞને સવાલ મનાયેલો છે. તે ઉપરાંત હિન્દી સિપાહીઓએ જોખાળ કરવાની ના પાડી તે પણ એક બીજી વાત છે. એ વાત સાચી હોય અને મને મળેલી હકીકતમાં વર્ણવ્યાં છે એ જ કારણસર જો ના પાડવામાં આવી હોય તો તે માટે એ હિન્દી સિપાહીઓને બારે માન ઘટે છે. સિવાય, આ બનાવનું વિશેષ કરીને મહત્ત્વ એ છે કે જેઓની ઉપર આ પ્રસંગ ગુજર્યો તે ધાર્મિક જાતજાતોના એક સંઘ હતો. હું સરકારને ખાત્રી આપવા ઇચ્છું છું કે આખા પંજાબમાં હજારો માણસોને મહેડો આ વાતની ચર્ચા ચાલી રહી છે. આ સંબંધમાં સાચાજીકા ગપાટા લોકોની અંદર ન ફેલાવા દેવા હોય તો પૂરેપૂરી તપાસ કરાવવાની જરૂર છે.

મને મળેલા વર્ણનમાં ગુરુસો અને છટા ઓછી હોત તો સાફ હતું. બુનેલા બનાવના વર્ણનમાં વિશેષણો જેમ ઓછાં હોય અને વર્ણન કરનારનો અભિપ્રાય તેમાં ઓછો પરાવાયલો હોય તેમ તેનો હેતુ વધારે સચવાય. પરંતુ અતુભવ વગરના માણસનાં વર્ણન સંપૂર્ણ હોવાની આશા ક્યાંથી રખાય ? ખાસ કરીને એ વર્ણનાના પણ જ્યારે અચોક્કસ માણસોને હાથે અંગ્રેજી તરજીબા થાય, અને તરજીબો કરનાર પણ પોતાનું કંઈ તેમાં ધુસાડી દેવાને તત્પર હોય ત્યારે તો એવી આશા રાખવી અર્થ છે. ગમે તેમ હોય, પણ વાચકને મારી સલાહ છે કે સરકારી સત્તાવાર હકીકત તેમની પાસે આવે ત્યાંસુધી તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય બાંધી ન લેવો.

વર્ણન કેમાં
મેળે ?

ખીજી વાત આ બનાવ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે હિન્દુસ્તાન વિશે સરકાર કેવી નીતિ અપત્યાર કરશે એ જાહેર કરવું કેટલું જરૂરનું છે.

કોઈ પણ જાતની ધામધુમ વગર અને ધાર્મિક રીતે બતાવવામાં આવતો વિરોધ તોડી પાડવો એવી જો પોતાની ઇચ્છા ન હોય તો સરકારે તેવું સાર કહી દેવું જોઈએ. નાના નાના અમલદારોને સરકારની નીતિની ખબર ન હોવાથી સંભવ છે કે તેઓ કમઅક્ષલનાં અને ઉદ્ધતામનાં પગલાં ભરી બેસે, અને બધા મામલાને એવો બગાડી મુકે કે સરકારને પસંદ ન પડે. આ હીલચાલ જંગી સ્વરૂપ પકડે એવો પૂરો સંભવ છે એટલે આવી હીલચાલ તરફ આંખ આડા કાન કરી ન ચકામ. સરકારની નીતિ જાહેરરૂપે પ્રગટ થાય એ બધાંનું હિત જોતા ઇચ્છવાનું છે.

સરકારની
નીતિની
સ્પષ્ટતા

નોંધ

લોકમાન્યની તબીયત

લોકમાન્ય તિલક મહારાજની બીમારીએ ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યાના ખબર સાંભળી લાખો હિન્દીઓનાં હૃદય કાંપી રહ્યાં છે. પ્રજાભયુતિમાં તેમણે જે હિરસો લીધો છે, તેમણે જે સ્વતંત્રતા બતાવી છે, જે ભોળો આપ્યા છે, તેથી પ્રજા તેમને પૂજે છે. લાખોને સાર તેમનું વચન આજ્ઞા સમાન છે. આ દેશને સાર સ્વરાજ એ તેમનો જીવનમંત્ર છે. એમનો વિચાર આ સમયે પ્રજા સહન કરવા તૈયાર નથી. પ્રજાને પોતાને જ આ સમયે ગંભીર રોગ છે. તે રોગનું નિદાન કરવામાં ને તેનો ઇલાજ કરવામાં લોકમાન્યે અગ્રભાગ લીધો છે. અત્યારે પ્રજા બધા આગેવાનોની સેવાની ને તેમની સલાહની ભૂખી છે. તેમાં લોકમાન્ય લેણી પદવી ભોજવે છે. પોતાની હયાતીમાં જ પોતે સ્વરાજ મળવાની ઉમેદ રાખી છે, એવો લોકમાન્યનો ભવ્ય આશાવાદ છે. હજાર તેમને આધિમુકત કરે, તેમને દીધાંયુ કરે ને તેમને સ્વરાજના સાક્ષી બનાવે.

લોકમાન્યની
બીમારી

ઝોરિસામા દુકાળ

દુકાળની
ઠેકધરાવઃ
કહાણી

ભાઈ અમૃતલાલ ઠક્કરનો છેલ્લો કાગળ ઠેકધરાવક છે. તેમાંથી હું નીચેનાં વાક્ય ટાંકું છું.
“કાલ અને આજે બહુ કર્ણાનનક ફર્યો જોઈ” છું. પીપળીયાણાના (લગભગ ૩૦૦ ગામના) લોકોને આજ સુધી કંઈ રાહત આપવામાં આવતી ન હતી. ત્યાંની સ્થિતિ કેવી છે તે બહુવાની કોઈએ કોશિશ કરી ન હતી. થોડા દિવસ પહેલાં અહીંના એક સરકારી નોકરે આ વાત ધ્યાનમાં લેવા મને કહ્યું. તેણે લોકોને એકઠા કર્યાં. બે દિવસથી જોઈ” છું તો અત્રે બાળકોનાં અને સ્ત્રીઓનાં પુષ્કળ હાડકાંનાં માળખાં રહ્યાં છે. અંતઃકરણ દ્રવ્ય કરે છે. મારી પાસે જલ્દી હોય, મંત્ર હોય, અદ્ભુત સમ્રિ હોય તો આ બધાંને પુષ્ટ બનાવી દઈ; પણ તે નથી. તેમને આવલ આપવાની ગોઠવણ કરે” છું, પણ તેમાંથી ૨૦૦-૫૦૦ મર્યા વિના રહેવાનાં નથી. બે તો મારી રૂબરૂમાં મરી ચૂક્યાં.”

ખીન કાગળમાં લખે છે, “ગુજરાતથી કુલ રૂ. ૪૦૦૦૦ મળી ચૂક્યા છે. પણ હજી ખરાબ મહિના આગળ આવે છે. પૈસા સારાપેટે જોઈશે. ખીન એક અપીલ બહાર પાડવાને આપને ખાસ વિનંતિ કરે” છું. પૈસા કુલ દોઢ લાખથી ઓછા નહિ જોઈશે. ખીન ભાગામાંથી મળી આજસુધીમાં કુલ રૂ. એશી હજારને આશરે થયા છે.”

આમાં મારે કંઈ જ પૂરણી કરવા જેવું નથી. વરસાદ સારા પડયા છે, છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે ‘ઝોરિસામા’ દુઃખ એકાએક નહિ ટળે. જેમ જેમ ભાઈ અમૃતલાલ જે રૂ ઉતરતા જાય છે તેમ તેમ તેમને દુઃખ વધારે જડતું જાય છે. આ કંગાલ પ્રાન્તમાં દુઃખીયાંને દુઃખને યોગ્ય કરવાની પણ તાકાત નથી રહી. આ દુઃખમાં ભાગ લેવાનાં પુણ્યકાર્યમાં સહુ ભાગ આપશે એવી મારી હમેશ છે.

તા. ૮-૮-૧૯૨૦

લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ

મડીને જાણ્યા

લોકમાન્ય તો એક જ હતા. રાજ્યએ આપેલા ઇલકાળ કરતાં લાખગણી દિનંત તિલક મહારાજને લોકોએ આપેલા ઇલકાળની હતી એ દેશે સાબ્યત કરી આપ્યું છે. આપું” યુગ્મઈ લોકમાન્યને વળાવવા રવિવારે નીકળી ગયેલું હતું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

જે ચિતારો મેં તેમના છેલ્લા દિવસોમાં નજરે જોયા તે કદી ભૂલાય તેમ નથી. લોકોને અગાધ પ્રેમ અવર્ણનીય હતો.

ફ્રાન્સમાં કહેવત છે, ‘રાજ સુઆ, રાજ ઘણું જીવો.’ તે વિચાર ઈંગ્લંડ વગેરે બધા દેશોમાં પ્રસારેલો છે, અને રાજાનું મરણ થાય ત્યારે એ કહેવતનું ઉચ્ચારણ

ચાય છે. તેનો ભાવાર્થ તો એ છે કે રાજા મરતો જ નથી. રાજાતંત્ર એક ધડી પશુ બંધ થતું નથી.

તેમજ તિલક મહારાજ કંઈ મરતા નથી, મર્યા નથી; જીવે છે ને ધણું જીવશે એમ મુંબઈની મેદનીએ ખતાવી આપ્યું. અંગતનાં સગા ભલે કાચવાયાં, તેઓએ ભલે આંખમાંથી મોતી પાડ્યાં; પણ પેલા ઘાટી પોતાનાં વાજીત્રા લઈને કંઈ રોતા નહોતા આવ્યા. તેઓ તો ઉત્સવ ઉજવવા આવ્યા હતા. એમનાં વાજીત્રા અને બજનોએ લોકોને ચેતાવ્યા. તિલક મહારાજ મર્યા નથી. 'લોકમાન્ય તિલક મહારાજની જ' એ લેખથી બધું ગાજી ઉઠ્યું; અને પછી તિલક મહારાજના દેહને અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો છે એવો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. આમ પ્રજાએ ખરે ઈરાવ કર્યો. દાકરોનાં 'યુલેટિન' ખોટાં પાડ્યાં.

મારા મનમાં કંઈક ખળભળાટ શનિવારની રાત્રે જ્યારે મરણના ખબર સાંભળ્યા ત્યારે ઉઠી રહ્યો હતો; પણ જ્યેષ્ઠા સાંભળીને શમી ગયો. મેં પણ માન્યું કે તિલક મહારાજ જીવે છે. ફાજીબંદુર દેહ ગયો પણ તેમનો અમર આત્મા તો લાખોના હૃદયમાં ખિરાળે છે.

એક અંગ્રેજ લેખકે કહ્યું છે કે એ ખરા મિત્ર પણ જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી દેહ તો બિન્ન જ છે. એકખીળમાં કંઈક ભેદ પણ જીવે. જો તે ખરા મિત્ર હોય તો જો મરે છે તે ભેદને ભાગતો જાય છે. મૂએલો જીવતાના શરીરમાં જીવે છે. જીવતાને મન તે મૂએ જ નથી. તેમ તિલક મહારાજ આજે લાખોના શરીરમાં જીવે છે. શનિવારે તો વિશેષે પોતાના જ શરીરમાં જીવતા હતા.

આપું મૃત્યુ આજ લગી આ જમાનામાં કોઈ લોકનાયકને ભાગે નથી આવ્યું. દાદાભાઈ ગયા, શ્રીરોજશાહ ગયા, ગોખલે પણ ગયા. બધાની પાછળ હજારો સ્મશાને ગયા હતા, પણ તિલકે અવાધ વાળી ! તેમની પાછળ તો આપું જગત ગયું. મુંબઈ રવિવારે થેલું થઇ ગયું હતું.

આ શો ચમત્કાર ? જગતમાં ચમત્કાર જેવી વસ્તુ નથી, અથવા તો જગત એ જ એક ચમત્કૃતિ છે. કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી એ અપવાદ વિનાનો સિદ્ધાન્ત છે. લોકમાન્યનો હિન્દુસ્તાન પરનો પ્રેમ મર્યાદારહિત હતો તેથી લોકપ્રેમ પણ મર્યાદારહિત હતો. સ્વરાજનો મંત્ર જેટલે દરજ્જે તેમણે જાણ્યો તેટલે દરજ્જે બીજા કોઈએ નથી જાણ્યો. સ્વરાજને સારું હિન્દ હવે લાયક થશે એમ જ્યારે બીજાઓએ અંતઃકરણપૂર્વક માન્યું ત્યારે લોકમાન્યે અંતઃકરણપૂર્વક માન્યું કે હિન્દ આજે જ તૈયાર

અનન્ય
સેવાનો
ચમત્કાર

છે. આ માન્યતાએ લોકોનાં મન હરી લીધાં. એમ માનીને તેઓ ખેસી ન રહ્યા, પણ તેનો અમલ આખી જીંદગીભર કર્યો કર્યો; તેથી પ્રજામાં એક નવો જીવરસો પેદા થયો. સ્વરાજ મેળવવાની પોતાની અધીરાઈને ચેપ તેમણે પ્રજાને લગાડ્યો ને જેમ તે લાગતો ગયો તેમ તેમ પ્રજા તેમની તરફ દોરવાતી ગઈ.

પોતાની ઉપર ગમે તેવાં જોખમો આવ્યાં, ગમે તેટલાં દુઃખ પડ્યાં, પણ આ મંત્રનું રટણુ તો તેમણે છોડ્યું જ નહિ. એમ તેઓ કઠિન પરીક્ષામાં પણ પસાર થયા, તેથી પ્રજાને તેમની ઉપર ભારે વિશ્વાસ ખેડો ને તેમનું વચન કાયદો ગણાયું.

આવું મહાન જીવન દેહ જતાં પૂરું થતું જ નથી. દેહ જતાં તો શરૂઆત થાય છે.

તિલક
મહારાજનું
સ્મરણ કેમ
રખાય

તિલક મહારાજને સાર કંઈક વિશેષ થવું જોઈએ એમ એક મિત્ર લખ્યું ને સલાહ માગી. સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે તેમની પાછળ ત્રણ દહાડાની હડતાળ પાળાયે તો સાફ નહિ ? તેનો જવાબ મેં જે આપ્યો તે વિચારને જરા લખાવીને અહીં આપું છું.

જેની આપણે પૂજા કરતા હોઈએ તેના સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરવું એ જ ખરી પૂજા છે. તેથી હડતાળ પાળવાના કરતાં કંઈ અમલી કામ કરવું મને તો વધારે પ્રિય છે. તે દહાડે હડતાળ પાળવી, અપવાસ કરવો વગેરે જરૂરનું છે, પણ વિશેષતા તો અનુકરણમાં જ હોય. તેઓ અત્યંત સાદા હતા; તેમના સ્મરણાર્થે આપણે સાદાઈ ગ્રહણ કરીએ, આપણને કંઈક અગવડ પડે એટલે દરજ્જે વસ્તુઓના ત્યાગ આદરીએ. તેઓ બહાદુર હતા; આપણે તેમની નિર્ભયતાનું અનુકરણ કરી મન સાક્ષી પૂરતું હોય તે જ કરીએ, પોતાનું ધાયું કરતાં ન જ હડીએ. તેઓ વિચારશીલ હતા; આપણે બોલવામાં ને કરવામાં પૂરો વિચાર કરીને જ બોલીએ ને કરીએ. તેઓ વિદ્વાન હતા, માતૃભાષા અને સંસ્કૃત ઉપર તેમનો ભારે કાચુ હતો; આપણે તેમનાં જેવા વિદ્વાન થવાનો આગ્રહ રાખીએ. પરભાષાનો આપણા વ્યવહારમાં ત્યાગ કરી માતૃભાષાનું સાફ જ્ઞાન મેળવી તેમાં આપણા બધા વિચારો બતાવતાં શીખીએ. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી આપણા ધર્મની ખૂબીઓ જે આપણાં શાસ્ત્રોમાં છુપેલી છે તેને ખોળી કાઢીએ. તેઓ સ્વદેશીના શીખી હતા; આપણે સ્વદેશીનો અર્થ સમજી સ્વદેશીનું આચરણ કરીએ. તેમનો દેશ પ્રત્યે આગાધ પ્રેમ હતો; આપણે પણ તેવો પ્રેમ આપણા જીવનમાં ખીલવીએ ને યથાશક્તિ દિનપ્રતિદિન દેશસેવામાં વધારે ને વધારે પરાયણ થઈએ. આમ કરીને જ તેમની ખરી પૂજા કરાય. જેનાથી એટલું પણ ન થઈ શકે તે એક પૈસાથી માંડી ગમે તેટલું નાણું તેમના સ્મરણ અર્થે આપે

ને તેનો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપનારી શાળાઓ સ્થાપવામાં, લાયક વિદ્યાર્થીને લાયક શિક્ષણ લેવા સાર શિક્ષાવૃત્તિઓ આપવામાં કે એવાં બીજાં સાર્વજનિક કાર્યોમાં ઉપયોગ કરાય.

લોકમાન્ય ચાલુ રાજ્યમંડળના કદા શત્રુ હતા, પણ તેમને અંગ્રેજોનો અણગમે હતો એવી માન્યતા કેટલાકમાં રહેલી છે તે ખોટી છે. તેમને જ મુખેથી મેં અંગ્રેજોનાં વખાણ ઘણી વેળા સાંભળ્યાં છે. તેમને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથેનો સંબંધ સર્વથા અનિષ્ટ હતો એમ ન હતું; પણ તેઓ અંગ્રેજોના બરોબરીઆ તરીકે પોતાને અને પ્રબળે ઓળખાવવા માગતા હતા. અંગ્રેજને કે કોઇને પણ તામે રહેલું તેમને જરાયે પસંદ ન હતું.

લોકમાન્ય
અને અંગ્રેજ
પ્રબળ

તેમની અંગ્રેજ આમર્શ ઉપર એવી શ્રદ્ધા હતી કે તેમણે ઈંગ્લેંડમાં સીને-મેટ્રોપોલિટી મારફતે અંગ્રેજ પ્રબળે પંજાબનો અન્યાય સમજાવવાની વિચિત્ર સૂચના કરી હતી !

આવા પ્રૌઢ દેશબક્તનો સ્વર્ગવાસ આપણે ઉગ્રવી રહ્યા છીએ. જે દેહમાં આપણે તેમને જાણ્યા હતા તે જ દેહમાં એઓ હજી રહ્યા હતા તે આપણને લાભ હતો એ તો નિર્વવાદિત છે; પણ આવી વ્યક્તિ દેહ રહ્યાં યા નહિ તેાપણ દેશની સેવા કર્યા જ કરે છે, દેશને દોર્યા કરે છે. જેણે પોતાની કાર્યરેખા ઘડી લીધી છે, જેણે તે પ્રમાણે પિસ્તાળાસ વર્ષ સુધી અમલ કર્યો છે, જેણે પોતાના દેહને દેશ-સેવામાં જ નીચોવી નાંખ્યો છે, તે પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી ભૂલાતા નથી, મરતા નથી. તેથી લોકમાન્ય તિલક મરીને પણ આપણને જીવવાનો મંત્ર આપી ગયા છે એમ માનીયે.

† ચાંદોનો ત્યાગ*

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભૂતદયાના કાર્ય માટે આપની અગાડીના ના. વાઇસરાય સાહેબે મને એનાયત કરેલ કૈસરે હિન્દો સુવર્ણપદક, ૧૯૦૬ની ઝુલુ યોદ્ધામાં હિન્દી સ્વયંસેવકોની ઔચ્ચગુણસંપન્ન દુકડીના અમલદાર તરીકે મેં બળવેલી સેવા માટે મળેલું યોદ્ધા મેડલ, તેમજ સને ૧૮૯૯—૧૯૦૦ ની બોચર લડાઈમાં ધાયકોની ડોળા ઉચ્ચકનારા હિન્દી સ્વયંસેવકોની દુકડીના આસિ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે મેં બળવેલી

ચાંદોનો ત્યાગ

* સરકારી ચાંદો પાછા મોકલતાં વાઇસરાયને લખેલો પત્ર.

સેવાઓ માટે અને એનાયત કરવામાં આવેલું ભોખર વાર મેડલ આજથી શરૂ થતા ખિલાફતને લગતા અસહકારના નિશ્ચયને અનુસરીને હું દુઃખિત અંતઃકરણે આપને પાછા મોકલું છું. આ ચાંદોને મેં કિંમતી માન્યા છે, પણ મારા મુસલમાન ભાઈઓ દુભાયેલી ધાર્મિક લાગણીના અન્યાયથી જ્યાં સુધી ઉદ્વિગ્ન છે ત્યાં સુધી એ ચાંદોને વગરસંકેતે હું પહેરી શકું તેમ નથી. છેલ્લા મહિનામાં બનેલા બનાવોથી મારી ખાત્રી થવા માંડી છે કે ખિલાફતની બાબતમાં વડી સરકારે કશો આંચકો ન ખાતાં ભારેમાં ભારે અનીતિ અને અન્યાય કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ કરેલી અનીતિને બચાવ કરવાને સાફ નિતનવા અન્યાય કરતી જાય છે. આવી સરકાર પ્રત્યે હું માન કે પ્રેમ ન જ ધરાવી શકું.

પંજબના
જીલ્લા

પંજબના સવાલની બાબતમાં આપની તેમજ વડી સરકારોએ અપખ્યાત કરેલું વલણ મારા ગંભીર અસંતોષમાં વધારો જ કરાવે છે. આપની જાણ બહાર નહિ જ હોય કે કૌંગ્રેસની વતી પંજબના જીલ્લાઓની તપાસ કરનારા કમીશનરોમાંનો હું એક હતો. અને મારો ચોક્કસ અભિપ્રાય છે કે સર માઇકલ ઓડવાયર પંજબના ગવર્નરના ઓફિસને માટે તદ્દન નાલાયક માણસ હતો; તેમ અમૃતસરમાં લોકોનાં ટોળાંની ઉત્કેરણીને માટે પણ એ જ મુખ્યત્વે કરીને જોખમદાર હતો. અલબત્ત, લોકોએ કરેલા અત્યાચારો અક્ષમ્ય હતા. પાંચ અંગ્રેજોનાં પુત્ર, મિસ શીયરવુડ ઉપરનો હુમલો તથા લૂંટફાટ અત્યંત શોચનીય અને અત્યુચિત હતાં; પણ તેની સામે જનરલ ડાયરથી માંડીને મલીકખાન સુધીના ગોરા અને કાળા અમલદારોએ જે પગલાં લીધાં તે લોકોના અપરાધને મુકાબલે બધા પ્રકારની હદ બહારનાં અને તેની કરતાં અને રાક્ષસીપણામાં આજના જમાનામાં જેનો કયાંયે જોડો ન મળી શકે એટલાં દુષ્ટ હતાં. આ અમલદારોના અપરાધો તરફ આપે કરેલો ઢાંકપીછોડો, સર માઇકલ ઓડવાયરનો આપે કરેલો બચાવ, મિ. ઓન્ટેન્ચુનો ખરીતો અને સૌથી છેલ્લે ઉમરાવોની સભાએ પંજબ વિષે દર્શાવેલું અસાન, તેમજ હિન્દીઓની લાગણીઓ પ્રત્યે દર્શાવેલો હડહડતો તુચ્છકાર—આ બધા બનાવોએ અને સાત્તાજ્યના ભાવિ વિષે અત્યંત શંકાશીલ કરી મુક્યો છે, ચાલુ સરકારથી અને છેક વિખૂટા પાડી દીધો છે અને આજ સુધી એકનિષ્ઠપણે સરકાર જોડે હું ખરા દિલથી સહકાર કરતો આવ્યો તેમ કરતા રહેવાને અને તદ્દન અસમર્થ બનાવી દીધો છે.

અસહકારની
શક્તિ

મારા નવ્ર અભિપ્રાય મુજબ અરજીઓ, કેપ્યુરેશનો, પ્રત્યાદિ હમેશનાં સાધનો દ્વારા હિન્દી સરકાર જેટલી કર્તવ્યમૂઢ બનેલી સરકારની આંખ ઉઘાડવી અસંભવિત છે. યૂરોપના દેશોમાં ખિલાફત અને પંજબ જેવા મહાઅન્યાયો પર આવો ઢાંકપીછોડો કરવામાં

આવ્યો હોત તો કે'દહાડાનીયે રાજ્યક્રાંતિ થઇને બોહીની નદીઓ વહી હોત. લોકો શિરસાટે પશુ કેવળ પશુબળના જોરથી પ્રજાને નાબદ કરી મુકવાના આવા પ્રયત્નની સામે થયા હોત; પશુ આજ અરધું હિન્દ આવેો પ્રતિકાર કરવાને અતિ નિર્બળ છે, અને બાકીનું અધુરું અનિચ્છુક છે. આથી સરકારથી અલગ થઈ જવા હિતનારાઓને તેમ કરવાનો રસ્તો કરી આપનાર અસહકારનો માર્ગ મહત્વ કરવાની મેં પ્રજાને સલાહ આપી છે, અને જો આ અસહકાર ખુનામરકી વગર અને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રજા અખતાર કરી શકે તો તે સરકારને નમવાની ડરજ પાડી, થયેલા અન્યાયોનું અનશ્વર પરિમાર્જન કરાવી શકે એવો મને વિશ્વાસ છે. પશુ લોકો આવશે ત્યાં સુધી પશુ એમને સાથે લઈ આવેો અસહકાર ચાલુ કરવા છતાં હજુ પશુ હું ઉમેદ રાખ્યે જ નહીંશ કે હજીયે આપ ન્યાય કરવાનો કંઈકે માર્ગ કાઢશે. હું આપને માનપૂર્વક વિનંતિ કરું છું કે આપ પ્રજાના આગેવાનો તરીકે જાણીતા લોકોની એક પરિષદ બોલાવશે અને તેમની જોડે મસલત કરીને મુસલમાનોને રાજ કરવાનો તેમજ દુઃખી પંજાબના નુકસાનની બરપાઈ કરવાનો માર્ગ કાઢશે.

કૉંગ્રેસનું સ્થાન

માનનીય પંડિત માલવીયાજી અને સદાય વંદ્ય છે. તેમને હું ધર્માત્મા તરીકે ઓળખું છું. તેમજી મને સલાહ આપી છે કે મારે અસહકાર ખાસ કૉંગ્રેસની બેઠક થવાની છે ત્યાં લગી મુલતવી રાખવેો. તેવી જ સલાહ 'મરાઠા' ના અધિપતિએ ને તેવા બીજાઓએ પશુ આપી છે. પંડિતજીની સલાહ ન માનવી એ મારે સાર દુઃખદ વાત છે. હું અનેક કષ્ટ ઉઠાવીને પશુ તેમની સલાહને માન આપવા હિતજી છું. પશુ જ્યાં મારે અન્તરાત્મા અને બીજી સૂચવે ત્યાં હું લાચાર બની જઈ દીનપણે તેમની સલાહને પશુ ન માનું. એવો જ પ્રસંગ મારે સાર આવી પડ્યો છે.

મારે અસહકાર મુલતવી રાખવેો એટલે મુસલમાન ભાઈઓએ તેમ કરવું હતું. તેઓને સાર ખિલાફતની શરતે બહાર પડ્યા પછી અસહકાર તેમનો ધર્મ થઈ પડ્યો. જેણે તેઓના ધર્મનું અપમાન કર્યું છે, તેઓના ધર્મને જોખમમાં નાખ્યો છે, તેમને એ મદદ કેમ કરે ? તેમની મહેરબાની કેમ લે ? વળી આખી પ્રજાને એક જાતની સલાહ વિચારપૂર્વક આપ્યા પછી મારાથી અસહકાર ઘણું જ સખળ નિર્વિવાદ કારણો વિના કેમ મુલતવી રાખી શકાય ? ખિલાફત પરત્વે અસહકાર ચાલુ રાખીયે એ જ મારે સાર સ્વધર્મ થઈ પડ્યો છે.

અસહકાર
મુલતવી
રાખવાની
સલાહ

ચાહ
રાખવાનો
ધર્મ

કૌઝેસ અને
પ્રજનમત

આટલું તો ચાલુ સ્થિતિ જેતાં મારે કહેવું રહ્યું. પણ કૌઝેસનું સ્થાન આપણે તપાસીએ. મારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે કૌઝેસ પ્રતિવર્ષ પ્રજનની વૃત્તિની, પ્રજના વિચારોની નોંધ લે છે. કૌઝેસ પ્રજનને સામાન્ય રીતે નવો માર્ગ નથી બતાવતી. એ બતાવવાનું કામ કૌઝેસનું નથી. કૌઝેસની પ્રતિષ્ઠા જ તેના પ્રજનમતનું વાજન હોવામાં રહેલી છે. એટલે કૌઝેસ મળે નહિ ત્યાં લગી આપણે કંઈ નવી પ્રવૃત્તિ ચલાવતા પહેલાં ખેસી રહેવું એ આપણું કાર્ય નથી. જે એમ કહીએ તો કૌઝેસ પ્રગતિ કરી જ ન શકે. બધા કૌઝેસના મત ઉપર અસહકાર મુલતવી રાખે તો હંમેશાંને સારું મુલતવી રહે. બધા પોતાનો મત ન ધરાવે તો કૌઝેસ કંઈ પ્રજનથી એક ભિન્ન વસ્તુ નથી કે તેની પાસેથી કંઈ વરદાન મેળવી શકે. અમુક વસ્તુ વિષે જ્યાં સુધી બહુમત ન થાય ત્યાં સુધી કૌઝેસ પોતાનો અભિપ્રાય ન આપે. આનો અર્થ માત્ર એટલો જ થયો કે અલ્પમતવાળાઓએ એટલી સુરક્ષામાં પોતાનું કાર્ય કરવું રહ્યું. તેની પ્રવૃત્તિને કૌઝેસ રોકતી નથી, રોકવા ઇચ્છતી નથી, રોકવાનો અધિકાર ધરાવતી નથી. એટલે જેને અમુક સુધારો ગમ્યો છે, જેને પોતાની શક્તિને વિશે શ્રદ્ધા છે અને જે કૌઝેસપક્ષના છે, તેની કૌઝેસ પ્રત્યે એની ફરજ છે કે તેણે પોતાનો સુધારો પ્રજા આગળ મુકવો ને તેનો અમલ કરવો કે જેથી કૌઝેસને મત બાંધવાની સામગ્રી મળે. બધા સુધારા એમ જ થયા છે. રોકેટ ઍક્ટની સામે થતાં પહેલાં કૌઝેસના અભિપ્રાયની કાંઈએ રાહ ન જોઈ.

એકલો પણ
જુડીશ

પડિતજીએ મને જે સલાહ અતિ પ્રેમપૂર્વક આપી છે તેનો અર્થ એટલો છે કે તેમણે અસહકાર વિષે ચોક્કસ અભિપ્રાય નથી બાંધ્યો. હું તે સલાહ માથા ઉપર નથી ચડાવી શકતો તેનો અર્થ એ છે કે મેં દૈવતાપૂર્વક મારો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે. અસહકાર કરતાં જેટલો વિલંબ આપણને લાગે છે તેટલું પાપ આપણને લાગે છે, આવી મારી શુદ્ધ માન્યતા છે. જ્યાં સુધી મને સરકારની ન્યાયશુદ્ધિ વિષે જરા પણ શ્રદ્ધા હતી ત્યાં સુધી હું સહકાર કરતો હતો ને સહકાર કરવાની પ્રજાને સલાહ આપતો હતો. અમૃતસર કૌઝેસમાં મેં સહકારની સલાહ ઘણી જ દૈવતાપૂર્વક આપી કેમકે હું અંતઃકરણપૂર્વક માનતો હતો કે પંજબ અને સુસલમાન ભાઈઓને ધનસાઈ મળશે. મારી માન્યતા બૂલભરેલી ઠરી એટલે હું અસહકાર કરતો થઈ ગયો. સરકારની પ્રત્યેક મહેરબાની, તેના બધા રીફર્મ મારે મને ઝેરથી ભર્યા દૂધ જેવા ત્યાજ્ય થઈ પડ્યા છે. તેથી જ હું એકલો રહીશ તોપણ પોકારીશ કે આપણે તેમની ધારાસભામાં ન જ જવું જોઈએ.

કૌંચિસના ડેલીગેટ ત્રણ પ્રકારના હોય. એક અમુક પ્રશ્ન વિષે સાતુકૂળ ચોક્કસ મતવાળા, બીજા તેને વિષે પ્રતિકૂળ ચોક્કસ મતવાળા, ત્રીજા અચોક્કસ મતવાળા. પહેલા પક્ષે કૌંચિસમાં જતા અચોક્કસ મતવાળા હપર અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તેમની ધરજ છે, અને આચરણના જેવી બીજી કઈ અસર હોઈ શકે ? તેથી મારી અક્ષલ તો એમ જ સૂચવે છે કે જેઓ અસહકારમાં હિન્દુસ્તાનનું શુભ જુએ છે, જેઓ તે વડે જ ખિલાફત ને પંજાબને ન્યાય મળવાનો સંભવ જુએ છે, તેમણે અસહકાર કરવો, બીજાઓને તેમ કરવાની સલાહ આપવી ને તેમ કરી પ્રજામત તૈયાર કરવો એ તેમનો ધર્મ છે; તેમાં જ કૌંચિસનું માન છે, તેની પ્રગતિ છે. કોઈ સુધારક પોતાના વિચારોનો અમલ કરતાં પહેલાં કોઈની રાહ જોતો નથી. પુણ્યકર્મ કરતાં સલાહ લેવા જોટલો વિલંબ ન કરવો, પાપકર્મ સલાહ મળ્યા છતાંયે ન કરવું, એવો શાશ્વત ધર્મ છે. આ પ્રસંગે અસહકારને હું પુણ્યકર્મ સમજું છું.

પુણ્યકર્મમાં
વિલંબ શી?

શાસ્ત્રપ્રમાણુ

સર નારાયણ ચંદાવરકર અને બીજા ગૃહસ્થોએ એક લેખ પ્રગટ કર્યો છે. તેમાં અસહકારને પૂખ વખોડી કાઢ્યા છે ને જણાવ્યું છે કે ધર્મશાસ્ત્રો તથા ઇતિહાસ તેનાથી વિરુદ્ધ છે. સહી કરનારા લખે છે કે ગીતાજી, કુરાન, બાઇબલ તથા પારસી અવસ્તા અસહકારને અધર્મ્ય ગણે છે. તેમાંના દાખલા તેઓએ ટાંક્યા નથી.

ધર્મશાસ્ત્રની
દૃષ્ટિએ
વિરોધ

ગીતાજી ઇત્યાદિના મેં પણ થોડો અભ્યાસ કર્યો છે એમ માનું છું. હું અસહકારનું તત્ત્વ તે ધર્મશ્રોત્રોમાં જોઈ શક્યો છું. ગીતાજીમાં દૈવઅસુરસંગ્રામનું વર્ણન છે. ન્યાય અને અન્યાય વચ્ચે કદી મેળ હોય નહિ એમ ગીતાજી સ્પષ્ટ બતાવે છે. ગીતાજીનો કેવળ અક્ષરાર્થ કરીયે તો આપણને માલમ પડે છે કે જ્યારે અશ્વત્થામા પાપી કૌરવોની સાથે યુદ્ધ કરવાની આનાકાની કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો. એટલે અક્ષરાર્થથી તો, અન્યાયીની સાથે સહકાર ન કરવો એટલું જ નહિ પણ અન્યાયીને દંડ આપવાનું ગીતાજી શીખવે છે. ગીતાજીનો શુદ્ધાર્થ દંડ આપવાનું શીખવતો જ નથી, પણ તેમાં લીટીએ લીટીએ ન્યાય અને અન્યાયના ઝગડા વિષે ચિંત્ન છે.

ગીતાજી અને
અસહકાર

અધિકાર અને પ્રકાશને જેમ વેર છે, ટાઢ ને તડકો જેમ સાથે નથી રહી શકતાં, તેમ અન્યાય અને ગેરઅન્યાય સાથે નથી રહી શકતા. તેથી જ આપણામાં રીસાઈ જમ્જાની પ્રથા પરંપરાથી ચાલતી આવેલી છે. રૈયત જ્યારે અન્યાયી રાજાથી અકળાઈ

અસહકારનાં
ધાર્મિક
કારણો

જન્મ છે ત્યારે તે તેનાથી રીસાઇ જાય છે. બહુ અકળાય છે ત્યારે રૂમત રાખના આમને ત્યાં પશુ કરે છે. આવા કામલા વખતોવખત જોવામાં આવ્યા છે. આજે પશુ જે રાજ્યોમાં એવી હીલચાલ ચાલી રહી છે. પ્રહારે પોતાના રાક્ષસી પિતા સાથે અસહકાર કર્યો, મીરાંબાઇએ પોતાના ધણી સાથે, નરસિંહ મહેતાએ પોતાની નાત સાથે કર્યો. આ ત્રણે આપણે આજે પૂછ્યે છીએ. પ્રલસીદાસે સંત અસંતનો બેદ પાડી અને વચ્ચે મેળાપ ન હોય એમ બતાવી આપ્યું છે. એટલે હિન્દુધર્મમાં તો ન્યાય અન્યાય વચ્ચેનો મેળાપ સર્વથા ત્યાજ્ય છે, એવું શિક્ષણ છે. અવસ્થામાં ઓરમઝદ અને અહરીમાનનું દ્વંદ્વયુદ્ધ સદાય ચાલ્યાં કરે છે. બાઇબલમાં ખુદા અને શયતાન વચ્ચે ચાલે છે. ઓરમઝદ-ખુદા-ન્યાયની મૂર્તિ છે, અહરીમાન-શયતાન-અન્યાયનું પ્રત્યું છે. જીસસ ક્રીષ્ટ તો સત્યાગ્રહી વીર હતા. તેણે દાંભિક, જુદા, મદાધ માણસનો હમેશાં અસહકાર કર્યો હતો. નીતિને અર્થ કુટુંબમાં વિરોધ કરાવતાં તે અચકાયા ન હતા, અને રોમની મહાન સત્તાની સામે તે એકલા થયા હતા. હવે રશ્મી કુરને શરીર. લેખકોએ કેમ જાણે પયગમ્બરનો ઇતિહાસ પશુ ન જાણે હોય તેમ ઇસ્લામને વિષે લખ્યું છે. પયગમ્બર જ્યાં લગી મક્કામાં રહ્યા ત્યાં લગી અન્યાય કરનારાઓની સાથે તેમણે અસહકાર કરેલો. મુસલમાનો પોતે જ્યારે પોતાના જ ધર્મમાં અસહકારને સાર આધાર બતાવે છે ત્યારે તેઓને કહેવું કે તેમના ધર્મ અસહકારની વિરુદ્ધ છે એ કેવું આશ્ચર્યકારક ગણાય ?

ઇતિહાસ
અને
અસહકાર

ઇતિહાસનાં પ્રમાણે પશુ અસહકારનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. સામાન્ય રીતે તપાસતાં ઇતિહાસ એ લડાઇનું બ્યાન છે. અને લડાઈ માત્ર તીક્ષ્ણ અસહકારનું દર્શાવે છે. એક પક્ષ બીજા પક્ષનો ત્યાગ કરે છે એ અસહકાર જ છે. લડાઈ એ રાક્ષસી અસહકારનો દાખલો છે. જે અસહકાર હિન્દુસ્તાનની પાસે હું મુકી રહ્યો છું એ દૈવી અસહકાર છે એમ કહેવામાં કશી ધૂણતા નથી જોતો. જે અસહકારમાં ખુનામરુદ્ધી—હિંસા રહી છે તે અસહકારમાં હારજીત રહ્યાં છે. જેમાં કેવળ કુરબાની—આત્મબોગ છે ત્યાં જીત જ છે. એવા આ અસહકારની સામે કોઈ કેમ થઈ શકે એ જ મારી અક્ષલ કળા શકતી નથી. કેમકે જે દૈવી અસહકાર કરે છે તે જ્યાં સુધી ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી સહકાર કરતો જ નથી. જર્મનીએ શત્રુબળથી અસહકાર કર્યો તેથી હાર્યા એટલે બેસી ગયા. રશિયાના દુખોભાર લોકોએ નિઃશસ્ત્ર અસહકાર કર્યો તેથી તે હાર્યા જ નહિ. જ્યારે રશિયામાં તેમનું રહેવું અરકય થઈ પડ્યું ત્યારે તેઓએ રશિયા છોડ્યું, પશુ રશિયાના જુલમી કામદારોને તેઓ વશ ન થયા. આજે તેઓ

ઢેઢામાં માનીતી કામ તરીકે પોતાનું જીવન ચલાવી રહ્યા છે. જલિમત અસહકારમાં બંદિતની જીત છે. સામાજિક અસહકાર થાય તો સમાજની જીત થાય. એટલે દેશી અસહકારમાં હલ્લખનો નાશ નથી, તેમાં દોષ લાગવાપણું નથી. તેનું અલ્પ આચરણ પણ સુખદાયી છે અને મોટા ભયમાંથી તેના આચરનારને ઉગારે છે. જલ્દીમના ધલકાખનો ત્યાગ કરીને તેટલા અસહકારથી ત્યાગી સુખ મેળવે છે. જલ્દીમની અદાલતનો ત્યાગ કરી ત્યાગી તેટલો સતોષ મેળવે છે. અને જો કામનો ધણો ભાગ તેના ત્યાગ કરે તો આખી કામ અન્યાયનો સહકાર ત્યાગી મેલ ધુએ છે ને તેટલે ઇચ્છે નીરોગી થાય છે.

સહકાર અને અસહકાર બંને અનાદિકાળથી ચાલતી આવેલી નીતિ છે. અન્યાયનો હમેશાં સહકાર, અન્યાયીનો હમેશાં અસહકાર. હિન્દી સરકાર તેમજ વડી સરકાર બંને અત્યારે એક ઉપર એક અન્યાય કર્યે જાય છે. પોતાના મૂળ અન્યાયને છુપાવવા અનેક અનીતિ આચરી રહી છે. તેની જોડે સહકાર પાપ છે, અસહકાર ધર્મ છે-ફરજ છે.

અનાદિકાળથી
ચાલતી નીતિ

વિચુરત એક પ્રાણ હર લેહીં.

મિલત એક દારણ ડુઝલ લેહીં.

તેથી જ અસંતનો અસહકાર એવું શાસ્ત્રવચન છે. તેને હજારે 'મેનીફેસ્ટા' પણ લખાપી ન શકે.

ગૌરક્ષા

ગૌરક્ષા મને અતિ પ્રિય છે. હિન્દુ ધર્મનું મોટામાં મોટું ખાણ સ્વરૂપ શું એમ જો મને કોઈ પૂછે તો હું ગૌરક્ષા ક્ષયવું. એ ધર્મને આપણે બૂલ્યા છીએ એમ મને વર્ષો થયાં દેખાયું છે. દુનિયામાં એવો મુલક મેં નથી જોયો કે જ્યાં ગાયનો વંશ હિન્દુસ્તાનના જેટલો રેલિયાળ હોય. પ્રમાણમાં દેરનાં પાંસળાં જેટલાં આપણે હિન્દુસ્તાનમાં જોઈએ છીએ તેટલાં બીજે ક્યાંયે જોવામાં નથી આવતાં. અગ્રેજ પ્રજા ગોમાંસબક્ષણ કરે છે; છતાં ઇંગ્લેન્ડમાં મેં રેલિયાળ દેર જ નથી જોયાં.

હિન્દુસ્તાનનાં
દેરોની
કુર્મશા

જેવાં આપણાં દેર દુબળાં, તેવા આપણે છીએ. જ્યાં દેર બૂખે મરે છે ત્યાં ત્રણ કરોડ મનુષ્યો બૂખે મરે તેમાં નવાઈની વાત નથી.

આપણી પાંજરાપોળોની દશા જુઓ! વ્યવસ્થાપકોની ઉદારતાને વિષે મને માન છે, પણ તેમની વ્યવસ્થાને વિષે મને ધણું ઓછું માન છે. પાંજરાપોળો ગાય ને તેના વંશની રક્ષા કરે છે એમ હું માનતો નથી. પાંજરાપોળ કંઈ રેલિયાળ ઢોરોને રાખવાનું અને તેમને સુખે મરવા દેવાનું સ્થાન ન હોવું જોઈએ. પાંજરાપોળમાં હું આદર્શ ગાયબળદને જોવાની આશા રાખું. પાંજરાપોળ શહેરોની મધ્યમાં ન હોય, પણ મોટાં ખેતરોમાં હોવી જોઈએ અને તેમાં અદળક પૈસા ખર્ચાવાને બદલે તેમાંથી અદળક પૈસા પેદા થવો જોઈએ.

ગૌરક્ષા અને
હિન્દુઓ

હિન્દુસ્તાનનાં ઢોરોને હિંદુ કેવી રીતે રાખે છે? તેને અણીઆળા પરોણા કોણ ઘોકે છે? તેની ઉપર અસહ્ય ભાર કોણ લાદે છે? તેને ઓછો ખોરાક કોણ આપે છે? તેની પાસેથી જોઈએ તેના કરતાં વધારે કામ કોણ લે છે?

મારી દૃઢ માન્યતા છે કે હિન્દુનું પ્રથમ કામ પોતાનું જ ઘર સાર કરવાનું છે. મારી શક્ત હોય, મને વખત હોય તો હું પાંજરાપોળો સુધારવામાં, ઢોરની માવજતનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રજાને આપવામાં, નિર્દય હિન્દુઓને પોતાનાં ઢોર ઉપર દયા શીખવવામાં, સ્વચ્છ દૂધ ગરીબમાં ગરીબ બાળકને ને રોગીને પહોંચતું કરવામાં ગૌરક્ષામંડળીઓને રોકું. એ મંડળીની વ્યવસ્થાનું મહાભારત કામ હું હિન્દુની પાસે પ્રથમ લેવારું.

પછી અગ્રેજોને ગોમાંસનો ત્યાગ કરવાને વીનવું. રાજાઓ અગ્રેજ પરોણાની માવજત કરતાં તેમનો ખાસ ધર્મ જુલો જઈ ગોમાંસ આપતાં પણ અચકાતા નથી; તેમને આ અધર્મચરણમાંથી મુક્ત થવા વીનવું ને શરમાવું.

ગૌરક્ષા અને
મુસલમાનો

આટલું કરે ત્યારે જ મને મારા મુસલમાન ભાઈઓની પાસેથી ગૌવધ બંધ કરાવવાનું કહેવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય. આમ આપણો ધર્મ સ્પષ્ટ દેખાય છે; છતાં આપણે છેલ્લું કરવાનું પહેલું કરવા મંડી ગયા છીએ. મુસલમાનના હાથમાંથી ભલાઈએ કે બળાટકારે પણ ગાયને છોડવવામાં આપણે મન ગૌરક્ષાની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે વેરભાવ વધ્યો, તકરારનું કારણ ઉભું થયું ને એ પ્રવૃત્તિને પારણામે વધારે ઢોરોનો વધ થયો, કારણકે મુસલમાન ભાઈ હડે ભરાયા. ગાયને બચાવવા આપણે મરવું એ પરમ ધર્મ છે.

પણ આજે આપણને અમૂલ્ય તક મળી છે. મેં તેને ઝીલી લીધી છે. દરેક હિન્દુ તેને ગ્રહણ કરી ગાયની સ્થેજે રક્ષા કરી શકે છે. મુસલમાનેની ઉપર અત્યારે ભારે દુઃખ આવી પડ્યું છે; તેમના દીનનું અપમાન થયું છે. તે વેળા તેમને ગમરહિત,

વગરબહે મદદ કરવી. એમ કરવું એ આપણી પડોશી તરીકેની ફરજ છે. જે માણસ ૧૨૦૦ બળવે છે તેને ધણે કે ન ધણે છતાં ફળ મળે છે. મુસલમાનો પ્રત્યે ફરજ બળવવાથી આપણે તેમની ખાનદાની ઉરકેરીયે છીએ. જે મિત્રતા બદલો માગે તે મિત્રતા નથી. તે તો વ્યાપાર છે. આપણે અત્યારે વ્યાપારનો વિચાર છોડીને મુસલમાનોને મદદ કરવામાં તેમને હાથે બચાવ રહેલો છે.

કોઈ કહે છે કે મુસલમાનોનો આવી બાબતમાં વિશ્વાસ ન રખાય. મને તો મનુષ્યસ્વભાવ ઉપર ભરોસો છે; મુસ્લામ ઉપર ઇતિહાસ છે. ખાનદાનીનો બદલો ખાનદાની જ મળે એવો ઇશ્વરી ન્યાય છે. જ્યારે આપણા હેતુ મિશ્રિત હોય છે ત્યારે જ આપણે પ્રતિકૂળ પારણાઓ અનુભવીએ છીએ. આજે જ મુસલમાનો પોતાની મેળે ધણું કરી રહ્યા છે. મૌલાના અબદુલ બારી સાહેબે ત્યારે જ મારી મદદ કબૂલ કરી કે જ્યારે તેઓ ગાયને બચાવવાની પરવાનગી પોતાના ધર્મમાં જોઈ શક્યા. હકીમ અબમલખાન ગૌરક્ષાને સારૂ ખૂબ મહેનત કરી રહ્યા છે. બન્ને બહી બાઈઓના ઘરમાં ગોમાંસ આવતું જ બંધ થયું છે.

આમ જે સુધારો થઈ રહ્યો છે તેને આપણે શક લાવી અથવા ઉતાવળ કરી ન બગાડીએ.

કેટલીક જગાએ હું ગોવધ અટકાવનારા કાયદાઓ કરાવવાની હીલચાલ જોઉં છું. કેટલેક ઠેકાણે મુસલમાનોની સાથે શરત કરવાની વાતો હું સાંભળું છું. બન્નેમાં હું તો તુકસાન જ જોઉં છું. સુસ્ત હાલત સામે અત્યારે એક નં ૧૨૦૭ છે કે નીતિન્યાયે ઉત્પન્ન થતી મુસલમાનોને મદદ કરવાની પોતાની ૧૨૦૦ મૂંઝે મ્હેડે બળવે. તેમાં બન્નેના ધર્મની ને માનની પૂરી રક્ષા છે.

તા. ૧૫-૮-૧૯૨૦

તલવારનો ન્યાય

મને ઉપદેશ દેનારાઓનો પાર નથી. કોઈ નામથી લખે છે, કોઈ નામ વિના લખે છે, તો કોઈ મને રખડમાં સલાહ આપી જાય છે. કોઈ લખે છે કે હું બીકલું છું, તલવારથી ડરું છું, તેથી મારાથી આ જગતમાં કશું નથી થવાનું; અને મારી બીકને લીધે જ હું અહિંસાની વાત વગરસમજીને ક્યાં કઈ છું. કોઈ કહે છે કે મારા મનમાં તો હિંસા જ છે, મને ખુન ગમે છે, પણ હું એવો 'પક્ષી' છું, એવો 'હુમ્મો' છું,

મારી
પ્રામાણિકતા
વિશે સંકેત

કે મારા વિચારો હું છૂપાવું છું ને તેથી વાત અહિંસાની કરી અંદરખાનેથી હિંસા જ કરાવવા ધિક્કું છું. આ ઉપરાંત એક વર્ગ એવો પણ છે કે જે મારે વિષે એમ ધારે છે કે હું લુચ્ચો નથી, પણ કેવળ મારી તક શોધી રહ્યો છું ને તક મળ્યે તલવાર ચલાવવાની સલાહ આપવાનો છું. અને તેઓ માને છે કે તે સમય આજે આવ્યો છે; હવે મારે ઉતાવળ રાખવી જોઈએ.

આ ઉપદેશકોની સલાહનો ફાલો કરવામાં રોકાવાની સામાન્ય રીતે જરૂર ન હોય. મને કોઈ લુચ્ચો માને તેથી શી હરકત કે ચિંતા હોય ? વળી સાધુતાનું સમર્થન કરવામાં કે લુચ્ચાઇનું ખંડન કરવામાં મને 'નવજીવન'ના વાંચનારને રોકવાનો શો અધિકાર છે ? મારા બચાવની દૃષ્ટિએ તો આ ચર્ચામાં મારે ન ઉતરવું જોઈએ એમાં શક નથી, પણ આજકાલ મારી સ્થિતિ એવી છે કે મારા વિચારો જાણવાની સાધારણ વર્ગને બહુ અભિલાષા છે એ હું જાણું છું, ને મારા આચરણનો આધાર મારા વિચારો પર છે એની મને ખબર છે. તેવાઓને અર્થે મારી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી બતાવવાની આવશ્યકતા સમજી હું પશુબળાવે મારા વિચારો વાંચનાર આગળ ફરી મોકવાની રજા લઉં છું.

તલવારનો
ન્યાય તે
પશુન્યાય

તલવારબળ એ પશુબળ છે. ખુનામરફી કરવામાં બુદ્ધિબળનો પ્રયોગ નથી. બુદ્ધિને અવળે માર્ગે લઈ જઈ આપણે પશુબળને મદદ કરી શકીએ છીએ ખરા, પણ બુદ્ધિની મદદથી વપરાતું છતાં બળ તો અંતે પશુબળ છે, ને મારવાનો ન્યાય તે પશુન્યાય છે. પશુમાં આત્મા કેવળ મૂઠ્ઠામાં હોય છે. પશુને આત્મચાન સંભવતું જ નથી. તેથી તેની ચોાનિને આપણે મૂઠ્ઠાઓની તરીકે જાણીએ છીએ. ખાતું, પીતું, સવું, બીતું ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ પશુ અને મનુષ્યને સામાન્ય છે. પણ મનુષ્યમાં સારાસારનો વિવેક છે ને તેનામાં આત્માને જાળખવાની શક્તિ છે. એક પશુ બીજને કેવળ પોતાના શરીરબળથી જ વશ કરે છે. તેની જાતિનો એ કાયદો છે. મનુષ્યજાતિનો કાયદો એ નથી. મનુષ્યજાતિનો સ્વાભાવિક કાયદો પ્રેમબળથી—આત્મિક બળથી બીજને જીતવાનો છે. એટલે જ્યારે મનુષ્ય પ્રેમથી બીજને જીતે છે ત્યારે પોતાના કાયદાને વશ વર્તે છે. તે વેળા મનુષ્ય દેવ નથી બનતો. દેવો અશરીરી હોય છે. પશુની રીતે વર્તે છે ને મનુષ્યની રીતે પણ વર્તે છે. દેવો ઘોળા પણ છે ને કાળા પણ છે. મનુષ્ય પશુની જેમ વર્તે તો ધણીવાર જોવામાં આવે છે. મનુષ્યને પશુશક્તિ પણ રહેલી છે; અને જ્યાં લગી તેનામાં આત્મવિકાસ નથી થયો ત્યાં લગી તે બુદ્ધિવાળો પશુ છે. મનુષ્ય શરીરે માનુષી કાયદા પ્રમાણે ચાલવાને બદલે તે

પશુના કાયદાને અનુસરે છે; એ તેનો સ્વભાવ ન કહેવાય. તેથી હું માનું છું કે જો આપણને આપણું બાન થાય તો આપણે પશુન્યાયનો તે જ ક્ષણે ત્યાગ કરીયે.

પણ ધણીને તો મનુષ્યશરીર છતાં પશુવાસના મરી નથી એમ ધર્મવિતાઓએ જોયું, તેથી તેમણે મનુષ્યશરીરમાં પણ પશુબળને અવકાશ રહેલો છે એ કબૂલ કરી તે બળનો ઉપયોગ ક્યાં રહ્યો છે તે દર્શાવ્યું છે.

માણસ બીકનો માર્થો બીજાને વશ રહે તે કંઈ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે તો નથી, તે તો પશુબળને વશ રહે છે. જે પશુબળથી બીજાને વશ કરવા માગતો નથી તે પશુબળને વશ પણ ન રહે. તેથી જે પશુબળથી ડરે છે તેને આત્મજ્ઞાન થયું જ નથી એમ માની અને જાણીને શાસ્ત્રોએ આવી સ્થિતિમાં પશુબળના ઉપયોગને સ્થાન આપ્યું છે.

સન ૧૯૦૮માં એક પકાણે મારી ઉપર પ્રાણધાતક હુમલો કર્યો હતો. તે વેળા મારો મોટો પુત્ર મારી સાથે નહોતો. તેનામાં શરીરબળ ઠીક હતું. જે વિચારો મારા આજે છે તે વિચારો તે વેળા પણ હોવાથી મેં તે પકાણે ઉપર કામ ન ચલાવ્યું. મારા છાકરાઓને પણ હું ક્ષમાના—પ્રેમબળના વિચારો શીખવી રહ્યો હતો તેથી મારા પુત્રે મને પહેલી મુલાકાતે જ નીચે પ્રમાણે કહ્યું: “જ્યારે તમારી ઉપર હુમલો થયો તે વખતે હું તમારી પાસે હતો તો મારી શી ફરજ હતી તે સમજવા માણું છું. તમે શીખવ્યું છે કે કોઈ આપણને મારે તો તેને સાચું ન મારવું તેમ તેની ઇચ્છાને વશ પણ ન થવું. આ કાયદો હું સમજું છું, પણ મારામાં તે પ્રમાણે વર્તવાની શક્તિ નથી. તમને મરતા હું ન જોઈ શકું. તમારી ઉપર હુમલા થાય ત્યારે તમારો બચાવ કરવાની મારી ફરજ સમજું. પણ કેવળ મરીને તમારો બચાવ ન કરી શકું. તેથી કાં તો મારે તમને મારનારને મારીને બચાવ કરવો રહ્યો અથવા તો મારે તમારી ઉપર માર પડે તે જોયા કરવો અથવા ભાગી જવું.” મેં તેને જવાબ આપ્યો: “તું ભાગી જાય અથવા મારો બચાવ ન કરે એ તો નામદાઈની નિશાની છે. જે તારાથી તારી જીંદગીને કેવળ જોખમમાં નાંખીને મારો બચાવ ન થઈ શકે તો તારે જરૂર મારનારની સાથે લડીને બચાવ કરવો જોઈએ. નામદાઈ કરતાં તો પશુબળ વાપરવું વધારે સારું છે.” આ વિચાર હું અત્યારે પણ માનું છું. બીકને લીધે હિન્દુસ્તાન શસ્ત્ર ન હોવાને તેના કરતાં શસ્ત્રધારી બની પોતાની જાતને રહેણું જોખમ વહોરે એ જરૂરનું છે. તેથી જ હું બોચર લડાઈમાં જોડાયો; ઝુલુના બળવા વખતે સરકારને મદદ કરવામાં મેં ભાગ લીધો. તેથી જ ઈંગ્લેંડમાં ગઈ લડાઈ સમયે મેં મદદ કરી અને હિન્દુસ્તાનમાં પણ ભરતી કરવામાં હું રોકાયો.

શાસ્ત્રો અને
પશુબળ

પશુબળ વિ.
નામદાઈ

‘લડવાની
તાકાત’

ક્ષમા એ વીરતાનો ગુણ છે. જેનામાં વેર વાળવાની શક્તિ છે તે ગ્રેમ કરી નભે; જેનામાં વિષયો ભોગવવાની શક્તિ છે તે વિષયોને રોષા બ્રહ્મચારી ગણાય. ઉંદર ખિલાડીને ક્ષમા આપી જ ન શકે. હિન્દુસ્તાનમાં લડવાની તાકાત હાથ છતાં ન લડે એ જ આત્મબળની નિશાની કહેવાય.

અહીં ‘લડવાની તાકાત’ નો અર્થ સમજવાની જરૂર છે. લડવાની તાકાત એટલે માત્ર શરીરબળ નહિ. જેનામાં હિમ્મત છે તે લડવાની તાકાત રાખી શકે છે. જેણે મરણનો ભય છોડ્યો છે તેનામાં લડવાની તાકાત છે. મસ્તાન સીદીઓને મેં ગોરાના છોકરાથી ડરતા જોયા છે, કેમકે તેઓને ગોરાની રિવાજવરતો ભય છે. અને નબળા માણસોને ખળિયા સાથે ઝૂઝતા મેં જોયા છે. તેથી હિન્દુસ્તાન ખીક છોડે તે દહાડે વગર હથિયારે પણ લડવાની તે તાકાત ધરાવે છે એમ કહી શકાય. લડવાની તાકાતને સારૂ હાથયાર ચલાવવાની શક્તિ મેળવવાની જરૂર જ છે એવું કંઈ નથી. એટલે જે વેળા માણસ આત્મશક્તિને ઓળખતો થાય છે તે જ વેળા તે પોતાની લડાયક શક્તિને ઓળખતો થાય છે. તેથી હું ‘માતું’ છું’ કે ખરો લડવૈયો એ છે કે જે મારીને મરતો નથી, પણ મરીને જીવવાનો મંત્ર સાંધી લે છે.

અહિંસાનો
નિરપવાદ
કાયદો

અહિંસાનો અપવાદ વિનાનો કાયદો શોધનારા ઋષિમુનિઓ પોતે મહાન યોદ્ધા હતા. ન્યારે તેમણે આયુધબળની તુચ્છતાને જોઈ લીધી, મનુષ્યસ્વભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યારે તેઓ આ હિંસામય જગતમાં આહંસાનો નિયમ જોઈ શક્યા. આત્મા આત્મા જગતને જીતી શકે છે, આત્માનો મોટામાં મોટો શત્રુ આત્મા જ છે, તેને જીત્યો એટલે, જગતને જીતવાનું જોર આવ્યું એવું શિક્ષણ તેઓએ આપણને આપ્યું.

એ કાયદો ઋષિઓએ શોધ્યો તેથી તેઓ જ પાળી શકે એવું કંઈ તેઓએ નભ્યું, જણાવ્યું કે શીખવ્યું નથી. તેઓએ જણાવ્યું કે બાળકને સારૂ પણ કાયદો તો એ જ છે અને તે તેને પાળી પણ શકે છે. એ સાધુસંન્યાસી જ પાળે છે એમ ત્રથી; બધા થોડેધણે અંશે તો પાળે જ છે. અને થોડેધણે અંશે પાળી શકાય તે સર્વાંશે પણ પળાય.

એ કાયદાનું પાલન કરવા મથી રહ્યો છું. આજે ધણાં વર્ષો થયાં જ્ઞાનપૂર્વક પાલન કરતો આવ્યો છું ને તેનું પાલન કરવાનું હિન્દુસ્તાનને પોકારીને જણાવતો આવ્યો છું.

અસહકારને
સારૂ અહિંસા

હું મને પોતાને આદર્શ પસંદ કરનારો માતું છું; તેમ વ્યવહારકુશળ પણ માતું છું. તે કાયદાનું પાલન જ્ઞાનપૂર્વક થાય ત્યારે જ થયું કહેવાય એમ નથી

ગણુતો. તેથી વૈદની જેમ શ્રદ્ધાળુ અશ્રદ્ધાળુ બધાની પાસે તે કાયદો મુકું છું. તેનું મહત્ત્વ જાણવા સારૂ જ્ઞાનની જરૂર નથી એ સાબીત કરવા મારાથી હલટા વિચાર ધરાવનારના સાથ મેં કર્યો છે. બાઇ શૌકતઅલી હિંસાને પ્રધાનપદ આપતા જણાય છે, દુરમનને મારવો જ એવો ધર્મ માને છે, તેથી અહિંસાના કાયદાનું અત્યારે વેરભાવે પાલન કરે છે. અસહકારને તેઓ નયજાનું શસ્ત્ર માને છે, તેથી શરીરબળ કરતાં તેને કિતરતું માને છે. તેમ છતાં મારી સાથે બળ્યા છે, કેમકે અત્યારે નિઃશસ્ત્ર અસહકાર વિના ખીજે ઇલાજ પોતાના દીનનું માન સાચવનાર નથી એમ તેમને સ્પષ્ટ જણાયું છે.

જેઓને મારે વિષે શ્રદ્ધા નથી તેઓને પણ હું બાઇ શૌકતઅલીની નકલ કરવાની વિનંતિ કરું છું. મારા મનની વશુદ્ધતા તેઓએ માની લેવાની જરૂર નથી; પણ અસહકારની સાથે ખુન ન જ થઇ શકે એટલું સમજી લેવાની જરૂર છે. સંપૂર્ણ અસહકારમાં મોટામાં મોટી રોકાવટ ખુનની જ ધારતી છે. જેઓ શસ્ત્રધારી છે અથવા થવા હિત્તુક છે તેઓએ પણ અસહકાર ચાહે તે દરમિયાન શસ્ત્રોને મિયાનમાં રાખવાં જોઇશે.

મારે સારૂ તો હિન્દુસ્તાનમાં જ્યારે પશુબળ પ્રધાન ગણુશે ત્યારે પ્રાચીન—અર્વાચીન, પૂર્વ—પશ્ચિમ વચ્ચેનો ભેદ નાખુદ થયો ગણુશે. તે વેળા મારી કસોટીની હશે. હિન્દુસ્તાનને મારો મુલક ગણુ હું અભિમાન ધરાવું છું, કેમકે હું માનું છું કે હિન્દુસ્તાન આત્મબળની સર્વોત્તમતા જગતને બતાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. જ્યારે પશુબળની સર્વોત્તમતાનો સ્વીકાર હિન્દુસ્તાન કરે ત્યારે તેને મારી માતૃભૂમિ કહેવામાં મને હર્ષ ન રહેવો જોઇયે. મારા ધર્મને ક્ષેત્રની, જૂગોળની મર્યાદા નથી એમ માફ માનવું છે. દેહરખો કે ક્ષેત્રખો ધર્મ હું નથી માનતો એમ સિદ્ધ કરવાની મારી શક્તિ હો એવી મારી પ્રભુ પાસે પ્રાપ્ત છે.

હિન્દુસ્તાનની
આત્મબળની
શક્તિ

અદાલતો અને નિશાળો

વજીલોને વજીલાત છોડવાની, માખાપોને પોતાનાં બાળકોને નિશાળોમાંથી હાડી લેવાની અને કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓને કૌલેજોનો ત્યાગ કરવાની ખિલાફ અસહકાર કમિટીએ મારી સલાહથી ભલામણ કરી છે. હું જાણું છું કે આ સલાહ આપવાને સારૂ મને કેટલાક મારો ગણુતા હશે. પણ સંભવ છે કે દક્ષિણ આફ્રિકા

માંડપણમાં
હડાપણ

વગેરેમાં મારાથી થયેલાં કામોને લીધે જ ભહેર હાંસીથી હું અચી રહ્યો છું. આમ છતાં મારા ગાંડપણમાં હું હઠાપણ જોઉં છું ! હું ગંભીરપણે માનું છું કે વફાલોએ પોતાની વફાલત છોડવી અને પ્રજાએ સરકારી નિશાળો ખાલી કરવી એ અત્યારે તેમની ફરજ છે. અને જો વફાલો અદાલત છોડી દે અને સરકારી નિશાળો અને કાલેજો ખાલી થઈ જાય તો એની અસર ઘણી ઉંડી પડે.

વફાલો
વફાલત કેમ
છોડે ?

પ્રથમ તો આપણે વફાલો વિષે વિચારીયે. પ્રત્યેક સરકારની સત્તાનો આધાર પોતાની અદાલતો ઉપર છે. અદાલતો મારફતે તે ગુન્હેગારોને દંડ આપે છે; અદાલતો મારફતે દીવાની તકરારોના ફેસલા થાય છે; અને આથી સરકારનો કાણુ પ્રજા ઉપર બેસે છે. વફાલો વિના આવી અદાલતો ન ચાલી શકે, તેથી વફાલો પણ અદાલતના અમલદાર ગણાય છે. જ્યારે સરકાર ન્યાયી હોય ત્યારે અદાલતોથી અને વફાલોથી ભલે ફાયદો થતો હોય, પણ જ્યારે સરકાર અન્યાયી બને છે ત્યારે તેની અદાલતોને મદદ કરવી એ તેવા અન્યાયને પોષવા સરખું છે. વફાલોની મદદ ન હોય તો અદાલતો ચલાવવી એ લગભગ અશક્ય છે. હું જ્યારે વફાલોને પોતાનો ધંધો બંધ રાખવાનું કહું છું ત્યારે વફાલોએ આજુ સુધી ધર ઝાલી બેસી જવું એમ કહેવાનો આશય નથી. આશય તો એ છે કે તેમણે આખો વખત ખિલાફતનું કે પંજાબનું કામ કરતા થઈ જવું. વળી એ વફાલ પોતાના અસીલ ઉપર અસર પાડી તેઓને અદાલતોમાં જતા રોકે એ પણ હેતુ છે. એવા વફાલો પંચોને નીમતા થઈ જાય ને પોતાના અસીલોના કેસનો અંત ધરમેણે લાવે. આમ કરતાં અદાલતો કામવગરની બને ને પ્રજા રાજ્ય-સત્તાથી સ્વતંત્ર થતાં શીખે.

વફાલો વફાલત છોડે એ તો સરકારને ગમે, એવું કેટલાક કહે છે. એ તફત વહેમ છે. એ ખરું છે કે સાધારણ વખતે વફાલ એ સરકારનાં કાર્યોની સખત ટીકા કરનારા જેવામાં આવે છે, પણ જ્યારે રાજ્યતંત્ર બંધ કરવાની હીલચાલ ચાલે ત્યારે તો સરકાર વફાલોની કુમક શોધે છે ને વફાલો પોતાની રોજ તે તંત્ર ઉપર આધાર રાખે છે એવું માની રાજને મદદ કરતા થઈ જાય છે. તેથી એવે સમયે વફાલની પણ કસોટી થઈ જાય છે.

વફાલોની
આજીવિકા

વફાલો ધંધો છોડી આજીવિકા સાફ શું કરે એ પ્રશ્ન કાઠ કરે છે. એક તો એ જવાબ છે કે મોટા વફાલોને વિષે એ પ્રશ્ન ઉડી જ ન શકે. નાના વફાલોની આજીવિકા ખિલાફત કમિટી આપીને તેઓનો બંધો વખત હીલચાલને સાફ રોકે તે પરવડે તેવું છે. અથવા તો તેઓને પ્રજા તરફથી નીમેલા પંચો મારફતે ન્યાય મેળવવામાં

રોકે ને તેને સાર મહેનતાણું આપે. વળી વકીલો કંઈ એવા નથી હોતા કે વકીલાત છૂટી તો હાથ જોડીને ખેસી જાય. તેઓનામાં પોતાની રાટી બીજી ચોખ્ય રીતે કમાવાની શક્તિ હોય છે, હોવી જોઈએ. ગદ્ય લઘુગદ્ય વેળા ઇંગ્લંડમાં ધણી વકીલો વકીલાત છોડી લઘુગદ્યમાં રોકાઈ ગયા હતા.

છેવટમાં વકીલોએ પોતાની સનદ આપી દેવાની આ સલાહ નથી પણ લડત ચાલે છે તે દરમિયાન વકીલાત બંધ કરવાની છે.

સ્વ. ગોખલે કહેતા કે હોશિયાર, ૯૬, એક્સપીલી નોકરશાહીની સામે બાથ બીડવાનું કામ એટલે રાજ્યપ્રકરણી કામ પ્રજ્ઞના આરામના—રમતના વખતમાં પ્રજ્ઞ કરે છે તેથી જ તે કાચું રહે છે. આ દોષમાંથી નીકળવાનો માર્ગ પણ વકીલોએ વકીલાત બંધ કરી પ્રજ્ઞના કાર્યને આરામના સમયનું કામ ગણવાને બદલે મુખ્ય ગણવું એ છે. એ તો વકીલાત બંધ કર્યા વના ન જ થાય. વકીલો પોતે કુરબાની કરવા તૈયાર ન હોય તો પ્રજ્ઞની પાસે કદ રીતે કુરબાની કરાવી શકે? ખિલાફતના કે પંજાબના મામલામાં ન્યાય મેળવવો એ રમત વાત નથી. આમ દરેક રીતે તપાસતાં વકીલોને જો ખિલાફત અથવા પંજાબને વિષે ખરી દાઝ હોય તો તેમનાથી વકીલાત ન જ થઈ શકે.

વકીલોની
કુરબાની

હવે નિશાળો તથા કોલેજોને વિચારીએ.

આપણી નિશાળો ને કોલેજોને મારફતે સરકાર નોકરો બનાવે છે. આવી મોટી સહાયને બંધ કરવી એની અસર જેવી તેવી ન પડે. જ્યાં સુધી આપણે સરકારને રૂડી ગણીએ ત્યાં સુધી તો તેની શાળાઓને મદદ કરી સરકારી નોકરીને લાયક માણસો તૈયાર કરવામાં કશી શરમ નથી. પણ જ્યારે સરકાર પ્રજ્ઞની વિરુદ્ધ હોય ત્યારે શાળાઓ તેના હાથમાં રહેવા દેવી એ તેની સત્તાને જખાવવા જેવું છે.

શાળાને જો સરકારની મહેરબાની રૂપે ગણીએ તોપણ આપણે અન્યાયી સરકારની મહેરબાની સરખી પણ ન લઈએ.

શાળા બંધ થતાં છોકરાંઓની કેળવણી રખડે એવી શંકા રાખવાનું કારણ નથી. કોઈ શાળા આખી બંધ થાય તો તે શાળા પ્રજ્ઞ ચલાવી શકે છે. પ્રજ્ઞમાં એટલી શક્તિ ન હોય તો સરકારની સામે લડવાની શક્તિ જ નથી એમ સિદ્ધ થાય. બધાં માયાપો કે ધણાં જો પોતાનાં છોકરાંને ઉઠાડી લે તો માસ્તરો પોતાની મેળે રાજીનામાં આપે. એમ થાય તો તે જ માસ્તરો મારફતે શાળાઓ ચલાવીએ. તેમાં ખર્ચ કંઈક શીના કરતાં વધારે પડે તે તે જગ્યાની કમિટી ઉઠાવી લે. માયાપો તેટલો વધારે બોળે, સહન કરે.

શાળા
કોલેજોને
ત્યાગ શા
મોટું ?

કેળવણી બંધ
રહે તો ?

વળી થોડી મુદતને સાર કેળવણી બંધ રહે તો શી અડચણ છે ? મારો દાવો તો એવો છે કે કેળવણી બંધ થવાને બદલે છોકરાને ઉઠાડવામાં કે કૌલેજમાંથી ઉડી જવામાં જ ખરી કેળવણી છે. જ્યારે આપણે ધર્મને અર્થ કે ન્યાયને અર્થ આપણું છોકરાને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લઇએ, અથવા તે મોટા હોવાથી પોતાની મેળે ઉડી જાય ત્યારે તેને ધર્મનું કે ન્યાયનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જેવી તેવી કેળવણી નથી. તેને હું તો ખરી કેળવણી ગણું. આ પ્રમાણે નિશાળોમાંથી ઉડી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ વળી સ્વયંસેવક અને એ લાભ તો નોખો જ છે.

મુસલમાન ભાઇઓનું એ કહેવું છે કે ખિલાફતનું દુઃખ તેઓને બહુ લાગ્યું છે. તે ખરેખરે ધર્મલાગણીનો પ્રશ્ન છે. નિશાળોની મારફતે મુસલમાન માયાપોની ધર્મ-લાગણીની કસોટી છે, હિન્દુની મુસલમાન પ્રત્યેની ભાઇબંધીની કસોટી છે. અને કસોટી સહેલામાં સહેલી છતાં બહુ અસરકારક છે. લાખો નિશાળોઆઓ નિશાળ છોડે તેના અર્થ સરકાર શું કરે ? એ પ્રશ્નલાગણીનું કેવું સુંદર માપ છે ! ને પ્રશ્ન પોતાના બચાવની કેળવણી પોતે હાથમાં લે એ કેટલી પ્રજાજન્યતાની નિશાની છે !

મઘ લડાઈ વખતે ઇંગ્લંડમાં ઘણી નિશાળો બંધ પડી હતી. બોઅર યુદ્ધ વખતે બોઅરની બંધી નિશાળો બંધ હતી.

ઉપરનાં કારણોથી મારી માન્યતા છે કે હિન્દુમુસલમાને દરેક સરકારી નિશાળોમાંથી પોતાનાં છોકરાંને ઉઠાડી લેવાં ને કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓએ ઉડી જવું તેમનો ધર્મ છે. જે વસ્તુ કરવા જેવી છે તે તો એક કરે તોપણ કરવી યોગ્ય છે. એકે કરેલું પુણ્યકર્મ તેને તો ફળશે જ. પ્રજા કરશે તો પ્રજાને પણ ફળશે.

આગામી ગુજરાત રાજકીય પરિપદ્ધ

જવાબદારી-
ની ગંભીરતા

આ માસની આખરે જે પરિપદ્ધ ભરાવાની છે તે ઘણી અગત્યની છે. તેમાં અસહકારના મહાન વિષય વિષે નિર્ણય થનારો છે. લોકમત કેળવવો અને ખાસ કૌંગ્રેસની પાસે ગુજરાતનો મત રજૂ કરવો એ આ પરિપદ્ધ ઉતાવળથી ભરવાનો હેતુ છે. મહાન સંસ્તનતની સાથે અસહકાર કરવામાં ઘણી દૃઢતા, હિંમત, હોશિયારી, આપભેગ, એકતા, તાલીમ વગેરેની જરૂર છે. અંગ્રેજ સરકારની હાલની રાજનીતિ એટલી તો પાપી છે કે જ્યાં સુધી એ રાજનીતિ ચાલે છે ત્યાં સુધી તેના સહકાર કરવો એ પાપ છે એવું અને તો પ્રતિક્ષણ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે

જાણ્યાં કરે છે. પણ એ રાજનીતિમાં સુધારો કરાવવો એ સહેલું નથી. એટલે અસહકાર એ સહેલી વસ્તુ ન હોવી જોઈએ. તેથી હું ગુજરાતની પાસેથી જેમ તેમ કરીને અસહકારની તરફેણમાં મત ચોરી લેવા ઇચ્છતો નથી, પણ જે સભ્યો આવે તેઓ ગંભીરપણે અને બાબુની દલીલોને તોળીને વિચાર આપવો હોય તે આપે એમ ઇચ્છું છું.

મારી ઉમેદ છે કે અસહકારની વિરુદ્ધ જેઓ હોય તેઓ પૂરજોરમાં પરિપક્વતાં આવશે અને પોતાની દલીલો દૃઢતાપૂર્વક રજૂ કરશે; અને એ જ પ્રમાણે અસહકારને ટેકો આપનારા પણ સજ્જ થઈને આવશે એમ માની લઉં છું. શ્રોતાઓ વિવેકથી, અવાજ ક્યાં વિના અને મર્યાદાપૂર્વક અને પક્ષની દલીલો સાંભળે એ મનેની ફરજ છે. આવી પરિપક્વતા પાસેથી ચોખ્ખો મત મેળવવાની મેં ખતાવી તે અનિવાર્ય શરત છે. આમની સભાની ઉદ્ધતાઈ, અવિવેક અને જંગલીપણું આપણે માટે જરાયે નકલ કરવા જેવાં નથી. પહેલેથી અભિપ્રાય બાંધીને આવવું, સામેની દલીલોથી ઉચ્ચકારાઈ જવું, એ કાંઈ શુદ્ધ નિર્ણય કરવાનો રસ્તો નથી. તેથી વ્યવસ્થાપક મંડળ આ બાબતની પત્રિકાઓ કાઢી સભ્યોને પ્રથમથી સૂચના કરશે તો ઘણો લાભ થશે અને પરિપક્વતાં કામ સારી રીતે ઉકલી શકશે.

જેમ શાન્તિ ઇત્યાદિની જરૂર છે તેમજ ચતુર સભ્યોને ચુંટવાની લોકોની ડરજ છે. માપસર પણ સારી સંખ્યામાં સભ્યો આવે એ ઇચ્છવા જેવું છે.

પરિપક્વતાં દરેક વર્ણુ અને દરેક ધંધાના પ્રતિનિધિઓ હોવાની આવશ્યકતા છે. શિક્ષિત અશિક્ષિતનો ભેદ કાઢીને બીજા ચોખ્ખા ધંધા ઇત્યાદિ સૂચવનારા ભેદ દાખલ થાય એ પ્રજાને વધારે શોભે એવું છે. અક્ષલનો—વ્યવહારશુદ્ધિના મુજરો કાંઈ અક્ષરજ્ઞાનીઓએ લીધેલો જગતમાં જોવામાં આવતો નથી. ખેડૂતાનાં સુખદુઃખની વાર્તા જેટલી અબણ ખેડૂત કરી શકે તેટલી ગમે તેવા વિદ્વાન પણ એ ક્ષેત્રમાં અનુભવ વિનાનો હિંદી ન કરી શકે. તેથી ખેડૂત, વણકર, સુતાર, હુદાર, મોચી ઇત્યાદિ પ્રતિનિધિઓને વધારે ને વધારે સંખ્યામાં જોવાની હું ઇચ્છા રાખું છું. જે પ્રમાણમાં ખેડૂતની વસ્તી હિન્દુસ્તાનમાં છે તે જ પ્રમાણમાં જ્યાં સુધી સ્વદેશભિમાની ખેડૂતો પ્રતિનિધિ તરીકે આપણા રાજકીય કે સંસારસુધારા મંડળમાં હોય નહિ ત્યાં સુધી આપણી ખરી પ્રગતિ હું તો અસંભવિત માનું છું. ખેડૂતોની દશાને જે અનુભવ હું થોડા મહિનામાં ચંપારણમાં અને ખેડા જિલ્લામાં લઈ શક્યો તે કદી અનેક ચોખ્ખીઓ વાંચીને ન જ મેળવી શકાય.

પરિપક્વતાં
વિવેક અને
મર્યાદા

પરિપક્વતાં
ખેડૂત પ્રતિ-
નિધિ

પરિપદ્માં
પુરશીના
ત્યાગ

અને જે આપણે ખેડૂત વગેરે પ્રતિનિધિઓને વધારી લેવાને ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણી પરિપદ્માં ઝાઝી પુરશીઓને અને આડખરને સ્થાન નથી, હિન્દુસ્તાની હવામાં પુરશી પંદરા ઇલાદિ ઉપાધિઓ છે. સ્વચ્છ જમીનની ઉપર શેતરંજીઓ પાકેલીને આપણે સભાનું કામ ધણી સરળતાથી, ઘણું ઓછું ખર્ચે ઉઠેલી શકાયે એવાં મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. જ્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં ત્રણ કરોડ માણસો ભૂખ મરે છે, જ્યાં હુન્ન તેથીયે વધારે કરોડોને અગે વસ્ત્ર પણુ નથી, જ્યાં સુધી ઓરિસ્સામાં વિનાકારણ સંખ્યાબંધ લોકોનાં પાંસળાં દેખાય છે ત્યાં સુધી આપણને અનેક રંગોથી પૂરેલા મંડપો અનાવવાનો અને પુરશીએ બેસવાને અધિકાર નથી એમ હું માનું છું. પુરશીએ બેસવું એ પ્રજાની હાજત નથી, તેથી વ્યવસ્થાપક મંડળને હું તો વીનવું છું કે જરૂર જ હોય તો જરૂર પડતી થોડી પુરશીઓ રાખીને જમીન ઉપર બેસવાનો પ્રયત્ન કરશે તો પ્રજાને પૈસો બચશે અને થોડી જગ્યામાં ઘણાં માણસો સમાઈ શકશે. હમણાં જ હૈદરાબાદની ખિલાફત પરિપદ્માંથી હું આવું છું. ત્યાં હજારો મુસલમાન, પીર સાહેબો, વકીલ બારિસ્ટરો, પાટીદારો વગેરે બધા આરામથી ભોંય ઉપર બેસી સુશોભિત લાગતા હતા. કામચલાઉ માટીનાં ઓટાં બાંધ્યા હતા. તેની ઉપર અગ્રેસર માણસો પલાંડીઓ વાળી બેઠા હતા. પ્રમુખ પણુ તે જ પ્રમાણે ઓટા ઉપર બિરાજેલા હતા, ઓટા હુકાનાં લાકડાંને આધારે અનાવવામાં આવ્યો હતો અને લાકડી લાંબી હતી. તેને છોડે પ્રમુખનું સ્થાન હતું. આથી તે બધાની નજરે આવી શકતા હતા અને વક્તાઓ તેને છોડે ઉભા રહીને બાપણો કરતા હતા. હજારો માણસને બેસવાનો મંડપ એક દિવસમાં ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો.

પરિપદ્માં
સ્વચ્છસેવકો

પરિપદ્માં અવાજ ન થાય, ભીડ ન થાય, તેને સારૂ સ્વચ્છસેવકોને યોજના કરવાની પહેલેથી તાલીમ મળવી જોઈએ. બધા એક ટેકાણે બેઠા થઈને ઉભાને બદલે નીમેલી જગ્યાએ રહે તો અદોષરત રહી શકે; અને જ્યારે સાદથી એકબીજાને ખર્ચ ન પહોંચાડી શકાય એમ હોય ત્યારે વાવટાની અથવા તો આંગળાંની ભાપા એઓને શીખવી દેવી જોઈએ.

૧ પંખખનો પત્ર

(૧૫)

લાહોર

દિવસની
સભા રાત્રે-

મેં ગયા પત્રમાં લાહોર સુધીના પ્રવાસનું તો વર્ણન કર્યું. લાહોરમાં થયેલા કામનું બ્યાન મેં નથી આપ્યું. ત્યાં સંજે પાંચ વાગ્યે બહેર સભા રાખી હતી. એક વિશાળ તંબુ

નીચે લોકો ભેગા થયા હતા. લાહોરનો તાપ તો હંદર કમિટીની આગળ આપાયલી જુબાનીમાં મરાહુર થઈ ગયા છે. હંદરો પરીના નાંગળતા આદમીઓ જેમ તેમ કરીને પંખા હલાવતા હોય અને પાછળથી ખીલ્ માણસોનો ધસારો આવ્યો કે વિવહળ થઇને ઉભા થાય ! રોશબકોર તો આ સંજોગમાં હોય જ. આ રોશબકોરને શાન્ત પાડવા સભાના પ્રમુખ પંડિત રામભજનત ચાધરીએ ભારે પ્રયત્ન કર્યા, ખીલઓએ પણ કર્યા, પણ તેઓનો સાદ જ ફર સુધી પહોંચી શકતો ન હતો અથવા ખીલ અવાજમાં ફળી જતો હતો. આમ એક કલાક સુધી પ્રયત્ન ચાલ્યા, પણ આખરે સભા બરખાસ્ત કરી રાત ઉપર મુલતવી રાખી પડી. ખંભામાં ગંભીર સભાઓ બરવાને અનુકૂળ વખત ચંદની રાતો જ હોય એમ લાગે છે.

લોકોને બપોરે નાસીપાસ થઇને ચાલ્યા જહું પરચું એટલે રાતની સભા ભારે કુરો જેવી કોઇને આશા ન હતી; પણ લોકોને તો તકલીફની પરવા ન હતી એમ જણાયું. રાતે જબરદસ્ત સભા થઈ. લોકોએ શાન્તિ સંપૂર્ણ રીતે જળવી અને રાતના એક વાગ્યા સુધી સ્થિર થિતે બાપજી સાંભળ્યાં. આ બાપજીનો સાર હું અહીં નહિ આપું. ટાંકટર કિચહુ અને સૌકતઅલીનાં બાપજી અમૃતસરની માફક જોરાદાર હતાં અને તેની મતલબ ત્યાંનાં બાપજીના જેવી જ હતી. ગાંધીજીનું બાપજી અમૃતસરના કરતાંથે વધારે જોરાદાર હવું, પણ રાવળપીંડીના જે બાપજીનો સાર હું આગળ આપવાનો છું તેમાં તે આવી જાય છે.

મહાનરીનો વિષે ઠરાવ

સભામાં બનેલી એક અગત્યની ખીનાનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. ગોળીબાર થયેલા મહાનરીનો વિષે કાંઈક ચિન્તિત પેશાવારથી આવી હતી. બને તેટલો સંપૂર્ણ અને સંતોષકારક હેવાલ સરકાર જલહી બહાર પાડે એવો ઠરાવ સભાએ કરવાનું કરાવ્યું હતું. આ ઠરાવ રજુ કરવાને મોલવી ઝફરઅલીખાન ઉભા થયા હતા. મોલવીજીની જખાન બહુ જ જોરાદાર અને કટાર જેવી લીંથી નાંખનારી છે. જે મહાનરીન ઉપર એક નહિ, બે નહિ પણ છ ગોળીબાર થયા તેનું વર્ણન આપતાં એઓ ઉકળી ગયા. શ્રોતાઓનાં હૈયાં પણ એ કમકમાટી ભરેલી ખીના સાંભળી ઉકળી ગયાં. કેટલાકની આંખમાંથી ચોષાદાં આંસુ વહેતાં હતાં. મોલવીજી એ કંઠજી પ્રસંગની વિગતોમાં ઉડા ઉતરી તેને વધારે કંઠજી કરતા હતા. બાઈ સૌકતઅલીથી વધારે ન સહન થઈ શકયું, તેથી ઉઠીને મોલવીજીને રોક્યા અને કહ્યું, ‘બાઈ, તું હવે એને દુકું કર, અમારાં હૈયાં ઉકળાવ નહિ.’

રાવળપીંડી

ખીને દિવસે રાવળપીંડી ગયા. ત્રીજા વર્ગના ઉતારઓ માટે પોર્ચ બેસ્ટન રેલ્વેની લાહોરથી પેશાવરની મુસાફરી જેટલી તાસજનક છે તેટલી ખીજ રેલ્વે ઉપર ભાગ્યે જ હશે. અને એ મુસાફરીનો અંગત અનુભવ તો નથી સવશે, પણ આઠ સાણસ બેસવાના ડબ્બામાં વીસ ખાનીસ માણસો, ગંદકીનો પાર નહિ, એટલી કોઈ પણ પ્રેક્ષકને જણાતી વસ્તુઓ વિષે જ અહીં કહી શકે. રાવળપીંડી ખીને દિવસ સવારે પહોંચ્યા. સ્ટેશન ઉપર માણસ

મહાનરીન
પરના ગોળી-
બારનું વર્ણન

રાવળપીંડીમાં
ગાંધીજી

ઉભરાઈ રહ્યાં હતાં. મહામુશીબતે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મની બહાર નીકળ્યા. માથા ઉપર ખરે તાપ હતો તેપણ લોકો પોતાના મોંઘા મહેમાનોને સરવસમાંથી કેમ છટકવા દે ? લગભગ એક દોઢ કલાક સ્ટેશનથી મુકામે જતાં લાગ્યા.

બપોરથી તે સાંજ સુધીમાં સેંકડો સ્ત્રીઓ આવી ગઈ. તેમની આગળ ‘ ખાદીની ખાનદાની ’ નો પાઠ આપવામાં આવ્યો અને અનેક હિન્દુમુસલમાન આવ્યા તેમની આગળ હિન્દુમુસલમાન ઐક્યની વૃદ્ધિનાં વ્યાવહારિક પગલાંની ચર્ચા થઈ. સાંજે સભા હતી. સભામાં માણસ બપોરથી આવવા લાગેલાં હતાં અને સભા એક કલાક મોડી કરવા માંડી હોવાથી કેટલાક તો ચાલ્યા ગયા હતા. છતાં અમે સભામાં પહોંચ્યા ત્યારે આજામાં આજા ૨૦ હજાર માણસો તો હશે જ. મહામુશીબતે વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર અમે પહોંચ્યા. ધીકવાર એમ જ લાગતું હતું કે સભાને વિખેરી નાંખવી પડશે; પણ અહીં તો વિખેરી નાંખ્યે કાંઈ ફરકે શય તેમ નહોતું, કારણ રાત તો લગભગ પડવા આવી હતી અને ખીજે દિવસે તો અહીંથી નીકળવાનું હતું. અતિશય મુશીબતે લોકોને શાન્તિ નળવવાનું ગાંધીજી સમજાવી શક્યા, અને તેમણે શરૂ કર્યું ત્યારે તો એવી ભારે શાન્તિ હતી કે જમીન ઉપર ટાંકણી પડે તો સંભળાય.

હિન્દુસ્તાનની આઝાદી, હિન્દુ ધર્મની આઝાદી

ગાંધીજીએ મુસલમાન ભાઈઓની લડત ઈન્સાફને માટે છે એમ કહીને દુકામાં હિન્દુઓએ તેમની સાથે શા માટે જોડાવું એ સમજાવ્યું:

હિન્દુઓ શા માટે જોડાયે?

“ હિન્દુઓ સમજતા હોય કે ૭ કરોડ મુસલમાન તેમના હમવતની છે અને તેમની સાથે દુરમનાહ કરીને તેઓ નથી રહી શકતા તો તેઓ સમજશે કે તેમની ભારે મોટી ફરજ છે કે મુસલમાનોની સાથે રહીને છવડું અને તેમની સાથે મરવાનો તેમણે નિશ્ચય કરવો. હું તાળીઓના અવાજ નથી ચાહતો, હું જલસા નથી જોવા માગતો, હું તો ‘ અમલી કામ ’ માણું છું. હિન્દુઓ પોતાની ફરજ ભૂલીને કુરખાનીમાં ભાગ ન લે તો હું તેમને કહીશ કે જેમ મુસલમાન ધર્મ જોખમમાં આવ્યો તેમ કોઈવાર હિન્દુ ધર્મ પણ જોખમમાં આવે. યૂરોપમાં મિતરાન્યયના પ્રધાનો સમજે છે કે યૂરોપમાંથી મુસલમાનોનો પગ કાઢી શકાય છે, તેમ કોઈ દિવસ તેઓ એમ પણ ઇચ્છે કે હિન્દુઓને શુભામ બનાવી શકાય તો સારું. આપણને લાજમ છે કે જ્યાં સુધી મુસલમાન ભાઈ પોતાના ઈમાન અને દીન ઉપર કાયમ રહીને કુરખાની કરવા તૈયાર હોય ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનની આઝાદી માટે મુસલમાનોની સાથે ઉભા રહેવું. ”

તલવાર ખ્યાનમાં રાખી કુરખાની કરો

આગળ ચાલતાં તેમણે વિજય મેળવવાનો માર્ગ એક માત્ર કુરખાની છે એમ કહી કુરખાનીનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું:

કુરખાનીનો મહિમા

“ ૩૦ વર્ષ થયાં હું મુસલમાન ભાઈઓને જાણું છું. હું આફ્રીન છું કે મુસલમાન ભાઈઓ હિંમતનું કામ કરી શકે છે, બહાદુરી કરી શકે છે. મેં એમ પણ જોયું છે

તેઓએ ધણીવાર ભારે કામ કીધાં છે તે કેવળ ગુસ્સાના જોશમાં આવીને; અને ગુસ્સો પૂરે થયે તેમની તાકાતનું જોશ પણ પૂરું થાય છે. આ લડતમાં કુરબાની આપવા માટે આપણે તો જે સલ્તનતની સાથે લડી રહ્યા છીએ તે સલ્તનતની કાબેલિયત મેળવવાની છે. તે સલ્તનતના સિપાઇઓ ગુસ્સો ભૂલી તાલીમથી, હોશિયારીથી, બહાદુરીથી લડત ચલાવે છે. તેમની સામે તમારે હથોડી રહેવું હોય તો તમારે હોશિયારી, બહાદુરી અને તાલીમ કેળવવી જોઈએ. ગુસ્સામાં આવીને તમારા સરદારના હુકમને તમે તાબે ન થાઓ તો તમને ફતેહ નહિ મળે. ગુસ્સામાં આવવાથી ધણાં કામેનો ઈન્સાફ નથી મળી શક્યો. ખુદા તે જ માણસને ઈન્સાફ આપે છે જેનામાં તતથીર છે, હિંમત છે, સાચું રસ્તે કામ લેવાની શક્તિ છે, પણ ગુસ્સો નથી. રાવળપીંડીમાં હિન્દુમુસલમાન બાઈઓનું જોર ખૂબ છે. તેઓ ટંટાની પણ ઠીક તાકાત રાખે છે. તેઓને હું વીનવું છું કે કુરબાનીની તાકાત મેળવો. હું ફરીથી કહું છું કે આ કુરબાની તલવાર ખેંચવાની નથી. તલવાર ખેંચવામાં મુસલમાન શરૂ છે. હું તેમની તલવાર મુબારક ગણું છું, પણ તેમને સમજવવા માગું છું કે તલવાર વાપરવાની તાકાત જોઈતી હોય તો તમારે મરવાની તાકાત જોઈશે. પંજાબી તલવાર ખેંચી નહીં છે પણ હું તેને બાડુની તલવાર કહું છું. હું એ તલવારથી કોઇને ડરાવી નથી શકતો. તમારી તલવાર તમારા કરતાં વધુ કુશળતાથી તલવાર વાપરનારની સામે નકામી થઈ પડે છે, અને તમારા હાથમાંથી તલવાર ગઈ કે તમે નકામા થઈ પડો છો. તમે તમારી તલવાર મ્યાનમાં રાખીને લડી શકો એવો રસ્તો મેં શોધી કાઢ્યો છે. મને લાગે છે કે તમે તલવાર વાપરશો તો હારશો, એટલું જ નહિ પણ તમારાં જીવનનો ઉપર તમારી તલવાર ચાલશે. તમે જો અદમ-તા-અવાન (અસહકાર) ની ખૂબી સમજવા માગતા હો તો મારે કહેવું માનજો. કુરાને શરીફે નહીંવાનો હું દાવો નથી કરતો, પણ તમારા ઉલેમાઓએ જ કહ્યું છે કે અદમ-તા-અવાન એક ભારે પ્રકારની જોહાદ છે. તલવાર ખેંચીને પણ મરવું છે, અદમ-તા-અવાન કરીને પણ મરવું છે. તો જ્યાં પારકાને મારવાપણું નથી રહેવું તેવું અદમ-તા-અવાન ગ્રહણ કરીને શા માટે કુરબાની ન કરો?

મેં સાંભળ્યું છે કે પેશાવરમાં મહાજનીનની ઉપર જીલમ થવાથી લોકોનાં દિલ બહુ ઢક્કેરાવાં છે, લોહી ઢક્કળી રહ્યાં છે. મને લાગે છે કે મહાજનીન બાઈઓની બૂલ ન હતી; અંગ્રેજ સિપાઇઓને જ વાંક હતો; પણ આવી બૂલો સામે પણ આપણે સખરી પકડવી પડશે, નહીં જવું જોઈશે. તમે નિશ્ચય કરશો કે લોહીની નદી વહેશે તોપણ મદાની ન ખાઈ, મિલજ ન ખાઈ, હિંમતથી કુરબાની કરશું તો ફતેહની ખાત્રી છે.”

૧લી ઑગસ્ટ અને પછી

પહેલી ઑગસ્ટના કતોવ્ય ઉપર વિવેચન કરતાં તેમણે સમજાવ્યું કે “સરકારની સામે મહમ્મત ન રાખવી એટલું તત્ત્વ સમજવામાં ખરે અસહકાર રહેલો છે.” માનચાંદવાળાને સમજાવ્યા પછી નોકરીવાળાઓને સમજાવવાની ઉમેદ છે એમ જણાવી તેમણે કહ્યું કે “જો તેવાં માણસોમાં તાકાત ન હોય, નેશી ન હોય તો તો મોટા નોકરોને છોડી હું ખાનસામાને

અસહકારનો
ક્રમ

પણ કહીશ કે સરકારી નોકરાની રોડી પકવવામાં પણ જે સરકાર બંધીમ લઈ છે તેના બંધીમપણામાં મદદ કરવા જેવું છે.” આમળ જતાં સોલ્જરોને હથિયાર છોડવાનું અને ખેડૂતોને મહેસુલ ન ભરવાનું પણ કહેવામાં આવશે એમ કહીને તેના ઉપર જરા વધારે વિવેચન તેઓએ આ પ્રમાણે કર્યું હતું:

“હું સોલ્જરોને હથિયાર છોડવાનું કહીશ, પણ હથિયાર છોડી તે બીજા ઉપર વાપરવાનું નથી કહેવાનો. તેમને મારા જેવા ખેતલવાર સિંચાઈ બનવાનું કહેવાનો હું. મારામાં શરીરની તાકાત તો કરીએ નથી, પણ હું માનું છું કે મારી મરજી વિકલ્પ મારી પાસે કોઈ કંઈ ન જ કરાવી શકે. ખેડૂતોને પણ હું આમળ ઉપર મહેસુલ ન ભરવાનું કહેવાનો છું, પણ કોઈ પણ સોલ્જર કે ખેડૂત હુકમ વિના કંઈ પણ પગલું ન લે એમ હું તેમને કહું છું. આપણી ઘરતની ખુબી જ ટાલીમમાં છે, તેથી હું આપણી બેહથિયાર, ખેતલવાર સેનાને કહીશ કે આપણાં હથિયાર હુકમ વિના કદી ન ઉપાડશો. તક આવશે એટલે તમને હુકમ મળશે. પણ જ્યાં સુધી અમને લાગું નથી કે સારા હિન્દુસ્તાનની ઉપર અમે અસર નથી પાડી શક્યા ત્યાં સુધી સિંચાઈઓ અને ખેડૂતોને અમે કંઈ જ નહિ કહીએ.”

રંગરૂટો તરીકે ન બોલાઓ.

હરકર-
ભરતીમાં
ન બોલો

રંગરૂટભરતી તો અત્યારે પણ પંજબમાં ચાલી રહી છે, તેને ઉદ્દેશીને ગાંધીજીએ કહ્યું:

“આ લોકો શા માટે ભરતીમાં જાય છે ? પૈસા માટે. જે પૈસા ઈન્કાનિયત લઈ લે છે તે પૈસા ધૂળ બરાબર છે. તમે બાસવર્થ સ્મિથ, જોનસન, શ્રીરામ વગેરેનાં કાળાં કૃત્યા બહી ગયા છો ? પેટ ધસવાં પડ્યાં હતાં તે બહી ગયા છો ? હું આજીજી કરીને કહું છું કે આ ભરતીની લાલચમાં ન ફરો. મન્દરી કરીને રોડી મેળવો અને સાફ દિલથી તમે કહી દો કે અમે રંગરૂટ નહિ આપી શકીએ. અને પંજબ આમ કહેશે તો શી બાદે અસર થશે તેના વિચાર કરો. પંજબ જેટલા સોલ્જર કોણ આપ્યા છે ? અને પંજબ સોલ્જર આપવાની ના પાડી કે તો પછી કોની તાકાત છે કે બીજા ટકાણેથી સોલ્જરો લઈ શકે ?”

પંજબના નાક માટે

અસહકાર
શા માટે ?

“મેં પણ સરકારની સોલ્જરી કરી છે, પણ હવે તો સરકારને એમ કહેવાનો વખત આવ્યો છે કે તમારી સ્વતંત્રતા કરતાં ખુદાની સ્વતંત્ર અમને હબ્બરગણી પ્યારી છે. એ સ્વતંત્રતામાં અમે અમારા ધર્મને કાયમ રાખી શકીએ એમ છે ! તમારી સ્વતંત્ર અન્યાયથી ટકી રહી છે, ખુદાની વિરુદ્ધ ઘર્ષને ટકી રહી છે; તેની સહાય અમે વફાદારી નથી રાખી શકતા.

“માર્શલ લોમાં પંજબનું નાક કપાયું છે, પંજબની લાજ ગઈ છે. એને બરોબર બફલો મળે તે માટે સરકારને કહી દો કે તમારી વફાદાર રૈયત અમે રહેવા માગીએ છીએ, પણ તે ક્યારે કે જ્યારે તમે સીધા થશો ત્યારે, પંજબને ન્યાય આપશો ત્યારે. ત્યાં સુધી અમારે તમારી સાથે મહબ્બત નથી, કંઈ લેવાદેવા નથી.”

તમે પાગલ ન બનજો

‘મૅટિયુએ પોતા વિષે આપની સલાહમાં કાઢેલા કહંગારો વિષે ઈસારો કરી ગાંધીજી બોલ્યા:

“ મૅટિયુએ કહ્યું છે કે ગાંધીએ દેશની સેવા તો કરી છે, પણ ગાંધી હવે દિવાના થઈ ગયા છે, અને જરૂર પડ્યે એમને પરહેજ કરવા પડશે. હું તમને કહું છું કે ગાંધીને ‘પરહેજ’ કરે તો તમે પાગલ ન બનશો. કિયકુને મટિ તમે પાગલ બન્યા હતા. સત્યપાલને મટિ પણ તમે પાગલ બન્યા હતા, મકાનો બાળ્યાં હતાં, નિર્દોષોને માર્યાં હતા. તમે મને ચાહતા હો તો અમને બંનેને પરહેજ કરે, અમને બંનેને ફાંસીને લાકડે લટકાવે તોપણ તમે બરદાસ્ત કરી લેજો. હું સમજું છું અને મારે દિલ કહે છે કે હું દીવાન હોઈ’ અને મારી સામે કોઈ એવો માણસ થયો હોય કે જોને હું પાગલ ગાંધી માનતો હોઈ’ તો હું જરૂર તેવા ગાંધીને આંદામાન મોકલું. મૅટિયુ મને પાગલ સમજે—પ્રામાણિક રીતે પાગલ સમજે અને મને પરહેજ કરે તેમાં શુરસો શોનો? તમે મને પાગલ ન સમજતા હો તો તમે મારે કહેલું માનજો અને મારું કહેલું કરીને જેલમાં જાજો. જ્યાં જલિમ રાજ કરી રહ્યો છે ત્યાં જેલ મહેલ સમાન છે અને મહેલ જેવરૂ છે. તમે જો જેલમહેલનો ઇલમ લીધો હોય તો હું કહું છું તે માનજો. જો તમે માનતા હો કે ખુદા મને જે અવાજ સંભળાવી રહ્યો છે તે જ હું તમને સંભળાવું છું તો હું તમને કહીશ કે તમે મને એવી ખાત્રી આપો કે સરકાર મને સબ આપે તોપણ તમે તમારા લોહીને પી જશો, ઉકળવા દેશો નહિ. ખુદા અવાજે સરકારને કહેજો કે અમને કાં તો ફાંસીએ ચઢાવો, કાં તો જેલમાં નાંખો, પણ અમારી મદદ તમને નહિ મળે. અમારી મદદ તમને જેલમાં મળશે, ફાંસી ઉપર મળશે, પણ લશ્કરી રીસાલામાં નહિ મળે, ધારાસભાઓમાં નહિ મળે, ખીલ નોકરીખાતાંઓમાં નહિ મળે.”

જેલમહેલનો ઇલમ

હિન્દુસુસલમાન એકબીબના ગુલામ બનશે

ઉપસંહાર કરતાં જમ્યાંવંચું:

“ આ તાલીમને માટે કાંઈ તાકાત નથી જોઈતી, કાંઈ ઇલમ નથી જોઈતો, શૈક્ષણિકતા જેવું શરીર નથી જોઈતું; કેવળ એક તત્ત્વની સમજ જ જોઈયે છે, સખ્તી જોઈયે છે. હું પ્રાર્થના કરું છું કે ખુદા તમને હિદાયત આપે, તાકાત આપે કે હિન્દુસ્તાન ખીજ વસ્તુ બ્રહ્મીને આ જ કામ લઈ લે. આ કામ સર કરવાથી હિન્દુસુસલમાન એકબીબના ગુલામ બની રહેશે અને જગતને હુકમ આપી શકશે કે બેઠમોની અને અન્યોષ બંધ કરે.”

શૈક્ષણિકતા અને ડૉ. કિયકુએ પણ ‘પાગલ ન બનવા’ની ખાહેશ પોતાની તેજસ્વી જગાનમાં રજૂ કરી હતી.

ગુજરાતમાં એલમ

આમ આ સભા પૂરી થઈ. સવારે રાવળપીડીથી નીકળી મોટરમાં ગુજરાત અને એલમ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં એક લાઈકર અકસ્માતમાંથી ગાંધીજી, શ્રી. સરહાદેવી અને

એ તાલીમ કયાંથી મળે?

કાર્યસિદ્ધિ બહારનો ઉત્સાહ

શીકતઅલી પ્રજાની મહેરથી બચી ગયાં એમ કહું તો ચાલે. આ વિષે હું જોઈ છું કે વર્તમાનપત્રોમાં તો ખબર આવી ચુકી છે. ગુજરાતમાં એક નાની સરખી પણ સુંદર સભા થઈ. મુખ્યત્વે હિન્દુમુસલમાન ઐક્ય ઉપર બોલવાની જ લોકોની વિનંતિ હતી. પાંચ દસ મિનિટના જ ભાષણમાં ગાંધીજીએ અને શીકતઅલીએ ઐક્યનું મહત્ત્વ સમજાવી દીધું. જેલમના લોકોનો ઉત્સાહ તેમની કાર્યશક્તિની મર્યાદા બાળીને બહાર પડ્યો હતો. જેલમથી લાહોર જવાની ટ્રેન લેવાની હતી અને ટ્રેનને પંદર વીસ મિનિટ રહેલી હતી, છતાં શાન્તિથી સભાની વ્યવસ્થા કરવાને બદલે લોકો સરખસતા પ્રપંચમાં પડ્યા. વખત બહુ થઈ ગયો. આખરે લોકોનાં દિલ દુખાવીને ગાંધીજીને સરખસ અધવચ પડતું મુકી સ્ટેશન ઉપર ચાલ્યા જતું પડ્યું. સ્ટેશન ઉપર લોકો આવ્યા. ત્યાં ટ્રેન આવી ત્યાં સુધીનો વખત પહેલી ઓગસ્ટનું કર્તવ્ય સમજવવામાં ગાજ્યો.

એક આકરો પ્રસંગ

ટ્રેનમાં
સત્યાગ્રહ

પ્રસંગ નાનકડો હતો, પણ એનું મહત્ત્વ આખા દેશમાં સમજવાની જરૂર છે એટલે હું અહીં તેની નોંધ લીધા વિના નથી રહી શકતો. હું આગલા પત્રમાં લોકોની સ્ટેશન ઉપર થતી બીડ વિષે કહી ગયો છું. આ બીડ લાહોર પાછા ફરતાં દરેક સ્ટેશને થતી હતી; પણ અહીંના લોકોમાં એક બીજી ઘેલછા પણ જોવામાં આવી. સ્ટેશન ઉપરથી અનેક માણસો ગાંધીજીના ડખાની ઉપર ચડી બેસે અને એક સ્ટેશન સુધી ગાંધીજીની સાથે જાય ત્યારે શાન્તિ વળે. આવી રીતે દરેક સ્ટેશને થતું. ગુજરાતવાળા ઉપર આમ આકેક જણા ચડ્યા. તેમને ગાંધીજીએ વીનવ્યા કે ઉતરી જાઓ; પણ તેમણે ન માન્યું અને હઠ ધરી ડખામાં ઉભા રહ્યા. બેસવાની તો જગ્યા હતી જ નહિ. ગાંધીજીએ તેમની સામે સત્યાગ્રહ કર્યો, તેઓ પણ બારણા આગળ ઉભા રહ્યા. બે કલાક સુધી ગાડી ક્યાંયે થોભે એમ ન હતું. લોકોને પણ અધોઐક કલાકે બાન આવ્યું કે તેઓએ ભૂલ કરી છે. તેઓ માફી માગવા લાગ્યા. તેમને સમજવતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, “માફી શોની હોય? માફી આવી હોને મારે મળે જ નહિ. તમે મારી ધૂળ જેવી આજ્ઞા નથી પાળતા તે હું હજારો ગાંધી બેઠો બેઠો બીજો મોટો આજ્ઞાઓ કરીશ તે શી રીતે પાળશો? મારી આજ્ઞા તમે નથી માનતા તે મારા તપની ખામી છે એટલે હું ઉભો રહ્યો છું. માફી તો તમને એ રીતે આપી શકાય છે કે તમે આ કિસ્સાને જ્યાં જાઓ ત્યાં સુણાવો અને કહો કે જો તમે સરદાર બનાવ્યા છે તેની અવજાણી શું કરી આવે છે.” બધાયે અતિશય ગળગળા થઈ ગયા અને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે એ પ્રસંગની અને તેમાંથી લેવાના બોધની ટેકાણે ટેકાણે વાતો કરશું. ગાંધીજી બે કલાક ઉભા રહ્યા, પણ આ સત્યાગ્રહ એટલો આવશ્યક અને અકૃત્રિમ હતો કે એમને બેસવાની વિનંતિ કરવાની મારી હિંમત ન ચાલી.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

મદ્રાસમાં ગાંધીજી*

અસહકારની અગત્ય

જે વિષે આજકાલ આટલી બધી ચર્ચા થઈ રહી છે એ અસહકાર શું છે અને આપણે શા માટે એ રાજ્ય લેવાનું છે? ધડીવાર હું એના કારણમાં ઉતરીશ. અત્યારે દેશની સાથે બે પ્રશ્નો પડેલા છે. પહેલા અને મોટામાં મોટો ખિલાફતનો. આ બાબતમાં મુસલમાનોનાં દિલ ચીરાઈ ગયાં છે. ઇંગ્લંડને નામે બ્રિટિશ પ્રધાનોએ અત્યંત વિચારપૂર્વક આપેલાં વચ્ચો વચ્ચે પર પાણી ફેરવવામાં આવ્યું છે. હિન્દી મુસલમાનોને અપાયેલાં જે વચ્ચોનો બેગ કરવામાં બ્રિટિશ પ્રભુએ સ્વીકારેલી મદદ હિન્દની પાસેથી કઠાવવામાં આવી તે વચ્ચોનો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે અને મહાન ઇસ્લામ ધર્મ જોખમમાં આવી પડ્યો છે. મુસલમાનો બાજબી રીતે માને છે કે બ્રિટિશ વચ્ચો ન્યાં સુધી ન પળાય ત્યાં સુધી તેમને માટે બ્રિટિશ પ્રત્યે વફાદાર રહેવું અશક્ય છે. અને બ્રિટિશ પ્રત્યે વફાદાર રહેવું કે ઇસ્લામ અને પયગમ્બર પ્રત્યે, એ સવાલ ન્યારે આવી પડે ત્યારે તો કોઈ પણ મુસલમાન પોતાની બાજુ નહોર કરવામાં એક ક્ષણની પણ વાર ન લગાડે એ દેખીતું છે. અને મુસલમાનોએ લગાડી પણ નથી. તેમણે કશું ન છુપાવતાં છોચોક અને ખાનદાનીબરી રીતે દુનિયાને જણાવી દીધું છે કે જો બ્રિટિશ પ્રધાનો તેમજ બ્રિટિશ પ્રભુ આપેલાં વચ્ચો નહિ પાળે, હિન્દના ઉકેલ મુસલમાનોની લાગણીને માન નહિ આપે, તો તેમનાથી વફાદાર રહી શકશે નહિ.

સવાલ બાકીના હિન્દીઓનો જ રહ્યો, કે તેમણે આ ટાણે મુસલમાન બાઈઓને પડખે ઉભા રહી પડોશી તરીકેનો ધર્મ બળવો યા નહિ. એ તો દેખીતું છે કે એમને સ્મર આ જાંઘીની તક છે. સો વર્ષે પણ આવી વિશ્વાસ, બંધુભાવ અને મિત્રાચારી બતાવવાની, તેમજ મુસલમાન હિન્દુના બાઈ છે એમ આટલા દિવસ આપણે જે વાતો કરતા આવ્યા તે ખરી કરી બતાવવાની તક મળવાની નથી. જો હિન્દુને મન અંગ્રેજ કરતાં મુસલમાન વધારે નજીકનો હોય, અને જો મુસલમાનોની માગણી ન્યાય અને ધર્મના પાયા પર ખરી થયેલી હોવા વિષે તમારા મનમાં શંકા ન હોય, તો હું તમને કહું છું કે ન્યાં સુધી મુસલમાનોની માગણીનું બાજબીપણું કાયમ છે અને તેમના ઇલાજને ખુલ્લા, ખાનદાનીબંધાં અને હિન્દુસ્તાનને કશું તુકરાન ન કરનારા છે ત્યાં સુધી તમારે મુસલમાન બાઈઓની પડખે ઉભા રહે જ છૂટકો છે. મુસલમાનોએ આ નિર્મળ સાધનોની શરત સંપૂર્ણતાએ સ્વીકારી લીધી છે અને સારી આવકમની સમક્ષ વગરસકોચે તેઓ તેમ કરી શકશે એમ જોયા પછી જ એ શરતે હિન્દુ બાઈઓની મદદ કબૂલ રાખવા તેઓ તૈયાર થયા છે.

બ્રિટિશ
કે ઇસ્લામ

હિન્દીઓને
જાંઘીની
તક

* મદ્રાસમાં સચ્ચદત્ત પર ૩૦-૪૦ હજાર માણસોની વિરાટ સભા આગળ અંગ્રેજોમાં આપેલું આખ્યાન; તા. ૧૨-૮-૧૯૨૦

ખિલાફતનો
અર્થ

આવી સ્થિતિમાં હિન્દુમુસલમાનોએ મળીને જ આખા યુરોપની ખ્રિસ્તી રાજસત્તાઓનો પ્રતિકાર કરવા ભેળે, અને તેમને જાણીવી દેવું ભેળે કે હિન્દ નિર્બળ હશે, પણ સ્વાધિમાન બળવવાની હજી તેનામાં શક્તિ છે. પોતાના ધર્મની ખાતર, પોતાના માનની ખાતર હજી તેને મરતા આવડે છે. આ જ ખિલાફતનો એક શબ્દમાં અર્થ છે.

હિન્દના
સ્વમાનની
રક્ષા

પણ આ ઉપરાંત પંબળનો સવાલ હશે છે. પંબળના બનાવે હિન્દના હૃદયને જે કારી જખમ કર્યો છે તેવો છેલા સૈકામાં બીજા કોઈ પણ બનાવે નહિ કર્યો હોય. પગની સાલનો બળવો હું નથી બૂલતો. પણ એ બળવા દરમિયાન હિન્દને ગમે તેટલું ખમડું પડ્યું હોય તોપણ રોલેટ કાયદા દ્વારા હિન્દને જે અપમાન આપવાનો પ્રયત્ન થયો અને એ કાયદો પસાર થયા પછી હિન્દનું જે પ્રત્યક્ષ અપમાન કરવામાં આવ્યું તેની તુલના હિન્દના આખા ઇતિહાસમાં કયાંયે થઈ શકે તેમ નથી. આ બ્રિટિશ પ્રભુ પાસેથી પંબળનો ન્યાય મેળવવાના કારણે પણ તમારે કંઈક રસ્તો શોધ્યો જ છૂટકો છે. આમની સલાહ, ઉમરાવોની સલાહ, મિંગેટિયુ, નાં વાઇસરાય, એકેએકને ખિલાફત તેમજ પંબળને વિષે લોકલાગણી શી છે એની પૂરી ખબર છે. પાર્લામેન્ટની બંને સભાઓમાં થયેલી ચર્ચાએ તથા મિંગેટિયુ અને નાં વાઇસરાયે લીધેલાં પગલાંએ પૂરેપૂરું બતાવી આપ્યું છે કે તેઓ હિન્દને વ્યાજબી ન્યાય આપવા તૈયાર નથી. આપણા આગેવાનોએ આ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો કાઢવો જ ભેળે. અને આપણે બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓના બંદોબસ્તો છોડે અને તેમને હાથે આપણું સ્વમાન જળવાવી શકીએ છીએ એ ન્યાં સુધી આપણે સાબીત નહિ કરી આપીએ ત્યાં સુધી આપણી અને તેમની વચ્ચે કોઈ ભતનો સંબંધ કે બાંધબારો સંભવતો નથી. આથી જ હું અસહકારને મુંદર અને સંચોટ માર્ગ બતાવી રહ્યો છું.

અસહકાર ગેરકાયદે છે ?

ન્યાયી અને
ધર્મસંમત
માર્ગ

કેટલાક કહે છે કે અસહકાર ગેરકાયદે છે. હું તેનો ઇનકાર કરું છું. હું તો કહું છું કે અસહકાર એ ન્યાયી અને ધર્મસંમત માર્ગ છે. દરેક મનુષ્ય તેને ગ્રહણ કરી શકે છે અને તે સંપૂર્ણપણે કાયદેસર છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક મહાન ચાહતારે તો કહ્યું છે કે બ્રિટિશ બંધારણની દૃષ્ટિએ તો ચોખ્ખો બળવો સુધ્ધાં સંજ્ઞા નીવડે તો સાવ કાયદેસર છે. અને પોતાના કથનતા ટેકામાં તેણે મારાથી ઇનકાર ન કરી શકાય તેવા ઐતિહાસિક આધાર રાખ્યા છે. હું તો સંજ્ઞા કે નિર્બળ કોઈ બળવાને કાયદેસર કહેવાનો હાથો ખિલકલ નથી કરતો, કારણ બળવામાં ખુનામરશીની માન્યતા રહેલી છે. હું તો હિન્દુસ્તાનને પહેલેથી કહેતો આવ્યો છું કે ખુનામરશી યુરોપમાં ગમે તે હેતુઓ બર લાવતી હોય, પણ આ દેશમાં તે આપણું કામ કદી સાધી આપવાની નથી. મારો બાઇ સમાન બાઈબંધ શૈક્ષણિક ખુનામરશીમાં અહીં રાખનારા છે. એ તેમનાથી બની શકે તેમ હોત તો તો કેંદ્રહાડાનીયે એમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિરુદ્ધ તલવાર ખેંચી હોત. તેમનામાં યુરોપીયની મંદઈ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સામે થવાની જરૂર બેવાનું હઠાપણ બને છે. પણ ખરો કિપાણી દૃષ્ટિએ આને હિન્દનાં

તલવારથી કામ લેવાની અસંભવિતતા તે બેઈ શકતા હોવાથી તેઓ મારા પક્ષને સ્વીકારી મારી અંક પ મંદાં કબૂલ રાખવા તૈયાર થયા છે. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે જ્યાં સુધી હું તેમની બેઈ છું ત્યાં સુધી અંગ્રેજીની સામે તો શું પણ આ દુનિયા પરના કોઈ પણ માણસની સામે તેઓ ખુનામરખીના વિચાર નહિ કરે. હું તમને ખાતરી આપું છું કે તેઓ પોતાનું વચન ખરા ધર્મનિષ્ઠને શોભાવે તેમ પાળી રહ્યા છે, ખરી ધીમાદારીથી અસહકારને માર્ગ ચાલી રહ્યા છે; અને એ જ ખુનામરખી વગરના અસહકારનો માર્ગ પકડવા હું હિન્દુસ્તાનને વીનવી રહ્યો છું.

હું તમને કહું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં આપણી વચ્ચે આજ બાઈ શીકતઅલીના કરતાં વધુ સાચો કોઈ સિપાઈ નથી. જો કદી તલવાર ખેંચવાનો વખત આ દેશમાં આવી જ પહોંચશે તો એ કેવી તલવાર ખેંચી શકે છે એ તમે જાણો. મને પણ તમે તે દિવસે હિંમતવાનું અરજ્યો તરફ ચાલી નીકળેલો જાણો. હિન્દ જ દિવસે તલવારનો ન્યાય સ્વીકારશે તે દિવસે હિન્દી તરીકેનું મારું જીવન સમાપ્ત થશે. હિન્દુસ્તાનને આ દુનિયામાં પ્રભુના ધરનો વિશેષ આદેશ છે એમ હું માનું છું તેથી જ, અને હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓએ સેંકડો વર્ષોના અનુભવ પછી પશુબળ ઉપર ખડા થયેલો ન્યાય નહિ પણ આપણા ઉપર, ચણ ઉપર, કુરબાની ઉપર ખડા થયેલો ન્યાય જ આ સંસારમાં કોઈ પણ મનુષ્યને માટે ખરી વસ્તુ છે એ મહાન સત્યને શોધી કાઢ્યું છે એમ હું માનું છું; તેથી જ હું એ સિદ્ધાન્તને વળગી રહ્યો છું અને મરણની ધડી લગી વળગ્યો રહીશ. તેથી જ હું તમને સમજાવી રહ્યો છું કે જ્યારે બાઈ શીકતઅલી ખુનામરખીમાં શ્રદ્ધા રાખતા હોવા છતાં અસહકારને નબળાના હથિયાર તરીકે સ્વીકારે છે ત્યારે જ હું તો તેને સળગામાં સળગાના હથિયાર તરીકે જ માનું છું. હું તો માનું છું કે વગરહથિયાર દુરમનની સામે ઉઘાડી છાતીએ મરવાની હિમ્મત જ કરી શકે છે તે શરવીરમાં શરવીર સિપાઈ છે. આવો ખુનામરખી રહિતનો અસહકાર છે. તેથી મારા વિદ્વાન દેશબંધુઓને સમજાવી રહ્યો છું કે જ્યાં સુધી અસહકાર હોલીના ડાય વિનાનો છે ત્યાં સુધી તેમાં ગરકાયદે એવું કશું જ નથી.

સળગામાં
સળગાનું
હથિયાર

હું તો જલ્દી સત્તાવ કંઈ છું કે આજે બ્રિટિશ સરકારને ‘હું તમારી સેવા કરવા ઇનકાર કરું છું’ એમ કહેવું શું ગરકાયદે છે? આપણા માનવંતા પ્રમુખ સાહેબે પોતાના બધા માનસાદ સરકારને વિનયપૂર્વક પાછા સોંપી દેવાં એ શું ગરકાયદે છે? સરકારી કે ગ્રાંટ લેતી નિરાળોમાંથી પોતાનાં છોકરાને ઉઠાડી લેવાં એ કોઈ પણ માણાપને માટે શું ગરકાયદે છે? જે કાયદાની સત્તાનો મને ચડાવવામાં નહિ પણ મારી અધોજાતિ કરાવવામાં ઉપયોગ થાય છે તે કાયદાની સત્તાને હું હવે નથી પોષી શકતો એમ કોઈ પણ વકીલે કહેવું શું ગરકાયદે છે? કોઈ પણ સિવિલ સર્વન્ટે કે જડને ‘જે સરકાર આપી પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપવા નથી ઇચ્છતી એવી સરકારની નોકરી કરવાની હું ના પાડું છું’ એમ કહેવું શું ગરકાયદે છે? હું તમને પૂછું છું કે કોઈ પણ પોલીસે કે સિપાઈએ પોતાના જ બાઈએને અપમાનિત કરનાર સરકારની સેવા બજાવવાની ફરજની સામા યદને પોતાની

અસહકાર
ગરકાયદે છે?

નેહરીનું રાજ્યામું રજુ કરશે એ શું ગેરકાયદે છે ? હું કૃષ્ણા જાણના ખેડૂતોને જાણે કહું કે તમે જે કર સરકારને આપો છો તેનો ઉપયોગ સરકાર તમને ચડાવવામાં નહિ પણ તમને નબળા પાડવા તરફ કરે તો બહેતર છે કે તમારે કરા કર ન ભરવા' એ શું ગેરકાયદે છે ? હું સાનું છું અને વિનયપૂર્વક કહું છું કે આમાં કશું જ ગેરકાયદે નથી. મેં આમાંની એકેએક બાબત મારા જીવનમાં કરી જોઈ છે, અને કોઈએ મને એના બ્યાબખીપણા વિષે સવાલ કર્યો નથી. ખેડામાં સાત લાખ ખેડૂતોની વચ્ચે હું હતો. તેમણે બધાએ પોતાના કરો આપવા ઇનકાર કર્યો હતો અને આખા હિન્દુસ્તાનનો મને ટેકો હતો. કોઈને એ ગેરકાયદે ન લાગેલું.

ગેરકાયદો
શામાં છે ?

હું કહું છું કે અસહકારના આખા પંથમાં કયાંયે ગેરકાયદો નથી. આ કાયદેસર સરકાર હેઠળ—આવીસાન બંધારણવાળી બ્રિટિશ પ્રબળી હકુમત હેઠળ બારેમાં બારે ગેરકાયદો તો હિન્દુસ્તાનની પ્રબળે નિર્બળ બનવામાં—પેટે ચાલવામાં રહેલો છે. ગેરકાયદે તો, આખા હિન્દુસ્તાનની પ્રબળે પોતાને ધરીએ અને પળે થતાં સઘળાં અપમાન મૂક મહોડે જળી જ્યાં એ છે. ગેરકાયદે તો હિન્દના ૭ કરોડ મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મ પર ગુજરેલા અન્યાયને સાંખવો એ છે. ગેરકાયદે તો, આખા હિન્દુસ્તાને મૂક મહોડે બેસી રહી આ બધું ટગર ટગર ભેગા કરતું અને જે અન્યાયી સરકાર પંજબની ઇન્જન્ટ ધૂળમાં રજોળી તેની સાથે સહકાર કરવો એ છે. હું મારા એકેએક દેશબંધુને કહીશ કે જો તમારામાં સ્વમાનનો છાંટો હોય, જો તમને આબજ્ઞી કિંમત હોય, જો તમે તમારી જાતને તમારા મહાન બાપદાદાઓની પેઢી દર પેઢીથી ચાલતા આવેલી કચ્ચ પરંપરાઓના વારસ અને રક્ષક માનતા હો, તો હાલની સરકારના જેટલી અન્યાયી બનેલી સરકાર સામા અસહકાર ન કરવો એ જ તમારે માટે સૌથી મોટામાં મોટો ગેરકાયદો છે એ તમે જોઈ શકો.

હું અસહકારી
કેમ બન્યો ?

મને અંગ્રેજો પ્રત્યે દ્રેષ નથી. મને કોઈ સરકાર પ્રત્યે દ્રેષ નથી. પણ અસત્યની જોડે, આંખમીઆસણની જોડે, અન્યાયની જોડે મારે હાડવેર છે. જ્યાં સુધી સરકારને અન્યાય કરવો છે ત્યાં સુધી એ મને પોતાનો શત્રુ, હાડવેરી ગણી શકે છે. હજી ગયે જ વર્ષે અમૃતસર કૉંગ્રેસ વેળાએ—ધશ્વરને સમક્ષ રાખીને આ હું તમને કહી રહ્યો છું—મેં આ સરકારની જોડે સહકાર કરવા ધૂંટણીએ પડી પડીને તમારી જે વીનવણીઓ કરી તે એ અશ્વક્રાએ કે મને પૂરી ઉમેદ હતી કે બ્રિટિશ પ્રધાનો જો આ સામાન્યપણે ઠાઠો વર્ગ છે તેઓ મુસલમાન લાગણીને ધ્યાનમાં લેશે; પંજબના અત્યાચારોની પૂરી ભરપાઈ કરશે. અને તેથી જ મેં બરી કૉંગ્રેસને ફરી ફરી આમહ કરીને વીનવી કે સરકારે મિત્રતાનો હાથ લંબાવે છે; આપણે પણ આપણી ખાનદાની સામું જોઈ અશ્વક્રા ધરી આપણે હાથ લંબાવવો ઘટે. હું માનતો હતો કે બાદશાહી દેશને રૂપે ખરા દિલથી સરકાર હોસ્તીને હાથ લંબાવી રહી હતી. આથી જ મેં પ્રબળે સહકારની તરફેણમાં જોડેલી વીનવી. પણ બ્રિટિશ પ્રધાનોએ પોતાને હાથે મારી એ અશ્વક્રાને જામીનહોસ્ત કરી; અને એનો એ હું આજ તમારી સામે કેવળ ધારાસભાઓમાં નિરર્થક ઘોંચપરોણા કરવા ખાતર નહિ, પણ સરકારની જોડે ખરો, વળનવાળો અને હુનિયાની

જેરાવરમાં જેરાવર સરકારને પણ ઉભી રાખે એવા જેરાવર અસહકાર કરવા વીનવી રહ્યો હતું. આ અત્યારે તમારી આગળ મારી માગણી છે. જ્યાં સુધી આપણે ન્યાય નથી મેળવી શક્યા, જ્યાં સુધી આપણે નામુશ નોકરશાહીના હાથથી આપણું સ્વમાન નથી રક્ષી શક્યા ત્યાં સુધી આપણાથી સહકાર થઈ જ કેમ રહે ? આપણું શાસ્ત્રો કહે છે અને હું પણ શાસ્ત્રો અને ધર્મશાસ્ત્રો પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનપૂર્વક કહું છું કે અન્યાય અને ન્યાય વચ્ચે, અન્યાયી અને ન્યાયપ્રિય માણસ વચ્ચે, સાચ અને ત્રુટ વચ્ચે કદાપિ સહકાર થશે નહિ. જ્યાં સુધી સરકાર તમારાં માનદંજલત રક્ષનારી છે ત્યાં સુધી તેની જોડેના સહકાર એ ધર્મ છે. પણ જ્યારે એ જ સરકાર તમારી ઇજ્જતને સાચવવાને બદલે લૂંટવા લાગે ત્યારે તેની સરકારની જોડે સહકાર નહિ પણ અસહકાર તેટલો જ જરૂરી ધર્મ છે.

અસહકાર અને ખાસ કૌંઝેસ

મને કહેવામાં આવે છે કે મારે પ્રભમતના વાજીર રૂપ કૌંઝેસની ખાસ એક સુધી રાહ જોવી ઘટતી હતી. હું બાહ્યું છું કે કૌંઝેસ પ્રભમતના પરથી પાડનારી સંસ્થા છે. મારા પોતા પૂરતો આ સવાલ હોત તો હું અનંતકાળ રાહ જોવાનીયે ના ન પાડત. પણ મારા હાથમાં તો મુસલમાન કોમનું પવિત્ર સુકાન સોંપવામાં આવ્યું હતું. હું મુસલમાન કોમનો સલાહકાર હતો અને હાલ તુરતને માટે તેમની ઇજ્જત મારા હાથમાં સોંપાયેલી છે. અંતઃકરણના ધ્વનિની ઉપરવટ થઈને કોઈ પણ સંસ્થાના નિર્ણયની રાહ જોવાની સલાહ તેમને મારાથી કેમ આપી શકાય ? શું મુસલમાનોએ થુકેડું ગળીને પોતે અત્યાર લગી સ્વીકારેલું ખાનદાનીબરું ધારણ આજે ફેરવવા તૈયાર થવું ? ઇશ્વર ન કરે ને કદાચ કૌંઝેસે તેમની વિરુદ્ધ ઠરાવ આપ્યો તો ? હું તો તોપણ મુસલમાન બાઈઓને કહે જ જવાનાં કે તેમણે તેમના દીનને થયેલા અપમાનને સાંખવા કરતાં એકલે પગે પણ ઉભા રહેવું અને લઈને જવું. મુસલમાનો ચાહે તો કૌંઝેસની પાસે ભલે બિશુકની હાલતમાં મદદ માંગે; પણ મદદ મળેા થા ન મળેા, કૌંઝેસ દ્વારા દોરાવાની તેમનાથી રાહ જોવાય તેમ નહોતું. તેમને તો નિર્ધારક ખુનામરકી અથવા નિર્દોષ છતાં પરિણામકારક અસહકાર બેમાંથી એક રસ્તો લીધે જ છટકો હતો; અને તેમણે અસહકારનો માર્ગ પસંદ્યો છે. અસહકારનું પવિત્ર સ્વરૂપ મારી પેઠે જ જેને મન વસી ગયું છે તેમની તો ચોખ્ખી ફરજ છે કે તેમણે વગરદીલે એ મુજબ અમલ કરવો અને ખુદ કૌંઝેસને પણ બીલે કરી નિર્ણય આપવાનું અશક્ય કરી મુકવું. કારણ કૌંઝેસ પણ અતિ તો તેમની વ્યક્તિઓ મોટા સમુદાયનો મત દર્શાવનાર નહિ તો બીજું શું છે ? અને જો વ્યક્તિઓ એકમત બનીને કૌંઝેસમાં જાય તો પછી કૌંઝેસનાથી પણ તેમના મતથી જુદો મત કેમ આપી શકાય ? જો આપણે અગાઉ મત બાંધ્યા વગર અથવા મત દર્શાવતાં હરીને કશા મત વગર જ કૌંઝેસમાં જવા માગતા હોઈએ તો જ આપણે કૌંઝેસના નિર્ણયની રાહ જોઈ બેસીએ. જેઓ નિશ્ચય નથી કરી શકતા તેમને હું કહું છું કે ભલે કૌંઝેસ સુધી ચોલે, પણ જેમને આ બાબતમાં દીવા જેવું દેખાઈ ચુક્યું છે તેમને માટે તો હવે શોભતું એ

કૌંઝેસની
રાહ શા મટે
જોવી ?

ચોખ્ખું થાય છે. કૌચિસ તમને શેલવા નથી કહેતી, પણ તમને તમારા વિચારો મુજબ અમલ કરતા લેવા છવ્વે છે કે નથી તે લોકશાળાઓનો ખરો આંક કાઢી શકે.

કાઉન્સિલોનો બહિષ્કાર

‘બહિષ્કાર’
સામે વાંધો

અસહકારની વિગતોમાં સૌથી પહેલો એ નવી ધારાસભાના બહિષ્કારને મુકયો છે. કેટલાક મિત્રોએ આ ‘બહિષ્કાર’ શબ્દ સામે વાંધો લીધો છે, કારણ હું પ્રથમથી જ બ્રિટિશ માલનો અગર કોઈ પણ માલનો બહિષ્કાર કરવાની વિરુદ્ધ છું. પણ ત્યાં ‘બહિષ્કાર’ શબ્દ જુદો ભાવ સૂચવે છે અને અહીં ‘બહિષ્કાર’ નો જુદો અર્થ છે.

સોગંદ ન
લેવાની
સૂચના

હું પૂરા વિચારપૂર્વક આવતી નવી ધારાસભાનો બહિષ્કાર સૂચવી રહ્યો છું. અને તે શા માટે ? પ્રભ-જનસમુદાય આજે આંગવાનો તરફથી ચોખ્ખી-સમભય તેવી આગેવાનીની અપેક્ષા રાખે છે, દ્વિઅર્થી વાતોની નહિ. પ્રથમ ધારાસભા માટે ચૂંટાડું અને પછી ધારાસભામાં સોગંદ લેવાની ના પાડવી, એવી જ વાત ચાલી રહી છે તેથી પ્રભમાં આગેવાનો પ્રત્યે અવિશ્વાસ જ આવશે. લોકો તેમાં કંઈ નહિ સમજે. ઉલટો પ્રભનો બુદ્ધિભેદ થશે. આ જ કારણથી આ જળમાં ન ફંસાવા હું તમને ચેતવું છું. પ્રથમ ચૂંટાડાને ધારાસભામાં ગયા પછી ત્યાં સોગંદ લેવાનો ઇનકાર કરવાનું ઘોરણ અખત્યાર કરીને આપણે આપણે હાથે દેશને વેચ્યું. આપણને વસતું લાગે તેવું છે, છતાં હું યુક્તા દિલથી કહું છું કે જેટલા હિન્દીઓ આજ ઉપલી વાત કરી રહ્યા છે તે બધા એ મુજબ કરી શકશે જ એવો મને ભરોસો નથી. એ અભિપ્રાય ધરાવનારાઓને આજે હું ચેતવું છું કે તેમ કરવાથી તેઓ પોતાને માટે તેમજ પ્રભને માટે જળ ઉભી કરી રહ્યા છે; અને તેમાં તેઓ ફંસાશે. આ મારો અંગત મત છે. હું તો માતું છું કે પ્રભને ખરેખરા નિર્મળ રસ્તે દોરવી હોય, આ મહાપ્રભની જોડે આપણે આજે જો મનક કરવા ન માગતા હોઈએ, તો જ્યાં સુધી હિન્દને કરવામાં આવેલા બેવડા અન્યાય હોય છે ત્યાં સુધી સરકાર તરફની ગમે તેટલી મોટી મહેરબાનીઓ પણ જતી ધ્રાંધે જ આપણો છૂટકો છે. તેમના તરફની કોઈ પણ મહેરબાની આપણે સ્વીકારીએ તે પહેલાં પંબળ અને ખિલાફતના બેવડા અન્યાયની ભરપાઈ થવી જ જોઈએ. પ્રાચીન યુરોપમાં કહેવત ચાલતી કે ‘ગ્રીકોથી ચેતતા રહેજો; પણ તેમાંયે ન્યારે તેમને હાથમાં બક્ષિશ લઈને આવતા જુઓ ત્યારે તો ખસુસ ચેતજો.’ જે પ્રધાન-મંડળ ઇસ્લામ અને પંબળને કરેલા અન્યાયોને કાયમ કરવાની આજે ગાંઠ વાળી બેઠું છે તેના હાથની કોઈ પણ બક્ષિશ આપણે સ્વીકારી જ કેમ શકીએ ? ઉલટું આપણે તો તેણે ખિલાવેલી જળમાં ન ફંસાવા સારે બમણા સાવચેત રહેવું ઘટે. આથી હું તમને વીનવું છું કે નવી ધારાસભામાં જોડે નખરાં કરવાના કે બીજી કશી જ લેવાદેવાના બધા વિચારો આપણે છોડી દેવા.

અસહકારનો
ઘોરણથી
વિરુદ્ધ

એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે પ્રભમતના ખરા પ્રતિનિધિ એવા આપણે જો ધારાસભામાં નહિ જઈએ તો મૉડરેટો જે પ્રભમતનો સાચો પડયો પાડનારા નથી તેઓ ધારાસભામાં જશે. હું તેમાં મળતો નથી થતો. મૉડરેટો શાના ખરા પ્રતિનિધિ છે અને નંશના-

વિરોધ શાના છે તે હું નથી જાણતો. હું 'તો માનું' છું કે સારા માઠા બધે છે. હું પણ માનું છું કે ધણા મોડરેટો સાચા દિલથી માને છે કે અત્યારે અસહકાર અખત્યાર કરવો એ પાપ છે. હું માનપૂર્વક તેમનાથી જુદો પડું છું. તેમને પણ હું કહું છું કે જો તમે સુરેણીને માટે ઉભા રહેશો તો તમારી પોતાની ઉણી કરેલી જગમાં તમે ફસારો. પણ આથી મારી સ્થિતિમાં ફેર પડતો નથી. જો મારા અંતરને એમ જ લાગે કે નવી ધારાસભાઓમાં મારે ન જવું જોઈએ તો મારે ઓછામાં ઓછું મારા પૂરતો તો તેનો અમલ કરવો જ રહ્યો; પછી બાકીનામાંથી બધે નવ્વાણુ ટકા સુરેણી માટે ઉભા રહે. એ જ જાહેર કામ કરવાનો અને પ્રભુમત ફેળવવાનો રસ્તો છે. એ જ મુધારા મેળવવાનો અને ધર્મ રક્ષવાનો રસ્તો છે. મારે મન જો એ દીનની ઈજાતનો સવાલ છે, તો હું એક હોઈ કે હજારમાં એક હોઈ, મારે મારા સિદ્ધાંતને વળગી રહે જ છૂટકો રહ્યો. એમ કરતાં મારે મરણ થાય તોપણ એ, છતાં મારે મોઢાં મારા સિદ્ધાંતનો ધનકાર કરવા કરતાં તો બહેતર જ થયું. હું ફરી ફરી કહું છું કે કોઈએ પણ ધારાસભામાં જવામાં આપણે બારે બેલ કરીશું. હાલની સરકાર જોડે આપણથી સહકાર ન કરી શકાય એમ જો આપણને સાચે જ લાગી ગયું છે તો આપણે એક મથાળેથી જ આરંભ કરવો જોઈએ. પ્રભુના આપણે સ્વાભાવિક આગેવાનો છીએ અને આજે પ્રભુને અસહકારની સલાહ આપવાનો અધિકાર તેમજ શક્તિ આપણે મેળવેલાં છે. તેથી હું તો ફરીફરીને એ જ કહેવાનો કે નવી ધારાસભા માટે કોઈ પણ શરતે ઉભા રહેવું એ અસહકારના ધોરણથી વિરુદ્ધ જ છે.

વકીલો અને અસહકાર

બીજું પણ એક કહણ પગલું મેં સૂચવ્યું છે, વકીલોએ વકીલાત છોડવાનું. સરકાર વકીલોની મદદથી પોતાની સત્તા કેટલી નબાવે છે એ જો હું પૂરેપૂરું જાણું છું તો મારાથી બીજા સલાહ આપી જ કેમ શકાય? દેશની લડત ચલાવનારા આપણા હાલના આગેવાનોમાં ઘણાંમણ વકીલો જ છે એ વાત સાચી છે. પણ જ્યારે સરકારની પ્રવૃત્તિને થંભાવી દેવાની વાત આવે ત્યારે તો હું જાણું જ છું કે સરકાર પોતાનું માન અને મોભો જાળવવાના કામમાં વકીલવર્ગ સામું જ જુએ છે. તેથી જ હું મારા વકીલ બાઈઓને તેમની વકીલાત મોકડે કરી દઈ સરકારને એમ બતાવી આપવા સમજાવી રહ્યો છું કે તેઓ પોતાના આંતરરી હોદ્દા વધુ વખત નબાવવા નથી ઈચ્છતા. કારણકે વકીલો અદાલતોના આંતરરી અમલદારો ગણાય છે, અને તેટલે દરજ્જે તેઓ કોર્ટના ધારાધોરણને આધીન છે. જો તેઓ સરકારની જોડેના સહકાર ખેંચી લેવા માગતા હોય તો તેમનાથી આ આંતરરી હોદ્દા ન જ ભોગવી શકાય. પણ આમ થતાં કાયદા અને વ્યવસ્થાની શી ગત થશે એવો સવાલ કરવામાં આવે છે. મારો જવાબ એ છે કે આ જ વકીલવર્ગની મારફત આપણે કાયદો અને વ્યવસ્થા ઉભી કરીશું. આપણે પંચાયતી કોર્ટો સ્થાપીશું અને આપણા દેશબંધુઓને શુદ્ધ, સાદો, નિર્મળ, ધરગણ અને સ્વદેશી ન્યાય વહેંચીશું. વકીલોએ વકીલાત છોડવાનો અર્થ આ છે.

વકીલાતનો
ત્યાગ શા
માટે ?

માખાપો અને અસહકાર

શાળા
કોલિએનો
ત્યાગ

બીજી પણ એક સુરકેલી મેં પ્રબળ સૂચવી છે. છાકરાઓને નિશાળોમાંથી હટાડી લેવાની, કોલિએના છાકરાઓએ હઠી જવાની અને સરકારી તેમજ સરકારી માંટ લેનારી અધસરકારી નિશાળો અને કોલિએ ખાલી કરી મુકવાની. બીજું હું સૂચવી જ કેમ શકું? મારે લોકલાગણીનો તાગ લેવો રહ્યો. મારે બજુજ રહ્યું કે સુસલમાનો કેટલે ઉંડે સુધી દુભાયા છે. ને ઉંડે સુધી દુભાયા હશે તો તો તેઓ સનકારામાં સમજી જવાના કે ને સરકાર ઉપરથી તેમનો બધો ઇત્યાદિ હઠી ગયા છે તેમની મારફત પોતાના છાકરાઓને કેળવણી મળવા દેવી એ કેટલું અત્યુગતું છે. ને હું સરકારને કશી મદદ આપવા રાજી નથી તો તેની કોઈ પણ ભતની મદદ હું લઈ પણ કેમ શકું? મારી નબરમાં તો હાલની નિશાળો અને કોલિએ સરકારને નેહતા કારકુનો અને નોકરો તૈયાર કરવાની ફેંકટરીયા માત્ર છે. ને હું સરકાર નેહતો સહકાર ખેંચી લેવા માગું છું તો હું એ મોટી ફેંકટરીને મદદ ન જ કરે. ગમે તે બાજુએથી વિચાર કરી જુઓ. અસહકારના સિદ્ધાંતને માનવો અને છાકરાઓને પણ સરકારી નિશાળોમાં મોકલતા રહેવું એ બન્ને તમારાથી બની જ શકેરી નહિ.

માનચાંદવાળાઓની ફેરજ

માનચાંદોનો
ત્યાગ

માનચાંદ અને ઈલકાળો ધરાવનારાઓને પણ મેં તેમના ઇલકાળો છોડી દેવાની સલાહ આપી છે. આ સરકારનાં માનચાંદ હવે તેમનાથી રાખી રહેવાય જ કેમ? એક કાળે જ્યારે આપણે એમ માનતા હતા કે આપણી ઇમારતઆખરે આ સરકારના હાથમાં સલામત છે ત્યારે એ માનચાંદ સાથે જ માનસૂચક હતા; પણ અત્યારે તો એ આપણા માનનાં નહિ પણ અપમાન અને નામોશીનાં નિદર્શક છે. કારણ આપણે જોયું કે આ સરકાર પાસે ન્યાય જેવી વસ્તુ નથી. દરેક માનચાંદ ધરાવનાર પોતાનો ઈલકાળ પ્રબળતા દૂરથી તરીકે ભોગવે છે; તેથી જ અત્યારે સરકાર નેહતો અસહકારના પ્રબળ તરફના પહેલા પગથીયા તરીકે એક ધડીની ઢીલ કે વિચાર કર્યો વગર એ સરકારના માનચાંદોનો ત્યાગ આપણે ધર્મ થયો. મારા સુસલમાન ભાઈઓને હું કહું છું કે આ પહેલી ફેરજ બળવવામાં ને તમે નિર્ધન નીવડશો તો આખા અસહકારમાં તમે નિર્ધન થશો; સિવાય કે પ્રબળ કેળવાયેલા વર્ગને બાજુએ મુકી ક્રાંતિના સમયની ક્રાંતસની પ્રબળ રાજ્યની લગામ હાથ લીધી હતી તેમ અસહકારની લગામ પોતાના હાથમાં લે અને ફેંટકને સર કરે. હું ક્રાંતિની હિમાયત નથી કરતો; હું તો પ્રગતિ ઇચ્છું છું. મારે અભ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા નથી નેહતી; મારે અધાધુધી નથી નેહતી. મારે તો અત્યારે વ્યવસ્થા તરીકે લાસવવામાં આવતી અધાધુધીમાંથી સાચી વ્યવસ્થા નેહતું છે. ને એ વ્યવસ્થા જીલમગારે રાજ્યની જીલમી લગામ હાથ કરવા સ્થાપેલી વ્યવસ્થા હોય તો મારે મન એ વ્યવસ્થા નહિ પણ અભ્યવસ્થા જ છે. મારે આજના અન્યાયમાંથી ન્યાય ધરાવવો છે, તેથી જ હું તમારી સમક્ષ નિવૃત્ત અસહકાર મુકી રહ્યો છું. ને આ શાન્ત છતાં રામબાજુ માર્ગનું રહસ્ય આપણે સમજી જઈશું તો તમે જોશો કે આપણે

કોઇની સામે એક કડવા શુકન પણ કાઢવાપણું નહિ રહે. તેઓ તમારી સામે તલવાર ઉગામશે; તમારે સામી તલવાર તો શું પણ સાદી લાકડી કે આંગળી પણ ઉઠવી નહિ કરવી પડે.

અસહકારમાં સામ્રાજ્યસેવા

તમને લાગશે કે આ શબ્દો મેં કેાંઇ ભરાઈને કહ્યા છે, કારણકે સરકારની હાલની નીતિને હું અન્યાયી, અનીતિમાન, હલકાઈ તથા ભૂકંથી ભરેલી છે એમ માનું છું. પણ મેં આ વિશેષણ પૂરપૂરા વિચાર કર્યાં પછી જ વાપર્યાં છે. તેનો ઉપયોગ મેં મારા સગા બ્રાહ્મી સામે કર્યો છે, જેની સામે મારો અસહકાર ૧૩ વર્ષ લગી ચાલુ હતો. અને આજે જોકે એ ભાઈ સદાની નિદ્રામાં સૂતો છે, પણ હું તમને કહી શકું છું કે હું એને રોજ કહેતો કે 'તમે અન્યાયી છો અને તમારાં કામો અનીતિના પાયા ઉપર ઉભાં થયેલાં છે.' હું એને કહેતો કે 'તમે સત્યને તમારે સૂત્ર નથી કરતા.' આમાં મારો એના પ્રત્યે રોષ નહોતો; હું તેને આવી કટવી વાત કહેતો કારણકે હું તેને ચાહતો. એ જ ન્યાયે આજે હું બ્રિટિશ પ્રબલને કહી રહ્યો છું કે હું તેમને ચાહું છું, અને તેમની સોખત ઈચ્છું છું; પણ એ સોખત ચોખ્ખી શરતોએ ઇચ્છું છું. મને તો માટે સ્વમાન ભળવીને, તેમના ચોખ્ખા બરોબરીઆ બનીને જ રહું' યોચાય તેમ છે. જો એ બરોબરીઆપણું આપવા બ્રિટિશ પ્રબલ તૈયાર ન હોય તો મારે એ બ્રિટિશ સંબંધ ન જોઈયે. આમાં જો મારે બ્રિટિશ લોકોને બતા કરીને દેશમાં થોડા વખતને માટે અભ્યવસ્થા અને અધાધુધી વહોરવાં પડે તેમ હશે તો એવી અભ્યવસ્થા અને અધાધુધી પણ હું વહોરી લઈશ, પણ બ્રિટિશ જેવી મહાન પ્રબલને હાથેથી અન્યાય નહિ લઉં. તમે જોશો કે આ આખું પ્રકરણ પૂરું થયે આ જ મિ. મોન્ટેગ્યુ પછીના અમલદારો મને અસહકાર દ્વારા, અને શાહબંદાની ભતનો નહિ પણ સરકારે પ્રબલની ગરદન પરની ફાંસી વધુ ટાઇટ કરવાની દાનતથી અધિકારીવર્ગે જોડવેલા શાહબંદાના આગમનનો બહિષ્કાર યોજારીને તે દ્વારા, સામ્રાજ્યની અગાઉ કદી ન કરેલી એવી સૌથી મોટામાં મોટી સેવા કર્યાંનાં સર્ટિફિકેટ આપશે ! શાહબંદાના આગમનને ન વધાવવા અને તેનો જોટલો બની શકે તેટલો જોરાવર બહિષ્કાર કરવા હું પ્રબલને નહિ સમજી લઉં શકું' તોપણ એકલો ઉભો રહીને હું એક જ પણ એની સામે યોજાર કરતો રહીશ. એટલા જ માટે હું અહીં તમારી સામે ઉભો રહીને તમને આ ધર્મયુદ્ધમાં જોડાવા વીનવી રહ્યો છું.

ત્રમને ખાતર
અસહકાર

એ ધર્મયુદ્ધ કોઈ ખવાળી કે ત્યાગીવેરાગી સૂચવી રહ્યો નથી. હું સાધુ કે ત્યાગીપણાનો ઇનકાર કરું છું. હું ખવાળી કે રોખસણીપણાનો ઇનકાર કરું છું. મારામાં સાધુસંન્યાસીપણાનો આરોપ મને માન્ય નથી. હું માટીનો માણસ છું, માટીમાંથી પેદા થયો છું. તમારામાંના દરેકના જેવા—કદાચ તમારાથી વધારે—દુનિયાદાર સાદો ખેડૂત છું. તમારા જેટલી જ દુર્બળતાઓથી ઘેરાયેલો છું. પણ મેં કાળા માથાનાં માનવીને માથે પડનારી કઠણમાં કઠણ કસેટીઆ પાર કરી છે; એ પાર કરવાની પૂરી તાલીમ લીધી છે. મેં મારા પવિત્ર હિન્દુ

ધર્મયુદ્ધકોણ
સૂચવે છે ?

ધર્મનું રહસ્ય જાણખું છે. અસહકાર એ સાધુસંન્યાસી કે ત્યાગીવેશીઓને જ સ્વરૂપ નહિ. પણ દરેક સામાન્ય શહેરીને માટે, વધુ વાતો બધા વિના, હડા પાણીમાં ઉતર્યા વિના— ઉતરવાની ઇચ્છા કર્યા વિના—કેવળ પોતાનો સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ બળવવા ઇચ્છનાર માણસને માટે પણ છે એ પાઠ હું શીખ્યા છું.

આચાર્યવર્તની
મહાન
પરંપરા

યૂરોપ, પ્રભામાંના જનસાધારણને પણ આને તલવારનો ન્યાય શીખવી રહ્યું છે, પણ ભરતખંડના ઋષિઓ જેઓ આચાર્યવર્તની મહાન પરંપરાઓના રક્ષક હતા તેમણે તો ભારતવર્ષની પ્રભને તલવારનો કે ખુનામરખીનો નહિ, પણ સહી લેવાનો, આત્મચક્ષ્ણ કરી છૂટવાનો મંત્ર ઉપદેશ્યો છે; અને જ્યાં સુધી હું અને તમે આ સારી સાધનાના શ્રી ગણ-શાય ધૂંટવા બેઠલા પણ તૈયાર નથી ત્યાં સુધી તલવાર ખેંચવાની તૈયારી તો આપણાથી સેંકડો યોજન દૂર છે એ તમે નિઃસંદેહ માની લેજો. એ રહસ્ય બાઈ શૌકતઅલીના અંતર-માં કોતરણું ત્યારે જ એમણે મારી સાચેસાચા ભક્તિભાવે અને વિનયભાવે આપેલી સલાહ સ્વીકારી લીધી છે અને આને ‘ ધણું જીવો અસહકાર ’ એમ તેઓ અસહકારની જે બોલાવી રહ્યા છે.

આત્મચક્ષ્ણની
સાધના

પ્રથમ ઇચ્છામાં પણ હમણાંની જ લડાઈ દરમિયાન નાનાં બાળકો સિકે નિશાળોમાંથી ઉઠાવી લેવામાં આવેલાં, આંકસર્ક અને કેન્ડિસની કોલેજોને ભાગળો લાગેલી, એ બૂલતા ના. વકીલોએ પોતાની કોર્ટો અને ઑફિસો છોડેલી અને ખાઇઓમાં સડતા રંછી લડવાનું સ્વીકારેલું. હું તમને ખાઇઓમાં લડવાનું તો નથી કહેતો, પણ ઇચ્છામાં ત્રીપુકથો અને શરવીર છાકરાઓએ જે આત્મચક્ષ્ણ કર્યા તે આત્મચક્ષ્ણ હું તમારી પાસેથી અવશ્ય માગી રહ્યો છું. જે પ્રભની જેટ તમે લડત ચલાવવા તૈયાર થઈ રહ્યા છો તે વખત આવ્યે કેટલો આપણે આપવાવાળી છે એ બૂલતા ના. સાચે એ પણ ચાદ રાખજો કે ગોઅરોની એક નાની ટાળીએ આ જ ભેરાવર પ્રભને હંફાવી હતી. પણ તેના વકીલોએ પણ વકીલોતો છોડી હતી, તેમની માતાઓએ પોતાનાં છાકરાઓને શાળાઓ તેમજ કોલેજોમાંથી ઉઠાડી લીધાં હતાં અને એ જ બાળકો પ્રભના સ્વયંસેવકો બન્યાં હતાં. મેં આ મારી સગી આંખે તેમને જોયેલાં. હું મારા દેશબાંધેલોને આજ દરેક લડાઈની પૂર્વે સાધવી પડતી આ આત્મ-ચક્ષ્ણની સાધના વગર પીલું કશું ન સાધવા વીનવી રહ્યો છું. તમે ખુનામરખીમાં અજ્ઞા રાખનારા હો કે અહિંસામાં અજ્ઞા રાખનારા હો, આ આત્મચક્ષ્ણની—તાલીમની પરીક્ષા તમારે આપવી જ પડવાની. ઇશ્વર તમને તથા આપણા આગેવાનોને સદૃશ્ય આપે, હિંમત આપે; પ્રભને તેના ઇષ્ટ ધ્યેય તરફ દોરી જવાનું સમ્યક્જ્ઞાન આપે. ઇશ્વર હિન્દુસ્તાનની પ્રભને સત્ય માર્ગે દોરે અને કઠણ છતાં સહેલો એવો આ આત્મચક્ષ્ણનો માર્ગ આક્રમવાનાં દષ્ટિ, શક્તિ અને સાહસ આપે.

હિન્દુ પ્રત્યે

ખિલાફતના મામલામાં હિન્દુએ સર્વરવનો ભોગ આપવો કે નહિ એ વિષે હજુ પણ હિન્દુના મનમાં દગદગી રહ્યા કરે છે એમ હું જોઈ છું. મેં તો ધણું વર્ષોથી નિશ્ચય કર્યો છે કે હિન્દુસ્તાનનું બહુ હિન્દુમુસલમાનની હાલક એકતામાં જ રહેલું છે. તેથી જ સત્યાગ્રહને દહાડે એટલે તા. ૬મી એપ્રિલે હિન્દુમુસલમાનની એકતા ઉપર ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો.

અંગ્રેજ સત્તાનતની સાથેના સંબંધ કરતાં હિન્દુમુસલમાનની એકતાને હું ધણું વધારે મહત્ત્વ આપું છું. અંગ્રેજ સત્તાનતનો સંબંધ હિન્દુસ્તાનની આબાદીને સારા અનિવાર્ય નથી. પણ હિન્દુસ્તાનનું શ્રેય હિન્દુમુસલમાનના એકત્ય વિના અસંભવિત છે. હિન્દુસ્તાનના ત્રણ ભાગ ચોથા ભાગની સાથે વેર રાખી કદી સ્વતંત્રતા ન જ ભોગવી શકે. સાત કરોડ મુસલમાનોનું નાકંદન પણ તેટલું જ અસંભવિત છે.

ધણા હિન્દુ માને છે કે અંગ્રેજ રાજ્યથી હિન્દુ ધર્મની તો રક્ષા થાય છે, તેથી અંગ્રેજ સત્તાનતથી મને તેટલું ખીલું નુકસાન થાય છતાં હિન્દુ ધર્મની રક્ષા થાય છે એટલે બદલો બસ છે. આના કરતાં હિન્દુને લાભગરપદ ખીલે વિચાર મને તો લાગતો નથી. જો તેવીસ કરોડ હિન્દુ સાત કરોડ મુસલમાનોની સામે પોતાનો બચાવ કરવા તાકાત ન ધરાવતા હોય તો કાં તો હિન્દુ ધર્મ જ ખેડા છે અથવા તે ધર્મના માનનારા નાર્મદ અને અધર્મી હોવા જોઈએ.

હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે કૃત્રિમ મુલેહ પોતાની તલવાર વતી અંગ્રેજ સરકાર બળવે તેના કરતાં હિન્દુમુસલમાન તલવારથી મુકાબલો કરી હિસાબ ચોખ્ખો કરી લે એ હું વધારે પસંદ કરું.

પણ જો આપણે મુસલમાનો સાથે તલવારથી મુકાબલો ન કરવા ઇચ્છતા હોઈએ, જો આપણે તેઓની સાથે સગા ભાઈની માફક રહેવા માગતા હોઈએ, જો આપણે તેઓની દિલ ચોરી લઈને મિત્રભાવે ગાયની, આપણાં મંદિરોની અને આપણી આંખોની રક્ષા કરવા ઇચ્છીએ તો આજે પ્રાપ્ત થયેલો સુરોગ આપણે વધાવી લેવો જોઈએ. પાછો તેવો યોગ સો વર્ષ લગી નહિ આવે.

મીમાં અને મહાદેવને કદી ન જ બને એવું માનવું અયોગ્ય છે. મુસલમાનના અન્યાયના દાખલા જરૂર તબારીખમાં મળશે. પણ મુસલમાન ધર્મ ખાનદાન ધર્મ

હિન્દુમુસ્લમાન એકતાનું મહત્ત્વ

અંગ્રેજ રાજ્ય અને હિન્દુ ધર્મની રક્ષા

અનન્ય સુરોગ

ખાનદાની સાથે ખાનદાની

છે. મુસલમાનો ખાનદાન છે. તેમનામાં બીજાઓ પ્રત્યે માન નથી, ક્યા નથી એવું હું માનતો નથી. તેમની ઉપર થયેલા ઉપકારનો બદલો વાળતાં તેઓને આવડે છે. એટલે હું તો દરેક હિન્દુને સલાહ આપું છું કે તેણે મુસલમાન ભાઈઓનો પૂરો વિશ્વાસ કરવો. મનુષ્યમાત્ર સ્વભાવે નિર્મળ હોય છે; મુસલમાનનો સ્વભાવ તે કાયદાના અપવાદરૂપે નથી.

આજ લગી આપણે એકતા મેળવવાના ખાનદાન પ્રયત્ન કર્યા નથી. ખાનદાન પ્રયત્નમાં બદલાની આશા ન હોય. ખાનદાની કંઈ વાણીઓનો હિસાબ નથી. મુસલમાનોની સાથે શરતો કરીને તેમને મદદ આપવી એ ન આપવા બરાબર છે. સાત કરોડનું દિલ શરતોથી ન બદલી શકાય. તેમનો વિશ્વાસ, તેમનું માન તો તેમને આણીને સમયે મદદ કરીને જ મેળવી શકાય. બદલો કેવળ ઈશ્વર પાસે જ માગવો જોઈએ. મારો હિન્દુ ધર્મ મને શીખવે છે કે મારે સાઈ કરતાં ઈજની આશા ન કરવી, પણ સારાનું પરિણામ સાઈ જ હોય એવો વિશ્વાસ રાખવો. એ અનિવાર્ય કાયદો છે એમ સમજ કોઈ દુષ્ટાંત તેનાથી વિરુદ્ધ આપણને મળી આવે તો આપણી ઓછી સમજને લીધે તેનો અર્થ ઉકેલ નથી કરી શકતા એમ માનવું. તે અપવાદ રૂપે છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી. ઈશ્વર હમેશાં માણુસની ભારે કસોટી કરે છે. જે ખરી બીડમાં તેને જૂલતો નથી એટલે સત્યનો વિશ્વાસ કરે છે તેને જ ઈશ્વર સહાય કરે છે. તેથી જ તે નિર્મળતા ભેલી મનાયો છે.

શક્તિ મેળ-
વવાની તક

પણ માનો કે હિન્દુએ પોતાની ખાનદાની બતાવી છતાં મુસલમાને દગો દીધો, તો શું હિન્દુ નામદાર રહેવાના? પોતાના ધર્મનો અચ્ચાવ કરવાની તેમની તાકાન નથી? જો હિન્દુ પોતાના ધર્મનો અચ્ચાવ કરવાની શક્તિ મેળવવા માગતા હોય તો તે શક્તિ પણ તેઓ મુસલમાનોને સહાય આપતાં મેળવી લેશે; કેમકે મુસલમાનોને સહાય આપતાં હિન્દુએ દૃઢતા, વીરતા, સત્ય, આત્મભોગ, એકતા, યોજના ઇત્યાદિ મહાગુણોનું સેવન કરવું પડશે.

હિન્દુએ પોતાની નબળાઈને લીધે સહાય આપવી એમ માઈ કહેવું નથી; પણ મુસલમાનો ન્યાયને રસ્તે છે, તેમણે અત્યારે યોજનાં સાધેનાં પણ ન્યાયી છે, તેથી તેમને મદદ કરવાની તેમની પડોશી તરીકેની ફરજ ઉત્પન્ન થઈ છે. તે ફરજ તેઓ અદા નહિ કરે તો પોતાની ગુલામી વધારે સંજોગ કરશે ને મુસલમાનોની મિત્રતા હમેશાંને માટે મેળવવાની તક ગુમાવશે. મદદ કરીને ગુલામી હઠાવશે ને મુસલમાનોને પોતાના કરી લેશે.

આમ વિચારતાં મુસલમાનેને મદદ કરવી એ દરેક હિંદુનો પરમ ધર્મ છે; કેમકે તેમને કરીને તે હિંદુસ્તાનનો નુકોતો ધર્મનો સ્થળે બચાવ કરી લેશે. આવી ફરજ બળવતાં સાટાનો વિચાર કરાય નહિ અને ડર પણ રખાય નહિ. આનું શુભ ને મહાન પરિણામ લાવવામાં યશ—મહાયશ હોવો જોઈએ. એ યશમાં આપણા ખિતાબો, આપણી વકીલાતો, આપણી દુન્યવી કેળવણીનો હોમ કરવો એ તો અલ્પ અલિદાન સમજી શકે છે. હિન્દુ અલિદાન આપો યા ન આપો, દરેક હિંદુએ આ યુદ્ધનું રહસ્ય તો સમજી લેવું જોઈએ.

આપણી ફરજ

પીર મહેબૂબશાહ પડ્યા. પીર મહેબૂબશાહ જોરાવર પુરખ હતા. તેમને કાઠએ અચાર ન કરવાની ફરજ નહોતી પાડી. તેમને પોતાના દીનની બધી દાક હતી. છતાં ન્યારે ખરેખર પોતાને માથે જેલ આવી પડી ત્યારે કરી ગયા. એ વર્ષની સાદી જેલ ભોગવના પણ તૈયાર ન થયા. માશી માગીને જેલમાંથી છૂટ્યા. મક્કમ માણસો પણ થોડું દુઃખ સહન કરવા તૈયાર નથી થતા તેનો શો અર્થ?

આપણે કેમ હમેશાં નામદ નહોતા. હિન્દુસ્તાનની પ્રજામ દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ યોગી ન હતી. આજ પણ યોગી નથી. છતાં આપણે સામાન્ય દુઃખથી કેમ કરી જીવે છીએ? જેલનાં દુઃખને હું બારે દુઃખ ગણુનો નથી. આવી દીનતાનું કારણ આપણી ગુલામી સમજી શકે છે. આપણે ઘણા કાળથી એવી અધમ દશા ભોગવતા આવ્યા છીએ કે ખરી સ્વતંત્રતા ભૂલી ગયા છીએ. તેથી બહાર રહી આપણને માન મળેા યા ન મળેા, આપણો ધર્મ રહેો યા ન રહેો, પણ આપણે આપણા શરીરની સ્વતંત્રતા કેટલેક દરજ્જે જાળવી રાકીએ એટલે આપણને સંતોષ રહે છે અને તેથી વિશેષ ધન્યતા નથી, તેથી ન્યારે શરીરને દુઃખ દર્દી આત્માને છૂટા કરવાની વાત આવે છે ત્યારે આપણે કાયર જેવા લાગીએ છીએ.

ઘણાં વર્ષની ગુલામી ભોગવી છે એટલું જ નહિ પણ તે ગુલામીમાં એશઆરામ આવી ગયા છે. અગ્રેજ રાજ્યમાં કેટલાક માણસોને એશઆરામ ભોગવવાની તક મળે છે તેમાં શક નથી. જેમ ઉદર રોટલાના કકડાને જોઈને ઉદરીઆમાં ચાલ્યો જાય છે, માછલું લોટની ગોળીઓ જોઈ જાળમાં સપડાઈ જાય છે, તેમ આપણે પણ કેટલાકને મળતા એશઆરામથી લલચાઈ શુદ્ધ સ્વતંત્રતા ખેંચ બેસીએ છીએ.

જેલથી ડરો

કાયરતાનું
કારણ
ગુલામી

એશઆરામ-
ની લાલચ

પીર મહેબૂબશાહના કિસ્સાથી આપણે હારી જવાનું નથી, પણ જે વાતાવરણમાં પીટ પુરશે પણ પડી જઈ શકે છે એ વાતાવરણને બદલાવવાનો મેવડો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આપણે આર્પણી શુલામીને ઝોળખવી, તેમાંથી ફટવા સાર શારીરિક સુખ જનું કરવું એટલે એશઆરામ તજવા અને જેલમાં ફાંસી ન કરવું.

વળી જેમ એક માડીમાં જેડાયેલા ઘણા બેલમાંથી એક માંદો પડે કે ચાકી જાય તો બીજા તેના બોળે ઉપાડી લે છે તેમ આપણે પણ એક મહેબૂબશાહ પડ્યા તો તેના બોળે ઉપાડી સેવાની હિમ્મત રાખવી ધટે છે.

સરકારના

અણ અવજાણ

આપણે જે જીવ મેળવવાની છે તે જેવીતેવી નથી; તેમ જેની સાથે લડવું છે તે સરકાર પણ જેવીતેવી નથી. તેનામાં શુભ અવગુણ બન્ને ભરેલા છે. એ સરકાર બહાદુર છે. તેના મંડળમાં એકસંપ છે, ગાન છે, યોજનાશક્તિ છે, આત્મભોગની તાકાત છે. તે નાસ્તિક છે, દંભી છે, તેનામાં છળકપટ છે. તે લલચાવે છે, ફાસલાવે છે, ડરાવે છે; બહાદુર હોઈ બહાદુરીને ઝોળખે છે ને તેને વશ થાય છે. તેથી જો આપણે તેની ઉપર જીવ મેળવવા ઇચ્છીએ તો તેના કરતાં આપણે વધારે બહાદુર થવું જોઈએ, તેનામાં સંપ છે તેના કરતાં આપણામાં વધારે હોવો જોઈએ, તેના ગાન કરતાં આપણું ગાન વધારે શુદ્ધ હોવું જોઈએ, તેની યોજનાશક્તિને આપણે શરમાવવી જોઈએ, તેના આત્મભોગ કરતાં આપણો આત્મભોગ ચડવો જોઈએ. તેની નાસ્તિકતાને આપણે આસ્તિકતાથી જીતીએ, તેના દંભને આપણે નિખાલસતાથી જીતીએ, છળકપટને આપણી સચ્ચાઈથી જીતીએ, તેના ખિતાબોરૂપી લાલચોથી સો ગાઉ દૂર નાસીએ; તેના સુધારાથી કે મોટા હોદ્દાથી ન ફાસલાઈએ, ડાયર જૉનસનના ડરથી આપણે ન ડરીએ.

ચોતાથી

શરઆત

‘એવો દહાડો ક્યાંથી કે મીયાંના પગમાં જૂતી હોય’ એમ વિચારી નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. સ્વતંત્રતા મેળવવી એનો અર્થ ઉપરની શક્તિઓ મેળવવી એ જ છે. આખી પ્રજા ક્યારે મેળવે એ સવાલ કરીએ તો આપણું મગજ ફરવા માંડે, પણ આપણે તેવી શક્તિ ક્યારે મેળવીએ એટલો જ સવાલ મન સાથે કરીએ તો બહું સહેલું છે. જે આપણે કરીએ તે બીજા પણ કરી જ શકે એમ માનીએ. ન માનીએ તો આપણે અહંકારી કરીએ.

વાંચનારે બહાદુર થવું, સાચા થવું, આત્મભોગ દેવો, નીડર થવું, ઇશ્વર ઉપર આસ્થા રાખવી, સરકારનાં ઇનામોથી ન લલચાવું, સરકારની ધારાસભાથી ન ફાસ-

લાવું, એ મુશ્કેલ નથી. તે બ્યારે આટલું કરે ત્યારે તે સ્વતંત્ર બને છે; ને તેની સ્વતંત્રતાનો એપ બીજાને લાગ્યા વિના ન જ રહે. પ્રજાને લાગે ત્યારે પ્રજા સ્વતંત્ર બનશે. એક માણસ અને આખી પ્રજાને એક જ કાયદો લાગુ પડે છે. આખી પ્રજા રોગથી પીડાવેલી હોય છે ત્યારે, જોકે આખી પ્રજા એક ઇલાજ ન સમજે તોપણ જે સમજે તેની ફરજ જેમ તે ઇલાજ પોતાને સાર થોજી લેવાની છે, તેમ આ યુવાનીના રોગમાંથી મુક્ત થવાના જે ઇલાજો છે તે પણ સમજનાર એક માણસે પણ ચોંજવાના છે.

પણ મોહ

હું જેમ જેમ બ્રમણ કહું છું તેમ તેમ જોડું છું કે લોકોને સરકારી નિશાળોના, વકીલાતના ને ધારાસભાના બારે મોહ છે. નિશાળો વિના છોકરા રખડશે, વકીલાત વિના ન્યાય નહિ મળે ને વકીલો જૂપે મરશે, ને ધારાસભા વિના પ્રજાને કારભાર નહિ થાશે એવાં ભ્રમ બધાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી નથી ખિલાફતનો ઉકેલ થવાનો કે નથી પંજાબનો મામલો સીધો થવાનો. સરકાર પોતાનાં કાયુ ને બળ વધારતી જશે.

લોકોનો
વિવિધ મોહ

સરકારી નિશાળમાં જે જ્ઞાન મળે છે તે મેળવવાની આપણામાં શક્તિ આવવી જોઈએ. ડિગ્રીનો મોહ જવો જોઈએ. ધરમેળે ઇન્સાફ કરાવવાની આવડત આપણામાં હોવી જોઈએ. સરકારી અદાલતોમાં હમેશાં ઇન્સાફ મળે જ એવું તો નથી. મુનસફે વગેરે લાંચ લેતા પણ જણાયા છે; જૂલથી, અજાનથી ગેરઇન્સાફ કરતા પણ જણાયા છે. પ્રીવી કાઉન્સિલ સુધી જતાં પણ અન્યાય કાયમ રહ્યા જણાયા છે. તો પછી ધરમેળે તે ન મળે એટલું સહન કરવા ઉપરાંત બીજા ગળ્ય કંઈ અદાલતોના ત્યાગથી નથી થવાનો. અને વકીલો વિનાના બીજા પણ પોતાની આજીવિકા મેળવે છે એમ માની વકીલો ધીરજ રાખી બીજી રીતે પોતાની આજીવિકા મેળવી શકે છે. ધારાસભાનો મોહ સર્વથી વિશેષ જોવામાં આવે છે, છતાં એ મોહ સમજવો મુશ્કેલ છે. જેઓને સરકાર પાસેથી ન્યાય મળવાની આશા છે તેવાને તો હું કંઈ નહિ કહી શકું. દારથી કાયદો સમજનારની પાસે દાર છોડાવવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. પણ ધણા તો સરકારને વિષે મારાથી પણ ઓછી અદા રાખનારા છે. તેઓને તો અદા અસલથી જ ન હતી, આજે નથી; તેઓ કેમ ધારાસભાથી લોભાય છે એ મારી સમજી શકાય છે.

વિવિધ મોહ
કેમ ટળે?

ખૂરી
દાનતની બેઠ

જ્યાં સુધી સરકારી વર્ગનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નથી, જ્યાં લગી તેની દાનત સાર નથી થઈ, જ્યાં સુધી પંચાળનાં પાપનું તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કર્યું, જ્યાં સુધી મુસલમાનોને દીધેલા દગાને તેણે સાફ નથી કર્યો, ત્યાં સુધી ગમે તેટલા ઢિંગળા દેખાતાં મુધારાઓ મારે મન તો સોમલમિશ્રિત દૂધની જેમ ત્યાગ્ય છે. મિ. શર્મા અને ડૉ. સપુની નીમણુક કારભારી મંડળમાં થઈ તેથી શું થયું ? એને તો હું લોકોને છેતરવાનો પ્રેરણ માનું છું. લોર્ડ સિંહ ગવર્નર થાય તેથીયે શું ? તે બધી બેટો આપનાર કાણ છે ? તેની દાનત એ આપવામાં શી છે ? પોતાની સત્તા વધારે મજબૂત કરવી, પંચાળ અને ખિલાફતના જખમને ભૂલાવવો. જખમ અંદર ધર કરતો જાય ને ઉપરથી રૂઝાતો દેખાય એવી મલમપટ્ટી આપનાર તખ્તીયને આપણે કેવું વિશેષણ આપીયે ?

સરકારની
મહેરબાની
ન લેવાય

જુઓ ના. વાઈસરાય સાહેબનું બાપણ. તેઓ કહે છે કે પંચાળ વિષે સરકારના ડીકાફારને જવાબ આપવાની તેઓ શક્તિ ધરાવે છે, છતાં જવાબ આપવાનું દુરસ્ત ધારતા નથી. છેવટનો ન્યાય તેઓ ભવિષ્યના ઇતિહાસકર્તાને સોંપે છે. ના. વાઈસરાય સાહેબ ભૂલી જાય છે કે છેવટનો ન્યાય તેઓ તો આપી ચુક્યા છે. સર માઈકલ ઓડવાયરને પોતે નિર્દોષ ઠરાવ્યા છે; જનરલ ડાયરે અક્કલ ઓછી વાપર્યા ઉપરાંત કંઈ ગુન્હો નથી કર્યો; બીજા અમલદારોએ ગુન્હો કર્યો જ નથી; કર્નલ ઓક્સાપન વગેરે નિર્દોષ ઠરી માનીતા હોદ્દાદાર તરીકે ઓળખાય છે; રોલેટ એક્ટ કાયમ છે; આ પંચાળનો છેવટનો ઇન્સાફ હવે ઇતિહાસ શું કહેશે ? કદાચ ભવિષ્યમાં તેમને અથોગ્ય અધિકારી ઠરાવશે; સર માઈકલ ઓડવાયરને નારોનું ઉપમાન આપશે. તેથી શું ? તેથી કંઈ પ્રજા આજે પીડા ભોગવી રહી છે તેમાંથી મુક્ત થઈ શકે તેમ છે ? દરદીના મરણ પછી બીજું અને ખરું નિદાન થાય તેથી દરદીને શો લાભ ? આપણે તો પંચાળને સાફ આજે ન્યાય માગીયે છીએ. જે આપણે એક પ્રજા હોઈએ તો એક પણ પંચાળીને પેટે ચાલવું પડ્યું તે હિન્દુસ્તાન પેટે ચાલ્યા બરાબર છે એમ માનીએ. પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના સરકારને લોકોની પાસેથી સહકાર માગવાનો હક નથી. લોકોથી સરકારની મહેરબાની ગ્રહણ થાય નહિ.

પ્રજાને
ભામાવવાનો
પ્રયત્ન

હવે તપાસો ખિલાફત ઉપરનું તેમનું બાપણ. તેઓ મુસલમાનોની લાગણી મિત્ર-રાજ્યો પાસે મુકી ચુક્યા એટલે કે તેમની માગણી ન્યાયી હોવાનો તેઓ સ્વીકાર કરે છે. પણ મિત્રરાજ્યો જે કંઈ કરે તેની ઉપર આપણી સરકારનો કાણ ન હોય એમ કહી તે નિર્દોષ ઠરાવે માગે છે. આ અસત્ય છે. હિન્દી સરકાર જાણે છે ને.

આખું જગત બળે છે કે તુર્કીની સાથેના કરારો ધડવામાં ને તે કબૂલ કરાવવામાં અંગ્રેજ સરકારનો મુખ્ય ભાગ છે. તેઓ બળે છે કે મિ. લોહડ બર્થોલ્ડ ધારત તો જરૂર પોતાનું વચન પાળી શકત અને મુસલમાનોની લાગણીને માન આપી શકત. પણ તેમનો ઇરાદો જ તુર્કીના નાશ કરવાનો ને ઇસ્લામની જડ દીલી કરવાનો હતો. આમ છતાં ખિલાફત બાબત બધું કરી ચુક્યા કહીને વાઇસરાય સાહેબ નીકળ્યા જવા માગે છે, તેનો અર્થ એ થયો કે તે પ્રજાને ભગાવે છે.

આવા અન્યાયોને દૂર કરવા પ્રજા અસહકાર જેવું નિર્દોષ શસ્ત્ર ધારણ કરવા મથી રહી છે તેને તેઓ સાહેબ હસી કાઢે છે. મોલાના શૈક્ષણિક અને મને પકડવાનો વિચાર બંધ કરીને અસહકારને હસી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જો આ નિશ્ચયની સાથે પાખંડનું મિશ્રણ ન હોત તો હું નાં વાઇસરાય સાહેબને સુખારક-બાદી આપત. જનરલ ડાયરની કંટાળ જંગલી હથિયાર છે, હાંસીથી અમુક હીલ-ચાલને મંદ કરવી એ સુધરેલું હથિયાર છે. અને જો પ્રજા અસહકાર નહિ કરે અને પેટ-ચાલવાનું અપમાન પી જશે તો જરૂર પ્રજાની હાંસી થશે. જે હાથ નિર્દોષ પ્રજાના લોકીથી ખરડાયેલા છે, જે કલમથી ઇસ્લામનું અપમાન થયું છે, તે હાથે, તે કલમે મગેલ પાતળા પણ ત્યાજ્ય હોયું જોઈએ એવો પોતાનાં દીન અને માન બળાવનારી દરેક પ્રજાનો કાયદો હોવો જોઈએ.

અંધી મારી ઉમેદ છે કે પ્રજા મક્કમપણે અસહકારનું પ્રથમ પગથીજ બરી પોતાનું માન બળવશે, ત્રિવિધ મોહને ત્યાગશે અને નાં વાઇસરાયની હાંસીને મારે તેમની પાસે પથાપાપ કરાવશે.

સ્વમાનવાળી
પ્રજાનો
કાયદો

મદ્રાસ લોકોની મુસાફરી

મદ્રાસની શ્રદ્ધા

પંડાળની મુસાફરીનાં સ્મરણો હું નથી આપી શક્યો. લાઘ મહાદેવ દેરાઇએ તેનો વિતાર આપ્યો છે. સિંધનાં સ્મરણો પણ લખવાનો મારો ઇરાદો હતો, પણ તેટલો વખત નથી મળી શક્યો. સિંધીનો જુરસો કંઈ આજો ન હતો. ક્યાં વધારે અનુભવ્યા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં મદ્રાસના લોકોએ મારા મન ઉપર હમેશાં વિલક્ષણ અસર કરી છે. મદ્રાસમાં અમારે બેઠાં લાઘએ અને અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરવાં પડ્યાં છે. જ્યાં મુસલમાનો પણ વધારે હતા ત્યાં કોઇ કોઇ જગ્યાએ લાઘ શૈક્ષણિકી હિન્દુસ્તાનીમાં બોલતા. આમ છતાં લોકો અતિશય શાન્તિથી સાંભળ્યા કરતા હતા. તેની અસર મારા મન ઉપર બહુ અતીત હતી. મદ્રાસની શ્રદ્ધાને પાર નથી. લોકોની નિર્મળતા ધણી જ છે.

શ્રદ્ધા છતાં
નિરાશા

છતાં નિરાશા

આમ છતાં અમારી મુસાફરીનું તાત્કાલિક ફળ ધણું આળ્યું ન કહેવાય. દરેક જગ્યાએ થોડા વહીલોએ વહીલાત બંધ કરી છે, કોઈએ પોતાના ઠાકરાને નિરાળમાંથી ઠકારી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, કેટલાકે પોતાના ઠોંઠા ઠાડ્યા છે, કેટલાકે ધારાસભામાં જવાનું બંધ રાખ્યું છે, તોપણ લોકોની ભક્તિના પ્રમાણમાં ખારી રાકાય તેટલું પરિણામ ન ગણાય.

કારણો

કારણો ટુટ સમભય તેવાં છે. આગેવાનોમાંના કેટલાકને અસહકારમાં વિશ્વાસ નથી; જેને વિશ્વાસ છે તેમનામાં આત્મભાગ કરવાની શક્તિ નથી. ત્રીજી વર્ગ ખોટા છે. તેઓ બોલે છે કંઈ અને માને છે કંઈ. આવી સ્થિતિ આગેવાનોની હોવાથી થોડો ટુટ પતલાં ન જ ભરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. આ અનુભવ સચ્ચે છે કે અસહકારરૂપી શુદ્ધ ગળવળથી વાતાવરણ શુદ્ધ થશે, પાખંડ કંઈક ઢળવું થશે ને મેલ તરી આવશે. આટલી શુદ્ધિ વિના પ્રભની ઉન્નતિ અશક્ય છે.

મોહાના સૌકસઅલી

સૌકસઅલી
વધેનો
અનુભવ

આ મુસાફરીઓમાં જે અનુભવ અને ભાઈ સૌકસઅલીનો થયો તે બધી નિરાશાને મથાડનારો છે. તેમની દૈવતા, સરળતા, તેમની સન્માધ, તેમનું ઊમાન, તેમનો પોતાને વિષે ને લોકોને વિષેનો અનન્ય વિશ્વાસ, તેમની ઉદારતા, તેમનો સખીભાવ, તેમનું સૌર્ય, તેમની નમ્રતા—આ બધાં તેમના જીવનમાં પ્રકાશી નીકળે છે. હિન્દુસ્તાન ઉપરનો તેમનો પ્રેમ ધણો છે એમ માનું છું. હિન્દુમુસલમાન હંમેશાંને સાથે સગા ભાઈ બનીને રહે એમ તે હમ્મે છે. મુસલમાનોને હંમેશાં ખાનગી તેમજ જાહેરમાં કહે છે કે તેઓએ હિન્દુઓને શીડવવા જેટલી કુશળી કરી રાકાય તેટલી કરવી. હિન્દુએ મુસલમાનનું દિલ દુખાવ્યું હોય તોપણ તેણે હરગીજ અદાવતોમાં ન ચડવું પણ પંચની મારફતે નીકાલ કરાવે.

અમારો મતભેદ

મતભેદ છતાં
ભાઈચારો

અમારી વચ્ચે એક મતભેદ રહેલો તે અમે પ્રથમથી જ જાણીએ છીએ. જાણતા છતાં અમે સગા ભાઈની જેમ સાથે રહી રાખીએ છીએ, તેનું કારણ એ છે કે અમે બંને એકબીજા તરફ તેમજ અમારા આદર્શ તરફ સંપૂર્ણતાએ વફાદર છીએ. તેઓ માને છે કે રાત્રને મારી રાકાય ને મારવા સાથે ભેદ પણ રમી રાકાય. હું માનું છું કે રાત્રને મારવો એ મનુષ્યસ્વભાવનું પતન છે, એમાં હીણપત છે; અને કોઈ પણ પ્રસંગે ભેદ રમવાથી ખરો હાલ થતો જ નથી. ભેદ રમનારનો આત્મા હણાય છે. છતાં અમે સાથે મળ્યા છીએ, કેમકે તેઓ સમજ ગયા છે કે પ્રભની પાસે હથિયારબળ છે નહિ; પ્રભમાં એકતા, દૈવતા, સૌર્ય, આત્મભાગ ઇત્યાદિ શુભો નથી; અને જ્યાં સુધી આ શુભો નથી ત્યાં સુધી પ્રભથી તલવાર ચલાવી રાકાય જ નહિ. તેઓ કહે છે કે જ્યારે તેમની મોટરને સાથે સાથે રસ્તા બેઠ્યે ત્યારે મારું ગઢું તો દરેક સ્થિતિમાં ચાલી શકે; તેથી તેમણે મારો રસ્તો હાલ તો ઘસાડ

કર્ષો છે. અને રસ્તા હેતાં અમુક સામગ્રીની આવશ્યકતા છે, એથી મારે રસ્તો હેતાં તે અવકાશ નથી, એટલું જ નહિ પણ લીધા પછી તે રસ્તે જતાં સફળતા મેળવવા સાર જે ચોખ્ખા બેઠકે તે તેઓ મેળવી રહેલ છે ને લોકોને સમજવી રહેલ છે. તેમનામાં પ્રપંચ હું બેઠક શકતો નથી. નિષ્કપટપણે તેઓ લોકોને કહે છે કે અત્યારે માંધાનો રસ્તો લેવો એ જ તેઓને સાર સરસમાં સરસ હોય છે, અને તેમની દૈનિકતાથી જ મુસલમાનો મુલેહ મેળવી રહ્યા છે.

તેમની અસર

મુસલમાનો પર તેમની અસર જોરાવર છે. તેમના પ્રત્યે મુસલમાનોનો ભાવ નિર્મળ ને અલૌકિક છે. તે મુસલમાનોનું જીવન છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી લાગતી.

સરકારની કમનસીબી

સરકાર આવા પુરુષને ચોતાના દુસ્ત્રમની જેમ ગણી ચોતાની કમનસીબી સિદ્ધ કરે છે. તેમણે સરકારની નોકરી સત્તર વર્ષ લગી કરી છે. ધણી અંગ્રેજોના પ્રસંગમાં તેઓ તે વેળા આવેલા. આવા બહાદુર માણસને સરકાર ન સંધરી શકી એ સરકાર કેવી હોવી જોઈએ ? તેમના મનમાં સરકાર તરફ વેરને ખાતર વેર નથી. સરકાર વેત નમે તો તેઓ વાંસ નમે તેવા છે. માત્ર ચોતાના હીનનું કે ચોતાની કામનું અપમાન તેમનાથી સહન થવું નથી. પાખંડથી તે દૂર ભાગે છે. જે માણસ હિન્દુસ્તાનની બહાર હોત તો હરકોઈ રાજ્યમાં સેનાધિપતિ હોઈ શકત તે માણસને સરકાર કેદ કરશે એવો સંભવ છે. આવી સરકારનો સહકાર એ તો પાપમય લાગે છે.

શીક્ષાત્મકી
અને સરકાર

ગુજરાતીઓનો ભાવ

જેમ બાઈ શીક્ષાત્મકીનો અનુભવ બીજા નિરાશાઓને મટાડે છે તેવો જ મદ્રાસ ઇલાકામાંના ગુજરાતી બાઈઓનો અનુભવ મારે સાર નીવડ્યો છે. જેમ બીજા બધી કામોએ હરેક જગ્યાએ ખિલાફતના કામમાં ભાગ લેવા છે તેમ ગુજરાતીઓએ લીધો છે. કાલીકટ ને માંગલોરમાં તેઓએ હાથ વાળી હતી. એ બન્ને જગ્યાએ ગુજરાતીઓએ અગ્રેસર ભાગ લીધેલો. એ બન્ને જગ્યાએ અમને બન્નેને બાટીયા ગૃહસ્થને ત્યાં ઉતારે આપવામાં આવ્યો હતો. આ બેઠક હું અત્યંત રાજ થયો ને આશ્ચર્યચકિત થયો. આ બન્ને કુટુંબો કઈ ધર્મરહિત થઈ ગયાં છે એવું નથી. ચોતાના વૈષ્ણવધર્મને સાચવી રહ્યાં છે, છતાં મુસલમાનને ચોતાને વેર ઉતારે આપતાં તેમને અડચણ નહિ લાગી. બીજા રીતે પણ તેઓ ત્યાંના મુસલમાનો જેઓ પ્રમાણમાં અજ્ઞાન છે તેમને મદદ કરી રહ્યા છે. બહેનોએ પણ રસપૂર્વક આ બહેર કામમાં ભાગ લીધો હતો. માંગલોરથી ટ્રેન સવારે વહેલી નીકળે છે. અમે સ્ટેશન પર પહોંચ્યા ત્યારે એક ગુજરાતી બહેન પ્લેટફોર્મ પર કુંકુમ, અક્ષત, શ્રીફળ અને સાકરનો પડો લઈ ઉભેલી હતી. તેણે અમને ધર્મના બાઈ તરીકે આવકાર્યા, અમને ચાંદલો કર્યો, બન્નેના હાથમાં નાખિયેર ને પડો મુક્યાં અને અમને સફળતા હાથી આપીવાંદ આપ્યા.

મદ્રાસ
ઇલાકામાં
ગુજરાતીઓ

એ વખતનો બાઈ શીકતઅલીનો પ્રકૃષ્ટિત ચહેરો જોવાલાયક હતો. આમ ગુજરાતીઓ દૂર દેશમાં પણ વિવેક, મર્યાદા, પ્રેમ ઈત્યાદિ બતાવ્યાં કરે છે ને બહેર કામમાં હિસ્સો આપ્યાં કરે છે એથી હું અત્યંત હર્ષ પામ્યો.

સ્વદેશી

ગુજરાતીઓ સ્વદેશી ચળવળને પણ સુંદર રીતે ઉત્તેજન આપી રહ્યા છે. કાલીકટમાં નાનકડી કાકરીઓને પણ સૂતર કાંતતાં શીખવ્યું છે. આ કાકરીઓએ રેંડીયો ચલાવતાં રેંડીયાનું ગીત પણ અમને સંભળાવ્યું હતું. આ ચળવળ અને કાલીકટ કોચીનમાં ગુજરાતીઓની કૅટલીક ભવ્યતિ કેવળ એક ભાઈના સાહસને આભારી છે. કેટલાક ગુજરાતીઓ જેઓ પેસેન્ડે સુખી છે તેમને ખાદીનાં કપડાં પહેરતા બેઈ હું બહુ રાજ થયો.

એક હોશિયાર ગુજરાતી

બાઈ
મથુરાદાસની
ઓળખ

સ્વદેશી ચળવળ ગુજરાતીઓ દૂર બેઠે ચલાવી રહ્યા છે એથી બધા ગુજરાતી કદાચ મગર નહિ થાય, પણ જે કિસ્સો હું હવે વર્ણવું છું તે તો બધા વધાવી લેશે એવી મારી ખત્રી છે. કાલીકટમાં મારા ભાષણનો એક મદબારી બાઈએ તરતુમે કર્યો. તેથી લોકોને સંપૂર્ણ સંતોષ ન થયો. બજાનારા કંઈ ભૂલ કાઢી રહ્યા હતા ન્યારે બાઈ શીકતઅલીની વારી આવી ત્યારે બાઈ મથુરાદાસ તરતુમે કરવા તૈયાર થયા. તેમને સૌ ઓળખતા હતા. તેમને શ્રોતાઓએ વધાવી લીધા. તેમણે મલયાળી ભાષામાં બાઈ શીકતઅલીના અંગ્રેજ ભાષણનો એવો સુંદર તરતુમો કર્યો કે બધાનાં મન હરી લીધાં. એમ કહેવાય છે કે અંગ્રેજનો એક પણ ભાવ બાઈ મથુરાદાસના મલયાળીમાં રહી ગયો ન હતો. બાઈ મથુરાદાસ ગુજરાતી, મલયાળી ને અંગ્રેજ ત્રણે ભાષા સારી રીતે બોલે છે ને તેમનો અભ્યાસ થોડો કોચીનની સામાન્ય નિશાળમાં ને બાકી અનુભવનો જ છે. પોતે ખતે વેપારી છે, પણ રાજ્ય પ્રકરણી પ્રશ્નોનું સાફ જ્ઞાન ધરાવે છે. આ તરફના ગુજરાતીઓ ધણે ભાગે બે ત્રણ પેઢી થયાં કુટુંબરહિત વસેલા છે. ધણાને તો જન્મ પણ ત્યાં જ થયેલો હોય છે. તેઓ પોતાને વતન વખતોવખત આવી વતન સાથે સંબંધ રાખે છે, અને ન્યાં વસે છે ત્યાં અતડાઈથી નહિ રહેતાં હળીમળીને રહેતા જોવામાં આવે છે. સુખ્યત્વે કંચ કાઠીયાવાડના બાઈયા અને વાણીયાઓ વેપાર અર્થે જ વસેલા જોવામાં આવ્યા.

અમારી રોજનીશી

હાલપહેર
સુસાંદની

નીચે પ્રમાણે અમારી સુસાંદનીની નોંધ છે:

૧૦	ઓગસ્ટ	મુંબઈ છોડ્યું	૧૬	ઓગસ્ટ	માંગલોર
૧૨-૧૩	"	મદ્રાસ	૨૦	"	સેલમ
૧૪	"	અંબુર ને વેલોર	૨૧	"	સેલમ ને બંગલોર
૧૫	"	મદ્રાસ	૨૨	"	મદ્રાસ
૧૬	"	તંબવર અને નાગોર	૨૩	"	બેંગલોર
૧૭	"	ત્રિચિનાપલી	૨૪	"	મુંબઈ
૧૮	"	કાલિકટ	૨૬	"	અમદાવાદ

એકીવખતે પુરા ચોવીસ કલાક અમે મદ્રાસ સિવાય કોઈ જગ્યાએ રહી શક્યા નથી. અને મદ્રાસમાં પણ પહોંચ્યા ત્યારે જ ચોવીસ કલાક રહેલા. પછી તો બીજે જતાં મધ્ય-મિત્ર હોવાથી મદ્રાસ આવતું હતું એટલે થોડા કલાક રહી જતા. સેલમથી બંગલોર ૧૨૫ માઈલની મુસાફરી મોટરથી કરવી પડી હતી. આટલા અપાઘાથી મુસાફરી કરવી એ વધારે પડતું હતું. પણ આમ તો એટલા બધી જગ્યાએથી આવતાં કે તો પાટની યોગ્ય ન લાગતું. વળી જેટલે ટેકાણે અસારો સંદેશો પહોંચાડાય તેટલે પહોંચાડવાનો લોભ પણ ખરો.

॥ !! सत्यं शिवं सुन्दरम् ॥

માંથીજને અને શૌકતઅલીને અનેક ટેકાણે માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં છે, પણ જે એક માનપત્રે એમના મનનું હરણુ કરી લીધું એમ કહેવાય તે મલબાર કિનારા ઉપર કાલિક-કા અને માંબલોરની વચ્ચે આવતા કાસરગોડ સ્ટેશન ઉપર આપવામાં આવેલું માનપત્ર. એ માનપત્રનો કાવાર્થ નીચે આપું છું:—

પ્રિય અને પૂજ્ય બન્ધુઓ,

“અમે, કાસરગોડ તાલુકાના લોકો, અમારા છઠ્ઠામાં આપનાં પ્રથમ પગલાં થતાં આપને દિલ્હીમાંથી આવકાર આપીય છીએ. આપના વિધવિધ અવસાયો વચ્ચે, ખુલામાં પડેલા અમારા કાનડા પ્રાંતની સુલાકાત મઠિ આપ અવકાશ કાઢી શક્યા એ અમારે મન મોટા આનંદ અને માનની વાત છે; અને એ માનને મઠિ અમારો અંતરનો આભાર અમે પ્રગટ કરીએ છીએ.

પૂજ્ય બન્ધુઓ, બાળકને જેમ કાંઈ દુઃખ થાય કે લાગણું જ પોતાની માતા તરફ વળે છે તેમ પીડિત, અપમાનિત હિન્દુ આ અણીને વખતે સહાય અને માર્ગદર્શન મઠિ તમારા તરફ જોઈ રહી છે. અને સ્વદેશી અને અસહકારનાં આધ્યાત્મિક અસ્ત્રો વડે, અમને શંકા નથી કે આપણે આપણું પુરુષાતન પ્રતિપાદન કરી શકશું અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સરખા ભાગીદાર તરીકે આપણું રથાન સ્વીકારાવી શકશું. પ્રિય બન્ધુઓ, અમને આપના પુરાતન ઋષિઓના દુર્ધર્ષ ઉત્સાહ અને આત્મબળનો આપનામાં પુનરુદ્ધાર થયેલો જણાય છે, અને દેશના પવિત્ર અને ઉદાત્ત કાર્યો મઠિ આત્મા નિવેદિત કરનારા આપના જેવા રાજદારી સાધુઓમાં જ અમારી એકપરી આશા સમાયેલી છે. અસહકારનાં તમામ પગથીઓ ચર-વાનું અમારે મઠિ ન હોય, પણ આપને અમે ખાતરી આપીએ છીએ કે અમારી શક્તિ પ્રમાણે નમ્રભાવે આપે દોરેલી રેષામાં જેટલે અંશે જવાય ત્યાં સુધી અમે જવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ, અને આપે જે હરત આપની કરી લીધી છે તેમાં અમે અમારી ખરી દિલસોજી અને ટેકો આપીએ છીએ.

આપની બિરાદરીમાં હિન્દુસલમાન ઐક્યનો ઉદાત્ત અને જીવંત દંપટાન્ત જોઈને અમારાં હૈયાં હર્ષ અને ઉત્સાહથી ઉભરાય છે, અને અમને તો એ બિરાદરીમાં આપણા ઉજળા લવિન્ધ્યની આશા રહેલી લાગે છે.

નમૂનેદાર
માનપત્ર

માનવત્રની
સુસંગઠ
પ્રણા

અતે અમે આશા રાખીએ છીએ અને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આપ બહુધણું વધે સુધી અમેા વચ્ચે વિશ્વને, કે પરિણામે આપણી ભારતમાતાની પુરાણી કીર્તિ અને નહોતી જાણીતી પુનરુજ્જીવનના આપના ઉદ્દાત પ્રયત્નો સંકળે થાય. ”

આ માનવત્ર વિષે ગાંધીજીએ પોતાના ઉદ્દેશારી મુક્તકંઠે માંગલોરના ભાષણમાં નીચે પ્રમાણે પ્રગટ કર્યા હતા:

“ અમારી મુસાફરી દરમિયાન અમને અનેક જગ્યાએ માનવત્રો મળ્યાં છે, પણ માર નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે કાસરગોડમાં આપવામાં આવેલા માનવત્રના જેવું સાચું માનવત્ર એકે નહિ હોય. એને હું ‘સાચું’ કહું છું કારણ એમાંનાં વિરોધણાં બહુાંખરાં સાચાં હતાં એમાં અમને ‘પ્રિય અને પૂજ્ય બંધુઓ’ તરીકે સંબોધ્યા છે. ‘પૂજ્ય’ વિરોધણાં અમને ભારે પડે છે, પણ ‘પ્રિય’ વિરોધણાં તો અમને વ્હાણું લાગે છે, અને એથીયે વધારે વ્હાણું તો લાગે છે અમને મધુરું નામ ‘બંધુઓ’. એ માનવત્ર આપનારાઓ અમારા પ્રવાસનો હેતુ સમજ્યા છે. અમને લાગે છે કે અમારા કરતાં વધારે શાહું સખપણું ધરાવનારા ખીલ જે સખા ભાઈઓ ભાગ્યે જ હશે. એક ધ્યેય લઈને એક જ કાર્યમાં અમારા કરતાં વધારે પ્રેમથી પરાવાહ ગયેલા ખીલ જે સખા ભાઈઓ કોઈ ભાગ્યે જ હશે. એ ભાઈબંધીથી મારી છાતી અભિમાનથી ઉછળે છે, અને એ માનવત્રમાં મને અને શોકિતઅલીને સખા ભાઈઓ કહીને સંબોધ્યા છે એથી અમારા હૃદયનો પાર રહેતો નથી. આમળ જતાં હિન્દુ-મુસલમાન એકજ અમારામાં મૂર્તિમંત થઈ એ ભાઈઓ જીએ છે અને હું તમને કહેવા માગું છું કે એ ઈશ્વર એક્યનો દાખલો અમે ન બેસાડીએ, અમે એ બંને કેમોની અખડ મંથી ન સાંધી રાખીએ તો ખીજું કોણ તેમ કરી શકશે ? કાંઈ અતિરાશતા વિનાની અને અલંકાર વિનાની ભાષામાં થઈ ખિલાફત અને પંજબ માટેની લડતનું રહસ્ય એમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, અને પછી સાદી અને મધુરી ભાષામાં સંત્યાગ્રહ અને અસહકારનું તાત્પર્ય એમાં વર્ણવ્યું છે. અતે એક નિખાલસ અને નિર્મળ વચન એમાં આપવામાં આવ્યું છે. અમારી કંઠજી જંગી લડત માટે તેઓ મુક્તકંઠે પોતાની દિલસોટા અને ટેકો આપવાની મરજ દાખવે છે, છતાં બધાં પગલાં ચડવાને માટે તૈયાર ન થઈએ એમ પણ નમ્રપણે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. અને સાચાં કરતાં વધારે સખળ વચનો ખીલ કયાં હોય ? એટલે જ સાચાં અને સખળ વચનોમાં એઓ કહે છે કે એઓ અસહકારમાં અમારી સાથે અમુક અરો નહિ રહી શકે તે પ્રયત્નને અલાવે નહિ પણ કેવળ શક્તિની ખામીને લીધે જ. આથી વધારે સુંદર માનવત્રની મને ઈચ્છા નથી, આથી વધારે અદકાં વચનની અમને ઇચ્છા નથી. તમે માંગલોરના લોકો આ માનવત્ર આપનારાઓની કોઠિએ પણ રહી શકો તો અમને સંતોષ જ છે. ”

પુનઃ જણાવવાની જરૂર નથી કે એ માનવત્રનું સત્ય જ પ્રિય અને કચિકર થઈ પડ્યું. આપણે ‘સત્યં શિવં સુન્દરમ્’ નું રહસ્ય સમજ જઈએ તો સત્તર આપણું શ્રેય સાધી શકીશું.

મહાદેવ હરિભાઈ રાહ

તા. ૫-૬-૧૯૨૦

‘નવજીવન’નું નવું વર્ષ

‘નવજીવન’ એક વર્ષનું થયું. તેની ઉપર આપત્તિઓ ઘણી આવી. તે છતાં મહેલું વર્ષ તે પૂરું કરી શક્યું છે. મારા બધા ધરાદારો હું પાર નથી પાડી શક્યો. જાપાનાની અગવડો, કાગળોની મોંઘવારી, વ્યવસ્થામાં ખામીઓ, વગેરે ઉપાધિઓને લીધે જેટલાં પાનાં આપવાની ધારણા હતી તેટલાં નથી આપી શકાયાં.

‘નવજીવન’ની
મુશ્કેલીઓ

કેટલાક આનરરી એજન્ટોએ ત્રાસ આપ્યો તેથી મારહકોને અગવડ પડી છે. એ અખતરો નિષ્ફળ જવાથી મને દુઃખ થયું છે. ‘આનરરી’ પ્રીત્યર્થે થયેલું કામ ભાડુતી કરતાં ઘણું વધારે સાફ હોવું જોઈએ; પણ તેટલી હદ સુધી આપણે પહોંચ્યા નથી. સેવાધર્મની ભાવના ફેલાઈ છે, તે શક્તિ હજી કેળવાયેલી નથી.

આ મુશ્કેલીઓ સાથે મારી અંગત મુશ્કેલીઓએ પણ મને સતાવ્યો છે. તેથી જે જે વાનીઓ હું વાંચનારની આગળ મુકવા ધારતો હતો તે નથી મુકી શક્યો. પત્રનું તત્ત્વપણું જતે કરવું તે જામણ કરવું એ બે કાર્ય સાથે કરવાં અશક્ય ન હોય તોપણ મુશ્કેલ તો છે જ. એથી કેટલુંક લખવાનું હું નથી કરી શક્યો. ચર્ચાપત્રીઓને દોરવતાં મને આવડે છે; તેઓને ઉત્તેજન આપવાની મારી ઇચ્છા હું પૂરી કરી શક્યો નથી.

આવી અનેક પ્રકારની ખામીઓ છતાં ‘નવજીવન’ ખંતથી વંચાય છે એ મને ઓછો સન્તોષ નથી. હું તેમાં આવતા વિચારોના અમલ અભિજીવનમાં પણ થાઓ એવું ઇચ્છું છું. તેથી વાંચનાર જેઓ ‘નવજીવન’ના વિચારોમાં ભાગ લે છે તેઓ અભિજીવન પણ ‘નવજીવન’ વંચાવે એમ માગી લઉં છું. તેને વધારે વાંચવાલાયક બનાવવાનો પ્રયત્ન તો કર્યાં જ કરીશ.

‘નવજીવન’
અને
અભિજીવન

ગુજરાતની પસંદગી

ગુજરાતે પોતાનો ભાગ સારો ભજવ્યો છે. જે મહત્વના સવાલોનો નિર્ણય પરિષદે કર્યો છે તેવા સવાલ અગાઉ કદી પરિષદ આગળ આવ્યા નથી અને એક સૈકા લગી કદાચ નહિ આવે. તેવે સમયે આપણને દૈદ આગેવાનની જરૂર હતી, તે મળી ગયા. રા. વલ્લભભાઈ પટેલનું ભાષણ અને યુજરગ અગ્રાસ તૈયજીનું ભાષણ

ગુજરાતનો
દૈદ
આગેવાનો

વાંચતાં સૌ કોઇ કબૂલ કરશે કે તેમનાં ભાષણ દૃઢ, વિનયથી ભરેલાં અને દ્વિઅર્થથી રહિત હતાં. સ્વાગત મંડળના પ્રમુખે સાદામાં સાદી ગુજરાતી ભાષામાં અસરકારક રીતે પોતાનાં વિચારો દુકામાં ખતારી આપ્યા. રા. અબ્બાસઅલીની ભાષા વિષે આપણે કંઈ ન કહી શકીએ, કેમકે તેમનું અસલ અંગ્રેજીમાં હતું. બીજાં ભાષણો દુકાં ને સરળ હતાં. એવાં દુકાં છતાં એટલાં સીધાં પ્રમુખોનાં ભાષણો મેં ભાગ્યે જ જોયાં કે સાંભળ્યાં છે.

ગુજરાતની
જવાબદારી

જેવા પ્રમુખ તેવી જ પરિપક્વ હતી. પરિપક્વ જે ઠરાવો પસાર કર્યા તેમાં કંઈ કચાશ નથી રાખી. ઠરાવોની પાછળ શરત છે જ નહિ. એ ઠરાવોનો અમલ તુરત જ શરૂ કરવાનો છે.

આજ લગી જે ઠરાવો કર્યા છે તેમાં કંઈક સરકારને કરવાપણું હતું. હવે આપણે જ કરવાનું રહ્યું.

પરિપક્વને ચેતવણી ખૂબ મળી છે. આગેવાનોએ બધાં જોખમોની ચેતવણી આપી છે. પ્રજામાં પોતે ફરેલા નિશ્ચયનો અમલ કરવાની તાકાત નહિ હોય તો પ્રજાની આખર જરૂરે એ સારી પેઠે સમજાવવામાં આવ્યું છે. કદાચ મહાસભા જ અસહકાર અથવા તેના સૂચવેલા ક્રમની વિરુદ્ધ મત આપે તોપણ પરિપક્વે એકે અવાજે અસહકારનો સ્વીકાર કર્યો છે.

ગુજરાતીઓ દંયવહારકુશળ ગણાય છે, આવેશમાં ઠરાવ કરતા નથી. ગુજરાતીનાં લાજ ઠરાવ કરીને જેટલી વધી છે તેટલી જ ઠરાવનો અમલ નહિ કરવાથી જરૂર. અને ગુજરાત જો પોતાના નિશ્ચયમાંથી હટો તો હિન્દને પણ નુકસાન થાય. કાર્યના અનારંભ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે. પણ જો આરંભ કર્યો તો તેને ગમે તેમ કરીને પણ પાર ઉતારવું એ મનુષ્યમાત્રની દરજ્જા છે.

ગુજરાતીઓ ભારતમાતાના માનના ટૂંકરી બન્યા છે. પ્રજા તેમને દૃઢતા આપે.

ગુજરાતનો
અસહકારનો
કાર્યક્રમ

પરિપક્વે ધારાસભાનો, સરકારની નિશાળોનો, અદાલતોનો અહિંકાર ઠરાવ્યો છે. માનઅકરામવાળાને તેનો ત્યાગ કરવાની પરિપક્વે વિનંતિ કરી છે. સ્વદેશીનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરી બ્રિટિશ માલનો અહિંકાર કરવાની સૂચનાનો ધણુ વધારે મતે ઇનકાર કર્યો છે. ના. હયુક આદિ કોર્નોટ પધારે ત્યારે તેમને આવકાર આપવાનો વિરોધ કર્યો છે. સિપાહી, મહેતા અને મજૂરવર્ગને મેસોપોટેમિયાની બસ્તીમાં નહિ જવાની સલાહ આપી છે.

આનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થયો:

૧. માનચાંદવાળાએ માનચાંદ વગેરે છોડી દેવાં.

૨. વફાલોએ પોતાની વફાલાત છોડી તકરારોના ખાનગી ચુકાદા કરવાની ગોઠવણ કરવી.

૩. માખાપોએ પોતાનાં છોકરાને જેમાં સરકારનો જરાયે હાથ હોય એવી નિશાળો-માંથી હટાડી લેવાં. મોટી ઉંમરે પહોંચેલા વિદ્યાર્થીઓએ પોતે નિશાળો કે કાલેજોનો ત્યાગ કરવો.

૪. વોટરોએ પોતાનો વોટ ધારાસભામાં જનાર કોઇ પણ ઉમેદવારને ન આપવો અને ઉમેદવારોએ પોતાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લેવી.

૫. દરેક સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકે સંપૂર્ણ સ્વદેશીનું પાલન કરવું ને તે પાલન કરવા સાર ઘેર ઘેર કાંતવા વણવાનું કરવું.

આથી જોઈ શકાશે કે પ્રજાએ એછી જવાબદારી નથી વહોરી લીધી. તેમ છતાં એ જવાબદારીમાં ઉપદ્રવનો ભય નથી. માત્ર લોકોની કાયરતા અથવા આળસનો જ ભય છે. ઉપલા ક્રમમાં પૈસાની નુકસાની પણ કંઈ નહીં છે.

અદાલતોની અવેજીમાં શું ? નિશાળોની અવેજીમાં શું ? એ સવાલના જવાબો-માં પરિષદે પંચો આરક્તે ખુસાઈ મેળવવાની યોજના સૂચવી છે ને નવી નિશાળો કાઢવાની અથવા ચાલુ નિશાળોને પ્રજાની બનાવવાની યોજના સૂચવી છે.

આમ છાપતાં તો બહું સુંદર લાગે છે. પુષ્કળ કામદારો વિના કંઈ થઈ શકવાનું નથી. કામદારો પણ હિંમતવાન, નીતિમાન, સમજી, વિવેકી અને ખંતીલા હોવા જોઈએ. આવા કામદારો આપણને મળી શકે તો ગુજરાત આજે જે પરતન્ત્ર દીસે છે તે કાલે સ્વતન્ત્ર થઈ જાય અને ગુજરાત સ્વતન્ત્ર થાય તો તેટલે દરજ્જે ભારતવર્ષ પણ થયું ગણાય.

કામદારોના
જરૂર

ઉપરના ક્રમમાં આખી પ્રજાને કંઈક કરવાનું તો આવી જ જાય છે. એક-બીજાની રાહ જોઈને બેઠાં રહેવાથી કામ નહિ સરે, પણ જેનાથી જેને જેટલું થાય તેને તેટલું તેણે કરી નાખવું.

એક ડેપુટી કમીશનરનું ખુન

(મ. વિદ્યાભી-
નું ખુન

જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે ડેપુટી કમીશનર મિ. લક્ષ્મીનું ખુન એક મુસલમાને કર્યું ત્યારે જ મને લાગી આવ્યું કે હું ત્યાં હોત તો કેવું સાફ થાત, અને જો મેં તે ધા લીધો હોત તો તેથી જેટલી ધરલામની અને હિન્દની સેવા હું કરી શકત તેટલી ખીજ રીતે ન જ કરી શકું. મારા તે વેળાના મરણનું પરિણામ એ આવત કે આખા જગતને આપણી લડતની શુદ્ધતાનો વિશ્વાસ આવત; અને તે વિશ્વાસમાં આપણી જીતનું મૂળ રહ્યું છે.

વખોડવા
લાયક

આ ખુનથી આપણને નુકસાન થયું છે, જે શાંતિ લડતમાં હતી તેમાં થોડો અશાંતિએ પ્રવેશ કર્યો છે. પ્રમાણમાં જે નિર્ભયતા અંગ્રેજોને હતી તેમાં ઘટાડો થયો છે. તેથી વેર લેવાનું, દાખ વધારવાનું શરૂ થશે. આપણી બૂલથી વધેલા દાખ આપણને નુકસાન કર્યો વિના ન રહે.

આપણી લડતમાં છાનું કંઈ જ નથી. જે વિચારો આપણે કરીએ છીએ તે ખુલા કહીએ છીએ. આપણે અસહકારની લડતમાં ખુનામરફી કરવા ઇચ્છતા જ નથી તેથી આપણે આ ખુનને વખોડી કાઢવાની જરૂર છે. છાપામાં ને સભાઓમાં વખોડીએ એટલું બસ નથી. આપણી ખાનગી વાતોમાં, આપણા મનમાં પણ વખોડવું જોઈએ.

ખુનામરફી
અને
અસહકાર

આ વેળા હું જે લખું છું તે જે પ્રમાણે હું અહિંસા ઓળખું છું તેને જ લાગુ પડે છે એમ નથી. હું જે લખી રહ્યો છું તે કેવળ સામાન્ય નીતિની દૃષ્ટિએ છે.

જો અસહકાર ખરેખર ખુનામરફી વિના જ ચલાવવો હોય તો આપણે ખુનામરફી બંધ કરવી આપણી પ્રથમ ફરજ સમજીએ. જો ખુનામરફીના ત્યાગનો દાવો કરતા છતાં ખુનામરફી છૂપી કે ઉઘાડી રીતે પસંદ કરીએ તો આપણે દુગો જ કર્યો કહેવાય.

ખુનામરફી થાય તો પ્રજા અસહકાર ન ચલાવી શકે. આખા હિન્દુસ્તાનમાં ત્રાસ ચાલે અને પ્રજા પોતે જ ડરી જાય ને અસહકાર કરનાર પછી તો કોઈ રહે જ નહિ. આટલું તુરંત સમજી જવાય તેવું છે ને અસહકાર ચલાવી રહેલા મુખ્ય માણસો આ વાત સમજી ગયા છે, તેથી જ ખુનામરફીરહિત અસહકાર ચાલે છે.

પણ હું બાણું છું કે કેટલાક મુસલમાનો આવ્યા ખુનને પસંદ કરનારા છે. હિન્દુ પણ તેવું માનનારા છે એમ હું બાણું છું. આપર્શ્વેન્ડમાં ચાલતી ખુનામરફીનો કિસ્સો ધણુઓ હેતથી વાંચી રહ્યા છે. ધણુ માને છે કે યોગ્ય ન ફૂટતો બંગાળ પાછું સંઘાત નહિ. વિગરાએ કરેલા ખુનથી કાચો થયો છે એમ કોઈ માનનારા છે. હું તો અવશ્ય માનું છું કે ખુનામરફી કરવાથી કાચો થતો જ નથી; અને કેટલીક વેળા ક્ષણિક કાચો થયો હોય છે તે છેવટે તુકસાનકારક નીવડે છે. અંગ્રેજોની જીતને હું હાર માનું છું. તેઓમાં પાપ વધુ છે. લોભ, દંભ, ક્રોધ, જુદું, અન્યાય ખૂબ વધતાં ચાલ્યાં છે. મદનો પાર નથી. જર્મનીને આવ્યા અવશ્યે ખીલવવા હવે અવકાશ જ ન રહ્યો. અન્યાય કોની ઉપર કરે? ક્રોધ કયે કામ શું આવે?

પણ જેઓ ખુની શાસ્ત્રને માનનારા છે તેમને પણ એટલી તો અરજી હું જરૂર કરું કે તેઓ બે ઘોડે ન જ ચડી શકે. યા તો નાશક અસહકાર ચલાવીએ અથવા તેનો ત્યાગ કરીએ.

આમ લખવામાં મારો હેતુ એવો નથી કે આપણે અસહકારને છોડી દેવાનો વખત આવ્યો છે, પણ હું અસહકાર ચલાવનારાઓને સાવધાન કરવા માગું છું. ખરો બચ કયાં છે એ બતાવવા માગું છું. મિ. વિશેખીનો ખુની તો અસહકાર શબ્દ પણ નહિ બાણુંતો હોય; પણ હિન્દુસ્તાનના દરેક બાણુસની ઉપર કાણુ મેળવવામાં આપણી જીતની ચાવી રહેલી છે. જે આપણે છૂટાછવાયાં ખુન પણ અટકાવવાની તાકાત ન ધરાવીએ તો આપણી હાલત આગળ ન જ ચાલે.

આવાં ખુનો આપણે કઈ રીતે અટકાવીએ? વાતાવરણ બદલવાથી. વાતાવરણ તો જ બદલાય કે જ્યારે જેઓ અસહકાર ચલાવી રહ્યા છીએ તેઓ તેવું સ્વરૂપ અને તેની શરતો પૂર્ણ સમજી લાગ્યે. તેની પહેલી શરત એ છે કે આપણે દરેક અંગ્રેજની જાનના રક્ષક બનવું અને તેમ બનીએ તો આપણે આપણી આસપાસના સર્વ લોકોને દલીલોથી, દાખલાથી સમજાવીએ કે આપણી જીતનો બધો આધાર ખુનામરફીથી દૂર રહેવામાં છે.

ખુનામરફી કેમ અટકાવાય ?

‘નવજીવન’નો તરજુમો

‘નવજીવન’ના તંત્રી જોએ,

સાહેબ,

હું ‘નવજીવન’નો હમિશનો વાંચનાર છું. આપના આદર્શો અને પસંદ છે. આપની સાદી ભાષા એકાંતે ગમે છે. બાહ્યલુહોષો કાઢી વેળા હોય છે તે તરફ વાંચનાર કટાક્ષ નથી કરતા.

તરજુમાની બધી

પણ આપે શ્રીમતી અનસુયાબહેનના કમીશનર સાહેબ પદના પત્રનો તરજુમો આપ્યો છે તે આપના રિવાજ પ્રમાણે સરળ નથી જણાતો. આપે 'strong' શબ્દનો અર્થ 'આકરા' કર્યો છે. એમાં શ્રીમતી બહેનને કંઈક અન્યાય થયો છે. એમના વિચારો દૃઢ હોય, મનજીત હોય; પણ આકરા તો ન જ હોય; અને એ વિશેષણવાળું વાક્ય એનું લખાણું છે કે તેનો અર્થ મનરવર્ગ તો બાળ્યે જ કરી શકે, અને તે કાળજી મુખ્યત્વે તો મનરવર્ગનું ધ્યાન ખેંચનારો છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે ગુજરાતી વાક્યોમાં વિશેષણ વાક્યો નથી શોભતાં. તેથી વિશેષણવાક્યોને તોડીને ઉભયાન્વયી વાક્યોની રચના કરવી ચોખ્ખી ગણાય. વળી શ્રી. અનસુયાબહેન પોતે કરેલા સ્વાર્થત્યાગનો ખુલાસો કરવા કંઈ 'ઇન્ટેન્ડર' ન હતાં. એવી તેમની ઇચ્છા થઈ. 'ઇન્ટેન્ડર' શબ્દનો પ્રયોગ તો, 'curious' શબ્દને સારે મારા મહેતાજી કરાવતા. આપણે પારકાના વિચાર જણાવા 'ઇન્ટેન્ડર' રહીયે છીએ. પોતાના જણાવવાની તો ઇચ્છા જ રાખીયે. 'આપની અનસુયા' એવો તરજુમો વાંચીને અમારામાંના કેટલાકની તો પાંસળીઓ ડુબવા લાગી ને અમને હાવડની પાકમાળાનું સ્મરણ થયું. 'વખાણી ખીચડી દત્તિ વળગે' નો તરજુમો Praised khichdi sticks to the teeth. આખે તરવા લાગ્યા! છેવટમાં ગાંધીજીને તો અમે શ્રીમતી અનસુયા બહેનને 'પૂજ્ય' વિશેષણ લગાડતાં સાંભળ્યા છે. તંત્રી તરીકે શું એમણે વિશેષણની જરૂર જ ન જાણી? અમને તો બંને નવાઈ જેવાં લાગે છે; તેથી આ છેલ્લું વાક્ય દીકરણે નથી. એ તો માત્ર મારા જેવાની 'ઇન્ટેન્ડરી' દર્શાવે છે.

આપનો સેવક

‘નવજીવન’ને પોતાનું ગણનાર .

બુદ્ધિનો
સ્વીકાર અને
ખુલાસો

[આ ચર્ચાપત્રને અમે ઘણી ખુશીથી જાળ્યા આપીયે છીએ. તેમાંના સૂક્ષ્મ વિનોદ અમને પ્રિય લાગે છે. કુલની જેમ ફેંકાયેલા કપડાં અમે સ્વીકારીયે છીએ વાક્યરચનાની દીકા ચોખ્ખી છે. 'ઇન્ટેન્ડર' શબ્દનો પ્રયોગ પણ દીકાકારનો ખરા છે. સ્ત્રીભવિને 'આકરા' શબ્દો ન જ શોભે. 'આકરા'નો પ્રયોગ તરજુમામાં ખોટો થયો છે એ પણ ખરું છે. ચર્ચા-પત્રીએ કરેલી દીકા પત્રકારની મુશ્કેલીઓ સૂચવે છે. જળવતા છતાં ભૂલો રહી જ નથી છે. 'આપની' સર્વનામ તરજુમામાં નહોતું જ મુકાતું નેહતું. અંગ્રેજી ભાષાના કેંદ્રમાંથી અમે પણ છૂટ્યા નથી એ આમાંથી સિદ્ધ થાય છે. અંગ્રેજીમાં વિચાર કરવાની ટેવ ખરે ખરી જ છે. અમારા દોષો વિવેકી ભાષામાં બતાવવા સારે અમે ચર્ચાપત્રીનો આભાર માનીયે છીએ. ગાંધીજી 'પૂજ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ કેટલીક વ્યક્તિઓ પ્રત્યે કરે છે એ તેમની તેઓના પ્રત્યેની ખાસ પ્રેમની નિશાની છે; તેથી તેવા પ્રયોગોનો અધિકાર પત્રકારને પ્રાપ્ત નથી થતો ને પત્રકાર તરીકે ગાંધીજી પણ તેવો ઉપયોગ ન કરે. 'શ્રીમતી' વગેરે વિશેષણો પ્રથા હજી નવી છે. પરિચિત વ્યક્તિઓને વિષે 'શ્રીમતી'નો પ્રયોગ કંઈક અંતરાચરણ અમને જણાયો છે. 'બહેન' શબ્દ માત્રમાં જ જો માત્ર, મર્યાદા ને પ્રેમ છે એ ખીલ 'વિશેષણમાં નથી આવતાં એમ કહેવાની અમે રજા લઈશું. અનસુયાબહેન ગુજરાતના મહાજીવનમાં

એટલાં જોતજોત થયાં છે કે તેમને શીમતીને નામે જોળખાવવાં એ અપમાન કયાં બરોબર લાગે. જોડસરનાને મિસ્તર કયો? અંગ્રેજ કહે? અથવા કહે તો તેનો પ્રતિરૂપથી કહે.

ત'થી ન છ.]

ખિલાફત-અસહકાર પ્રશ્નોત્તરી

[જેમ પંજાબમાં તેમ મદ્રાસમાં દરેક સ્થાને ગાંધીજી સ્થાનિક નેતાઓ અને કાર્ય કરનારાઓની ખાનગી સભા યોજાવે છે, અને અસહકારની લડતને અંગે ઉઠતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આ ખાનગી સભામાં થાય છે, જ્યારે અસહકારના તત્ત્વનું નિરૂપણ મોટા જલસાની સમક્ષ આપાતાં શાખણોમાં થાય છે. માંમલોરમાં થયેલી આવી ખાનગી સભામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નોના જેવા જ પ્રશ્નો બીજે સ્થળે પૂછાતા હોવાથી, 'નવજીવન'ના વાચકોને એ ચર્ચાનો સાર પ્રશ્નોત્તરીના રૂપમાં આપી દેવો ઠીક છે એમ મને લાગે છે. 'નવજીવન'ના વાચકોને અહીં આપેલી ઘણી બરી દલીલ તો જુદે જુદે દેશોમાં મળી ચુકી છે, છતાં સંગઠિત રૂપમાં એ બધી દલીલો અહીં આપવાની અગત્ય સ્પષ્ટ જ છે.

અ.]

પ્રશ્ન—આ લડત તો હિન્દી સરકારની સામે ઉઠાવેલી છે. હિન્દી સરકારે શો ગુન્હો કર્યો? એ તો બાપડી બ્રિટિશ સરકારના હુકમ ઉઠાવનારી આડતીઆની પેઢી છે.

અસહકાર
હિન્દી
સરકાર સામે
શા મટિ?

જવાબ—હિન્દી સરકારનો ગુન્હો તો જબરો છે. ખિલાફતના પ્રશ્નોના સતોષકારક નીવેરો કરવા માટે એ તો અનેકવાર વચન આપી ચુકી છે. જાહેરમાં તેમજ ખાનગી રીતે મારી રૂબરૂ, એક નહિ પણ અનેક અમલદારોએ કહ્યું છે કે મુસલમાનોની લાગણી અને માગણી માટે તેમને બારે દિલસોજ છે. એ દિલસોજનું આપણે કશું ફળ દીઠું નથી. મુખ્ય ગુન્હો કરનાર વડા ગુન્હેગાર હિન્દી સરકાર ન હોય, પણ ગુન્હો શરૂ થયા પછી તેમાં મળતીઆ થઈ ગુન્હેગાર બનનાર તો હિન્દી સરકાર છે જ. હિન્દી સરકારની આખી ફરજ છે કે તેણે મુસલમાનોની સ્થિતિમાં પોતાને કદવી લેવી અને મુસલમાન પ્રત્યેની લાગણી કૃત્યમાં બતાવવી. વાઇસરાય અને તેના જોડાદારો બધાએ એકસામક્ષ રાજ્યમાં આવી શકતા હતા. તે તેઓએ કયાં આપ્યાં છે?

વાઇસરાયને તમે નોકર અને આડતીઓ કહો છો. વાઇસરાયને પોતાના રોકના ગુન્હામાં ભાગ લેવાનો કરીો હક નથી. શેઠ ગુન્હો કર્યો છે એ તેને ખબર છે. એ ગુન્હાથી પોતે જે દેશના હાકમે છે ત્યાં ખજભગાડ ઉપજી રહ્યાં છે એમ પણ તેને ખબર છે. જાણીપણને શા માટે તે ગુન્હાને રૂપેરી આપે છે? હિન્દમાં રાજ્ય કરવા આવનાર દરેક વાઇસરાયે લોકમત સમજ લેવો. જોઈયે અને લોકોના મતને અમલમાં મુકાવવો જોઈયે. તેમ ન કરે તો લોકોને વિશેષ સાંખી લેવો જોઈયે. પણ તેમ ન કરતાં કડવી ઝર ગોળીને ગોળમાં વીંટાળીને આપણને આપવાનો તેમણે અને તેમની સરકારે પ્રયત્ન કર્યો છે. કેવી સુંદર ધારાસભાઓ તમને મળશે, ત્રણ ત્રણ હિન્દીઓ તો ધારાસભામાં બેસશે—એ બધી મલામણી ગોળના પક

નથી છે; પણ એ પર નીચે તો હવાઈલ જેર બહુ છે. ક્યાં ઊડી છે તેમણે તેમની ડંબારા, ક્યાં ડાઈ પણ પ્રકારે ન્યાય આપવાની છે તેમની દાનત? કોઈ પણ અમલદારે એમ કહ્યું છે અને કે મુસલમાન લોકોની હાજરોને બારે ધક્કો નથી પહોંચ્યો? મને બોલ્યારે લડાઈ પછીની સ્થિતિ યાદ આવે છે. બોલ્યારોને આપવાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે વારાધાટ થવા માંડી, આટલું જ અપાય અને આટલું ન અપાય એવા વાંધાસાંધાઓ નીકળવા માંડ્યા, ત્યારે હોઈ મોક્ષીએ કહેલું કે 'સાફ આફ્રિકાની સાથે પાછી લડાઈ તો તમારે નથી મંડાવવીને?' વાહસરાય પણ બ્રિટિશ સરકારને સ્પષ્ટ કહી શકે છે કે 'તમારે હિન્દુસ્તાન સાથે લડાઈ તો નથી બહેર કરવાનીને?' હિન્દુસ્તાન સરકાર આપણી વતી આપણા મત રજૂ કરનારી છે એ વાતની તો તે ના પાડતી નથી, તો તેની જવાબદારી પણ ચોખ્ખી જ છે; અને શંકા નથી કે હિન્દુસ્તાનમાં તેની આંખ ઉઘાડવા નેટલી શક્તિ છે. એ શક્તિનું તેને બાન નહિ હોય, પણ બાન આવવા નેટલી જ વાર છે. બાન થશે કે હિન્દુસ્તાન બતાવી આપશે.

અસહકાર અને હાઈ સુલ્તાન

પ્રશ્ન—સુલ્તાને તો સલાહનામા ઉપર મનું મારી દીધું છે. હવે આપણી ધમપછાડથી શો ફાયદો?

ઉત્તર—સને ૧૯૧૮માં હોઈડ નર્થવેર્થે આપેલું વચન સીને યાદ હશે. તેમણે સ્પષ્ટ કહેલું કે 'જયમરાહૂર થયેલા ફળદ્રુપ પ્રદેશો—ગ્રેસ અને એશિયા માઇનર—તુર્કી સલ્તનત પાસેથી છીનવી લેવાનો અમારો હેતુ નથી. આ લડાઈ એ હેતુથી નથી લડાતી, કે નથી તે કુસ્તુન-ગુનિયા પડાવવા માટે. તે વખતે આમની સલામાં જે ચર્ચા થઈ હતી તે દરમિયાન હોઈડ નર્થવેર્થે વધારે ખુલાસો કરેલા કે 'તુર્કી' કે તુર્કીના સુલ્તાનને માટે આ વચન નથી આપવામાં આવતું. આ હિન્દુમુસલમાનોને ફીઝવવા આપવામાં આવે છે. લડાઈમાં હાલ કટોકટીનો પ્રસંગ છે, અને હાંદની લશ્કર વિના કોઈ વળે એમ નથી. હિન્દના મુસલમાનોને રીઝવ્યા વિના એ લશ્કર ન આવે, મટિ જ એ વચન આપવામાં આવ્યું છે.' આ વચનના આધારે તો માલુમના થોકેથોડ લડાઈમાં નેડાયા. એટલે તુર્કીના સુલ્તાને મનું માર્યું. તેની તો ફૂટી બદામ નેટલી કિંમત નથી. મુસલમાનોની મદદ લેવા માટે જે 'કરા' થયેલા તે મદદ લીધા પછી તુરખા છે એ જ મુસલમાનોની ફરીઆદ છે, અને અહીં હું ધર્મની વાતમાં તો ઉત્તરવા માનતો નથી, પણ ટુંકમાં તમને કહી દઉં કે મુસલમાન દીનની વિરુદ્ધ સલાહ કરવાની કોઈ પણ સુલ્તાનની મગફૂર નથી. સુલ્તાન એમ પારકું ઘર બાંધે આપી શકતા નથી. અને સુલ્તાન એમ કરે તો સુલ્તાનને તો તરત મુસલમાનો રખસદ આપી શકે છે. અને સુલ્તાન તો કુસ્તુનગુનિયામાં નામનો રાજ્યો યદને બેસી રહેવાને હશે તૈયાર હોય, પણ કુસ્તુનગુનિયા સાથે ઈસ્લામને એટલી લેવાદેવા નથી કે નેટલી જીવિત-ફલ-અરબની સાથે છે. આ લડત મુસલમાન દીનની આબરૂને સાર, મોલાવે સાર છે.

મુસલમાન અમલમાં શંકા

પ્રશ્ન—બીન ખંડના મુસલમાનોને આ સલાહમાં એટલું લાગવું નહિ હોય? કે ભરત-ખંડના મુસલમાનોએ જ આ બાબતમાં ઈબારે લીધે છે?

ઉત્તર—બીજી પોતાની આબરૂને વેચી આવે, મટિ આપણે પણ વેચવી ? પણ આ વસ્તુસ્થિતિ તો જુદી છે. બીજે ઠેકાણે પણ વિરોધાત્મિ સળગી રહી છે. આપણને કોણ સરખી ખબર આવે છે? આપણી પાસે એ આવે છે તે પણ બધી યાજઝાજ માહિતી આવે છે. બાકી જેટલી માહિતી મળે છે તે ઉપરથી પણ ઉસ્તાદો તો સમજી મુક્યા છે કે મધ્ય એશિયામાં ભયંકર દાવાનળ ભગ્ન થઈ રહી છે. હા, એમ હોય કે બીજે ઠેકાણે અહીંની માફક મુસલમાનો સંગઠિત નથી, તેથી પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિની એાછી ખબર પડે. પણ હિન્દી મુસલમાનો આટલા સંગઠિત છે એ તો તેમને શોભાવનારી વાત છે. હજી કેટલેક ઠેકાણે ખિલાફતના સંબંધમાં બરોબર સમજ ન હોવાનો પણ સંભવ છે, એટલે તેઓ અજ્ઞાનસંતોષમાં પડેલા હોય; પણ આપણે તેમના અજ્ઞાનનાં અંધારાં ફેડવાં પડશે.

પ્રશ્ન—વાર, ત્યારે અસહકારથી આ સવાલનો શી રીતે ફંડો થવાનો ?

અસહકારની
સરકાર પર
અસર

ઉત્તર—આના ઉત્તર તો કહાડો જ છે. સરકારના સંધિસાંધા અસહકારને બીધે રહી જશે, એટલે સરકાર ઠેકાણે આવશે. સુલેહની શરતોમાં ફેરફાર શા માટે ન થાય ? અને એમ સમજે કે અહીંનું શાસકમંડળ ફેરફાર ન કરાવી શકે તો તેણે અહીંથી વધાય લઈ લેવી જોઈએ. તેમને વધાય થતું પડે એવી સ્થિતિ, આ નિર્દોષ હથિયારના બળે કરીને આપણે ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ, અને એ ગુન્હાના કરનારા અહીંથી વધાય થાય એટલે આપણી ગરજ સરી. મુસલમાનોને પણ તેમની સાથે કરી વલવાડ રહેવાની નથી.

પ્રશ્ન—ત્યારે અસહકાર તમને તો એકમાત્ર ઇલાજ લાગે છે કેમ ? અને એ જ રામબાણુ ઇલાજ લાગે છે ? અમને તો એની શક્યતા વિષે સવાલ રહે છે. એ શક્ય નથી લાગતો તેમજ વ્યવહાર નથી લાગતો.

અસહકારની
શક્યતા અને
વ્યવહારિતા

ઉત્તર—આના કરતાં કોઈ વધારે સત્વરપરિણામી ઉપાય હોત તો શા સાર તે અમે ઊાડત ? એ તુરત અમલમાં મુકાય એવો પણ છે અને વ્યવહાર પણ છે. વ્યક્તિપરતે કહું તો એ એક અમોઘ અજ્ઞ છે. હરેક વ્યક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય કરીને બેસી જઈ શકે છે. તેના કર્તવ્યનું પાલન એ જ તેનો સંતોષ. અનેક વ્યક્તિઓ કરે તો એ જ ઈલાજ સંપૂર્ણ રીતે વ્યવહાર થઈ પડે છે. વ્યક્તિપરતે બોલતાં હું અમારો બન્યો જ દાખલો આપીશ. અમારા બન્યોનાં મન એટલાં બધાં નાનુક છે કે કાંઈ પણ વિષમતાથી એની ઉપર અસર થયા વિના રહેતી નથી, છતાં અમે તો આઝાદ આલમગીરોની માફક ફરીએ છીએ. તેનું કારણ શું ? કર્તવ્યપાલનનું જ્ઞાન. એ જ આઝાદી હરેક વ્યક્તિ બોલવી શકે છે. સમસોરોને ઉપાય આની સાથે સરખાવો. એ શક્ય છે, પણ વ્યવહાર નથી. એની અવ્યવહારતાના શીકેતઅહીં જ જીવતા જીવતા દેખાતા છે. શીકેતઅહીં તો બારે તાલીમબાજ છે, મોટા પહેલવાન છે, આપણા જેવા અનેકને ચપટીમાં મસળી નાખે એવા છે. પણ તેઓ સમજે છે કે તેઓ એકલા તલવાર લઈને ઝુઝી શકે નહિ, ઝુઝે તો તેમાં કાંઈ સાર નથી, ત્યારે અસહકારમાં તો દેશ પણ ઉતરી શકે અને એકલશ્ચરા લડવૈયાઓ પણ નીકળી શકે. દેશભક્તિ થતી જવાની એટલે એ ઉપાયની વ્યવહારિતા વધતી જવાની.

અસહકાર
અને રાજ્ય-
માન્ય ઉપાય

પ્રશ્ન—રાજ્યમાન્ય ઉપાયો ઉપરથી તમારો વિશ્વાસ હઠી ગયો છે ?

ઉત્તર—ના. હરખીઝ નહિ. રાજ્યમાન્ય ઉપાયોનો શિરોમણિ આ ઉપાય છે. આ સિવાયના બીજા ઉપાયોમાં મારો વિશ્વાસ હઠી ગયો છે ખરો. મેં કેટલા અને કયાં કયાં ઉપાયો લીધા એની તમને અને દેશને મેં ખબર નથી આપી. મારે ફાળું હતું બધું કરી ચુક્યો. ભાન્યે જ કોઇને ખબર હશે કે મોન્ટેગ્યુની સાથે મસલત કરવાની મુસલમાન બાઈઓની મને ખાહેશ થયાથી મેં હિન્દુસ્તાન સરકારને તેમની પરવાનગી અને અનુમતિ માટે માગણી કરેલી. હિન્દુસ્તાન સરકારે તે બલમનસાધથી મને ઉત્તર આપેલો કે તમારા જવામાં અમે અડચણ ન નાખીએ, પણ અનુમતિ પણ ન આપીએ. એટલે મેં મોન્ટેગ્યુ સાહેબને તાર કર્યો. તેમણે મને તડ અને ફડ જણાવી દીધું કે ‘મુલેહની શરતો છઠ્ઠીના લેખ જેવી છે. એ લેખ કાંઈ મટે એમ નથી. તમારે એ મટાડવા આવડું હોય તો આવશો મા. બાકી મુલેહમાંથી ઉપસ્થિત થતા તથા હિન્દુસ્તાનના હિતના બીજા સામાન્ય સવાલની ચર્ચા કરવા આવડું હોય તો આવો ! આ જવાબ પછી મારા બીજા ઉપાય બંધ પડયા. હું તો મુસલમાનોના કુળનો રહ્યો, પણ મારા જેવા એકાનું મુસલમાનું પણ કાંઈ કામ ન આવ્યું. તમે હરખીઝ ન માનશો કે હું કોઈ ઉપાયની અવગણના કરું છું. સ્વરાજ્ય માટે જે ભારે ચળવળ ચલાવતા આવ્યા છીએ તેની કિંમત હું બરાબર સમજું છું. તિલક મહારાજે જે બીજીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે તે કાંઈ મારાથી બહાવ એમ નથી, પણ એ જ્ઞાતા જમાનાની orthodox રીત મુકીને અસહકારની આ મુઘરેલી રીત હું આદરે એમાં બીજાને વસવેસો શા માટે ઉપજે ?

અસહકાર
અને
અરાજકતા

પ્રશ્ન—અસહકારની નીતિ અરાજકતાની જોતા નહિ નીવડે ?

ઉત્તર—જે ધીરજ, શાન્તિ અને ડહાપણથી અમે કામ લઈ રહ્યા છીએ તેમાં જ તમે હંકો છો તે પ્રમાણે ન થવાની બાંહેધરી રહેલી છે. તમે જોતા નથી મોલાના શોકતઅલીને ? તેઓ કેટલે ઠંડે મગજે કામ લઈ રહ્યા છે ! તેઓ તેમના દિલમાં આવે તેમ કરતા હોય તો તો આજે તેઓ ધડ પરથી શીશ ફેરવીને ફરતા હોત. પણ તેઓ સમજે છે એટલે જ ધડ પર શીશ રાખીને ફરે છે. તેઓ સમજે છે કે હિંસારહિત અસહકાર હિંસા અથવા અરાજકતામાં ચાલી ન જ શકે. તમે પૂછો છો કે કદાચ પોલીસ પોતાના કામ પરથી ફારગત થઈ જશે તો રક્ષણ કોણ કરશે ? તેઓ કામ પરથી નીકળશે તે નકામા નહિ બેસી રહે. તેઓ આપણા વધારે સાચા રક્ષકો બની રહેશે. અને તેઓ નહિ બને તો ‘મામલામાં માદી’ એ કહેવત પ્રમાણે આપણામાંથી માણસો નહિ તૈયાર થાય ? ગયે વર્ષે લાહોરમાં અને અમૃતસરમાં જ્યારે પોલીસ ત્રણ દહાડા સુધી ઢઠાવી લેવામાં આવેલી ત્યારે શું થયું હતું તે તમને ખબર છે ? અમૃતસર તો ચોરધાડપાડુનો વાસ છે. ત્યાં સામાન્ય રીતે જાનમાલ મુશ્કેલીથી સુરક્ષિત છે. છતાં ત્યાં ત્રણ દિવસમાં ચોરી કે લૂંટફાટનો એકે દાખલો બન્યો ન હતો. અશસ્ત્ર સ્વયંસેવકોએ રાતદિવસ પહેરા ભર્યા અને લોકોના જાનમાલની રક્ષા કરી.

પ્રશ્ન—આપણામાં એક્ય તો છે નહિ; અસહકાર શી રીતે થવાનો ?

ઉત્તર—અસહકાર સુન્દરમાં સુન્દર રેવણ છે. એનાથી સમાજનાં છટાછવાયાં અંગોને સરસ રેવણ દેવાનો, અને એ અંગો એક થશે. ધણું કાર્ય કરવાનું બેશક બાકી છે; પણ પ્રભ કેટલા પ્રમાણમાં દરરોજ ચડતી જશે એનો કોને ખ્યાલ છે ? હું તો બારે આશાવાદી રહ્યો. તેમજ શૌક્તઅલી. તમને હસવું આવશે પણ હું સાચું કહું છું કે ધર્મચુસ્ત માણસો બારે આશાવાદી હોય છે. એટલે મને તો શંકા જ નથી કે આપણામાં સત્વર એક્ય થવું જશે. પૃથ્વીના ૫૦ ઉપર ફાટનારા જ્વાળામુખીઓ કાંઈ નિયમ વિના જેમ તેમ નથી ફાટી નીકળતા. દરેક કોઈ નિયમને આધારે જ ફાટે છે. અને આપણે ત્યાં ફાટેલા જ્વાળામુખી પણ તે જ રીતે નિયમને આધીન હોઈ આપણને એક કરશે.

અસહકાર
અને રાષ્ટ્રીય
એક્ય

પ્રશ્ન—તમે પ્રથમ પગલા તરીકે ખિતાબો આપી દેવા વગેરે સૂચવ્યું છે, પણ કેટલા ખિતાબો છોડી દેવાયા ? અને પુરુષ ખિતાબો તબલામાં ન આવે ત્યાં સુધી દહાડો વગે?

આત્મ-
પરિતોષની
દૃષ્ટિએ
ખિતાબત્યાગ

ઉત્તર—હું તમને સમજાવવા માગું છું કે એક ખિતાબ છોડવામાં આવે તેની પણ કિંમત છે. ધરની દીવાલની એક ઇંટ દીલી થઈ ખરી પડે કે કુશળ ધરવાળાને ચિન્તા પેસે છે, તેમ ખિતાબો ખરવાથી બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા જેવી હોશિયાર રાજ્યસત્તાને પોતાના સત્તાભવનમાંથી ઇંટ ખરતી જણાતી જશે તેમ તેના પાયા કુજવા માંડશે. પણ હું કબજ કરું છું કે એ છટાછવાયા ખિતાબો છોડવાની સરકાર ઉપર બારે અસર ન થાય. વાત તો એ છે કે ખિતાબો ધારણ કરનાર વ્યક્તિ પોતે કર્તવ્ય કર્યું છે એમ માનીને શી રીતે આત્મપરિતોષ મેળવી શકે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ આ પગલાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્ન—આપે નોકરી છોડવાની કહી છે, તે શું હિન્દુમુસલમાન નોકરી છોડે એટલે બીજા હિન્દુમુસલમાનો તેમની જગ્યા લઈ લેનારા ન નીકળે ?

નોકરીના
ત્યાગમાં ભય

ઉત્તર—જરૂર નીકળે. પણ આપણે કોઈની નીતિ કે અનંતરાત્માના ચોરીદારે નથી. તેમ જોયાથ તો મને બારે દુઃખ થાય એ ખરું, પણ એ થવું મને અસંભવિત લાગે છે. આપણી ધર્મદાઝની એટલી અસર શું ન પડે કે બીજાને આવી જગાઓમાં દાખલ થતાં જ શરમ આવે ?

પ્રશ્ન—શાળાઓ ખાલી કરવાનું આપે કહ્યું છે. આજે આપણને જે કેળવણી મળી રહી છે તે શાળામાંથી મળી રહી છે. તે શાળા બંધ કરી આપણે અશક્ય કરશું તો તેની પ્રગતિ અશક્ય નહિ થઈ પડે ?

શાળાત્યાગ
અને સ્વાત્મ્ય

ઉત્તર—એનો ઉત્તર સા એમાં જ આવી રહ્યો છે. શાળા બંધ કરી કે તે શાળાનો આપણે જ હવાલો લઈશું. આપણા શિક્ષકો ડાહ્યા હશે તો આ શાળા બંધ થયા પછી આપણે હાથે જ ઉઘડે તે શાળાઓમાં કામ કરશે. અને તમે લાંબો વિચાર શા સાર કરો ? તમે તો માંગલોરની શાળા બંધ કરીને નવી ચાલુ કરો એટલે બસ થયું. દેશમાં દરેક ગામ

પોતપોતાની હાલતો સંજાળી લેવાને શકિતવાળું છે; અને તે જ પ્રમાણે સાંજાળી. સરકારે અત્યાર સુધી આપણી હાલતો તપાસી છે, પણ મહાવિનશકારક રીતે તપાસી છે. હવે આપણે એ જ હાલતો આપણી નતમહેનતથી નહિ સંજાળી શકીએ ?

બ્રિટિશ માલ-
નો ઔચકોટ

પ્રશ્ન—બ્રિટિશ માલ ઔચકોટ કરવાથી કંઈ ન થાય ?

જવાબ—હું આ બાબત બે વર્ષ થયાં દેશની આગળ મારા પોતાના વિચાર સુધી રહ્યો છું, છતાં તમારા આગળ સંક્ષેપમાં હું એનું તાત્પર્ય સુધી ફરજી. એ ઉપાચ દેખાય છે સરસ, પણ અમલમાં મુશ્કેલી કહાય છે; કારણ એ ઉપાચમાં તો આપણાથી ન સમજાવી શકાય એવા કહણ કરોડપતિઓને પીગળાવવાની જરૂર છે. હું તેમની પરિસ્થિતિ સમજું છું, પણ બ્રિટિશ માલના પોશીદારો તેઓ હોઈ તેઓ જ્યાં સુધી તે છેડે નહિ ત્યાં સુધી કંઈ વળે નહિ. એ તેઓ તે છોડવાને માટે તૈયાર હોય તો ઔચકોટની કંઈક અસર થાય ખરી. પણ આખરે આ વિચાર આવીને નડે છે કે એ અશુદ્ધ, દ્રેષદુષિત, હિંસાદુષિત હથિયાર છે; એમાં એકને તણ બીજા પરદેશીને સેવવાપણાનો આત્મઘાતક અવગુણ રહેલો છે. સત્વર પ્રયોગ થાય તો જ તેની અસર થઈ શકે એમ હોઈ તે અશક્ય પ્રકારનું છે, કારણ આપણી પાસે ઔચકોટ ભારે પ્રમાણમાં, પણ પ્રમાણમાં કરવાની સામગ્રી જ નથી. ગંગાધરાય દેરાપોરેએ ધાર્યું હતું કે અહમદનગર કોન્ફેડરેન્સ વખતે એને વિષે કરાવ કર્યાથી તે ત્રણ મહિનાની અંદર અમલમાં આવશે. પણ તે વાતને વર્ષો વીત્યાં અને તે હતી ત્યાંની ત્યાં રહી. હવે તેઓ મારી વાત કબૂલ કરતા થયા છે. તેમ જ હજાર મોહાની. બંગાળમાં બંગ-ભંગ પછી કંઈ ઉત્સાહની ન્યૂનતા હતી ? પ્રચલની કંઈ હલુપ હતી ? અનેકવાર શુદ્ધ કરેલી ભાવનાઓના અર્કરૂપ બંગાળમાં પણ ઔચકોટ અશક્ય અને અવ્યવહાર નીવડયો. કારણ શું? તેના યોગ્ય અને અસરકારક પ્રમાણમાં અમલ કરવા માટે સામગ્રી જ ન હતી.

ઔચકોટ
ઔચકોટમાં
એક

પ્રશ્ન—બ્રિટિશ માલનો ઔચકોટ અસરકારક થવા માટે તે બહુ મોટા ક્ષેત્રમાં પથરાયેલો હોવો જોઈએ એમ આપ કહો છો, અને તેના વિસ્તારમાં, હાલની સ્થિતિમાં, તે થવો અશક્ય છે એમ કહી આપ ઔચકોટને અવ્યવહાર કરાવો છો. ધારાસભાના ઔચકોટ અને શાખાઓના ઔચકોટનું પણ એમ જ છે. ધૂરાછવાયા માણસો પોતાનાં છોકરાને શાળામાં મોકલતાં બંધ પડે તો પણ સંકુચિત પ્રમાણમાં થતા ઔચકોટના જેવું નિરર્થક અથવા અવ્યવહાર ખરેખર ?

જવાબ—ના. એમ હોત તો હું એ સ્વયંવત જ નહિ. કાઉન્સિલ-ઔચકોટ અને શાળાત્યાજ એક એક વ્યક્તિ કરીને પણ કર્તવ્ય કર્યાનો સન્તોષ મેળવી શકે છે. અતલબ કે કાઉન્સિલ-ઔચકોટ અને શાળાત્યાજ બંનેને મેં આદર્શરૂપ (ideal) માન્યા છે તેથી જ કેવળ એક વ્યક્તિ કરીને બેસી રહે તોપણ તેની કિંમત છે; જ્યારે બ્રિટિશ માલના ઔચકોટને મેં આદર્શ માન્યો નથી. એક જ વ્યક્તિને ધર્મ તરીકે એ હું ઉપદેશી શકું જ નહિ; જ્યારે ઉપર કહેલી બંને વસ્તુઓ તો ધર્મ તરીકે હું લોકો આગળ સુધી રહ્યો છું. બ્રિટિશ માલનો ઔચકોટ કેવળ શાળાકીય શક્તિ છે અને મેં સૂચવેલાં શક્તિ આધ્યાત્મિક શક્તિ છે એવો મારો દાવો છે. એ દાવો તમે સ્વીકારો તો તમારા પ્રશ્નનો જવાબ ઉતરે જાય છે.

પ્રશ્ન—આપણે લઈને અને આરમાર વિના શી રીતે કામ લઈ શકીશું? બ્રિટિશ સંબંધ તોડીને તમે તો દેશને રક્ષણ વિનાનો કરી મુકવાનો !

સ્વરાજ્યમાં
લઈને

ઉત્તર—(હસીને) તમે તો બધી જ રીતે હારીને બેઠા છો એટલે શું? આપણે બધું જ કરી શકીશું. આપણા હાથમાં અખત્યાર આવ્યે આપણે તૈયારી ન કરી શકીએ? અરે, વખત આવ્યે શીકતબદીને જ આપણે આપણા કમાન્ડર-ઇન-ચીફ કરીશું, અને મને ખાતરી છે કે જનરલ મનરોથી એઓ એઓ ઉતરશે નહિ, [અહીં શીકતબદી પણ કહેવા લાગ્યા, ' કરોડો સિપાઈ બનાવવાની તાકાત હું રાખું છું. ']

પ્રશ્ન—આ પ્રશ્ન અગાઉ કરવાનો હતો પણ હવે હું છે, માફ કરજો. સામાન્ય માણસ પાસે શું કામ લઈ શકે? અને કોઈ કામ ન લઈ શકે એટલે જ તમે મેટિરાઓને પકડી રહ્યા છોને ?

અસહકાર
અને
સામાન્યવર્ગ

ઉત્તર—અરે કંઈ રામ રામ બોલોને. એ લોકો તો મારી અખૂટ ખાણ છે. એમની પાસે હું જે કરાવી શકવાનો છું તે તમારી પાસે નથી કરાવી શકવાનો. પણ એમને મેં હમણાં 'રિઝર્વ' માં રાખ્યા છે. એઓમાં સંપૂર્ણ આત્મનિશ્ચય હજી નથી. ખેડૂતો તો લાખો હું તૈયાર કરી શકું પણ તેઓનાં ગાડીબગલ, ઢોરઢાંખર, જરજમીન વેચાય ત્યારે તેઓ મીઠી મુદ્રા રાખી શકે એ માટે મારે હજી તેમને તૈયાર કરવા રહ્યા. મારે ખેડૂતોની સાથે ભારે સંબંધ છે, તેઓની પાસે ધીરજનાં કામો મેં લીધાં છે, પણ આ કામને માટે હજી તેમની પાસે માગણી કરવાનો હું સકારણ જ વિશ્વસ કરી રહ્યા છું. એઓને તૈયાર કરી શકીશ એમાં તો મને શંકા જ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હબ્સરો મન્ડરો તૈયાર થયા અને હબ્સરો જેલમાં ગયા એ બુલવાનું નથી. પણ તમને નિશ્ચય રાખવાનું કહેતાં મને સંકોચ નથી થતો, એટલે મેં તમો મેટિરાઓથી રાજઆત કરી છે. અબદુલ બારી સાહેબે મને કહેલું કે તેમની પાસે વીસ હબ્સરો માણસો નોકરી છોડવાને માટે પણ તૈયાર છે. પણ હું તેમની પાસે હમણાં નોકરી છોડાવીને શું કરું? મારી પાસે હજી તેમને માટે વ્યવસ્થા નથી. અને અમે તો ગાળી રીતે દૂર દેશીથી ને ધીરજથી લડાઈ લડી રહ્યા છીએ. અમારી સામગ્રીનો અપવ્યય નથી કરવાનો. તક આવ્યે જ વાપરીશું.

પ્રશ્ન—પણ મને તો વિવાસ નથી રહે—આપણી તૈયારીમાં કે આપણી સહનશક્તિમાં. તમે તો કેવળ 'તપ, તપ ને તપ' નો પાઠ ભણાવી રહ્યા છો. એ તપના લૂખા પાઠથી લોક થાકશે અને આખરે હારીને બેસી જશે.

તપ, તપ
ને તપ

ઉત્તર—તમને માનવજાતિના ઇતિહાસની ખબર નથી. માનવજાતિ અખૂટ રહી છે, જ્યારે અનેક નીચી કોટિઓ નષ્ટ થઈ છે; કારણ માનવજાતિમાં સહન કરવાનો ભાર ગુણ રહેલો છે. તમે આપણા ગરીબો શી યાતનાઓ ભોગવે છે તે જુઓ. આપણી સ્ત્રીઓ કેવી યાતનાઓમાંથી પસાર થાય છે તે જુઓ. આપણી માતાઓને પૂછો. તેઓ તમને જવાબ આપશે અને તમારી અશક્તિને કારણ નહિ રહે.

મારો પ્ર
અને
આશાવાદ

હા, તમારા કહેવાનું તાત્પર્ય એ હોઈ શકે કે દેશ રાજકીય કારણે દુઃખ ખમવાને તૈયાર નથી. પણ તૈયાર નથી એટલું જ તમે કહી શકો; અશક્ત છે એમ કહેશો તો હું ના પાડવાનો. પણ હું દેશને તે માટે તૈયાર કરવાનો જ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું; દેશદાંડનો ગુણ હું તેમનામાં જન્યુત કરી રહ્યો છું. અન્ય સૂરોપીય દેશમાં રાષ્ટ્રને માટે ખમવાની જે લાગણી છે તે લાગણી હું પ્રેરી રહ્યો છું; અને તેનો બહુ થોડો કાળમાં ઉદય થયો એ વિષે મને શંકા નથી. આ ભારે જલસાઓથી તમે મને નાન આપો છો, હજારો લોકો મને જોઈને હર્ષવેલા થાઓ છો, તે શા સાર? એ તમારો હર્ષ, તમારો ઉત્સાહ હું યોગ્ય દિશામાં વાળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તૈયાર નથી માટે તૈયાર થઈએ ત્યાં સુધી બેસી રહો એમ કહેવું એ કાયરનું વચન છે. એમ કહીને તો આપણે કોઈ દિવસ ઉભા થવાના નથી. દેશદાંડનો ગુણ જન્યુત કરવામાં મને જરાયે નિરાશા નથી થતી. આ તમારો હર્ષ અને ઉત્સાહ એની શક્યતાની સાક્ષી પૂરે છે. ઇસલીના દુઃખને માટે હું દુઃખી ન થઈ શકું, જર્મનીના દુઃખને માટે લોકોમાં દુઃખ ન પ્રેરી શકું, તેમ કરવાની ઉમેદ પણ ન રાખું; કારણ હું પરમેશ્વર નથી. પણ આપણા દેશના દુઃખે દુઃખી થવાને તો હું દેશમાં જન્મેલા દરેકને તૈયાર કરીશ. અહીં જ કહી દઉં કે ખિલાફતના સવાલમાં તુર્કીને માટે સહાયબુદ્ધિ દર્શાવવાનું હું નથી કહેતો. હું સાત દરેક મુસલમાન બાઈઆ સાથે ન રહેતો હોત તો આ લડત લેત જ નહિ. હું તો તેમની લાગણીને વશ થઈને જ આ લડત લડી રહ્યો છું.

સત્યાગ્રહની
ત્રિકાલા-
બાધતા

પ્રશ્ન—અગાઉના એક પ્રશ્નમાંથી ઉપરિચિત થતો પ્રશ્ન મેં છાડી દીધો. સત્યાગ્રહ તો હવે ગયો જ ના ?

ઉત્તર—અરે સત્યાગ્રહ શી રીતે જવાનો ? એ તો ત્રિકાલાબાધ છે. એ નિષ્ફળ ગયો જ નથી. એ તો અનેક રૂપમાં ચાલુ રહેવાનો જ. સત્યાગ્રહથી કશું પણ અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું છે એમ મને લાગતું વધી. જલિયાંવાલા બાગને હું ભૂલતો નથી. હું તો અનેક જલિયાંવાલાથી ડરતો નથી. પણ મેં સત્યાગ્રહ બંધ કરેલો, કારણ હું સાચા સિંધાઈની માફક નિર્ધર્મક સંહાર ન થવા દઉં. સત્યાગ્રહને જ ધન્ય છે કે આને આપણે ક્યોંક રાજદ્રોહની વાતો કરીએ છીએ, જે કરતાં આપણે મુજતા હતા. રાજદ્રોહનું અમે કારખાનું માંડ્યું છે એમ કહું તો ચાલો. હું તમારા સૌમાં આ સરકારની પ્રત્યે અપ્રીતિ ગણી રહ્યો છું.

અને એમ ન સમજો કે સુલેહની શરતો રદ થશે એ એક માટે સ્વપ્ન માત્ર છે; કારણ કે તે રદ કર્યા વિના બ્રિટિશ સરકાર શાન્તિથી રહી નહિ શકે, સામાન્ય શાન્તિ નહિ હોવાની શકે. અને આ પ્રમાણે પારાવાર અશાન્તિની કિંમત આપી સરકાર પોતાની હડમાં કાયમ ન જ રહે.

§ લોકસત્તા અને ગુંડસત્તા

ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ જોનારને ધણીવાર લોકસત્તા અને ગુંડસત્તામાં ઝાઝો તફાવત રહેતો નથી દેખાતો. લોકોનાં ટોળાં અમુક વાતના ઉત્પત્તિ અને જોશમાં ગુંડાઓનાં ટોળાંનાં ભાસ કરાવી દે છે. આમ છતાં આ બે વચ્ચે પાકો તફાવત છે અને તે સદાને માટે રહેશે. આ આપણે સમજી લેવું જોઈએ.

હાલુત્તાન ગુંડાશાહીની દશામાંથી આજકાલ ઝપાટાખંધ પસાર થઈ રહ્યું છે. ‘ઝપાટાખંધ’ વિશેષણ વાપરીને હું મારી આશા વ્યક્ત કરી રહ્યો છું. કદાચ એ દશામાંથી બહાર નીકળી રહેતાં વાર લાગવાનું પણ આપણા નસીબમાં હોય. છતાં એ દશામાંથી બનતી ત્વરાએ બહાર નીકળી જવાના સંઘળા પ્રયત્ન આપણે હાથ ધરવા એમાં હાડાપણું છે.

ટોળાની મરજીને તાબે થઈને ઉધમ મચાવવા તરફ આજકાલ આપણું ખૂબ વલણ છે. ગયા ૧૯૧૯ની એપ્રિલની ૧૦મીએ અમૃતસરમાં ટોળાની આણું વર્તી; અમદાવાદમાં તે જ દિવસે ટોળાંઓએ રાજ્ય કર્યું. એ રાજ્ય બે-લગામ, ગુંડાશાહી અને દાદાગીરીનું હતું, અને તેથી તે અનિચાની, કશા લાભ વિનાનું, દુષ્ટ અને હાનિકારક હતું. લડાઈ એ આવી કામ પછી ગુંડાશાહીના કરતાં વધારે ખુનામરકીભરી પણ ધોરણસર વિનાશ કરનારી વસ્તુ છે એટલું જ. છતાં લડાઈનાં વખાણ થાય છે, કારણકે કેટલીક લડાઈઓનાં અલ્પકાલિન છતાં ઝગઝગતાં પરિણામે ઉપરથી આપણે ભૂલાવે ખાઠ્યે છીએ. પણ હિન્દુસ્તાનને લોહી વહેવડાવીને—ખુનામરકીથી—સ્વાતન્ત્ર્ય મેળવવું હશે તોપણ તેને તે ધોરણસર અને ખાનદાન (જેટલે દરજ્જે ખુનામરકીને ખાનદાન કહી શકાય તેટલે દરજ્જે) ખુનામરકી જ લડાઈ કહેવાય છે તે દ્વારા મેળવવું પડશે. એ સ્થિતિમાં પણ ગુંડાશાહી કરી તો એને નહિ જ પોસાય.

પણ અહીં તો મારે અમદાવાદમાં ચાલી હતી તેવી ટોળાશાહી અગર ગુંડા-શાહીની વાત નથી કરવી. એથી ઘણા વધારે પ્રમાણમાં મને ઓળખીતી થયેલી ટોળા-શાહીની હું આજે વાત કરવા ઇચ્છું છું. કૌન્સિસ એ ડાહ્યાં અને ધોરણી સ્ત્રીપુરુષોનું બાંધેલું છતાં લોકશાહી પ્રદર્શન છે. હાલના જમાનાનાં આપણાં ધણીખરા ગંભીર લોકપ્રદર્શનો, સરખસો કે મેળાવડાઓ નિઃસંશય લોકશાહી પ્રદર્શનો હોય છે. ખિલાફતને લગતી મારી સિન્ધ, પંજાબ અને મદ્રાસ ઇલાકાની મુસાફરીઓમાં આવાં પ્રદર્શનો અને પારવગરના અનુભવ થયો. રેલવેસ્ટેશનો પર આવાં ટોળાંની પોતાના

લોકસત્તા વિ
ગુંડસત્તા

ગુંડાશાહીનું
લોકકદાર
વર્ણન

પ્રથમ નેતાઓને માન આપવાની શ્રેણીમાં અન્યો બીજા ઉત્સાહીઓનાં પોટલાં કચડાતાં મેં અનેકવાર જોયાં છે, અને મને સરમ ઉપજી છે. આ ટોળાંઓ પોતાના પરાણોઓને માન આપવાના ધોમાં જે બેસીર અને કડકશ બૂરોનો કોલાહલ મચાવી મુકે છે તેમાં તે પોતાના એ પરાણોઓને કેટલી તકલીફ થતી હશે તેનો ખ્યાલ કરવો પણ જુલી જાય છે. તેઓ ધક્કાધક્કી કરે છે, એકબીજા પર પડે છે, ક્યારે છે. સામટા બોલે છે, સામટા હુકમો આપે છે. વ્યવસ્થા અને શાન્તિ જળવવા વખતે સામટા સૂચનાઓનાં બૂમરાણ કરી મુકે છે. દસ સ્વયંસેવકો સામટા એક જ હુકમ આપતા સંભળાયા છે. સ્વયંસેવકો ધણીવાર લોકોના પોલીસ બન્યા રહેવું છોડી મેળાવડામાં ભાગ લેવા મંડી જાય છે. વચમાં તૂટી ગયેલી સ્વયંસેવકોની હરોળ વચ્ચે થઈને ગાડી કે મોટર સુધી પહોંચવું એ આગેવાનોને માટે હમેશાં ત્રાસદાયક અને ધણી વેળા જોખમકારક થઈ પડે છે. પાંચ મિનટથી વધુ વખત ન જ લાગવો જોઈએ તેવા આ કામ માટે ધણીવાર કલાકના કલાક નીકળી જાય છે. લોકો બીડમાં જોર કરી પાછળ હાંવાને બદલે ઉલટા આગેવાનો તરફ જ વધવા જોર કરે છે, અને તેથી આગેવાનોને સંભળવાની વધારે જરૂર પડે છે. ગાડી પાસે આવી પહોંચતાં તો જોને મરજી પડે તે ગાડી પર ચડી બેસે છે. આમાં સ્વયંસેવકો સૌથી વધારે ગુન્હેગાર હોય છે. આગેવાનો અગર ગાડીમાં જનારાઓને આ આગતુકોને એમ ગાડીનાં પાટીઆંઓ ઉપર વગરાવવારે ન ચડી બેસવા સમજવવામાં નાહક વખત ખોવો પડે છે. સરઘસમાંના લોકો ગાડીનું છપ્પર પકડીને શવે તેમ ટીંગાય છે અને ફાટે તોડે છે. આવાં સરઘસોમાં મોટરનાં છપ્પરોને ટોળાંઓના હાથથી બચીને સાળાંસમાં મુકામે પહોંચતાં મેં ક્યારેય જ જોયાં હશે. રસ્તાઓ ઉપર પણ બેઠ બાળુ હારખંધ ઉભા રહેવાને બદલે લોકો ગાડીની પાછળ દોડે છે; અવ્યવસ્થાનો પાર નથી રહેતો; ડગલે ડગલે અકસ્માતોની ધાસ્તી રહે છે. અકસ્માતો નથી થતા તે વ્યવસ્થાપકોની કાબેલિયતને લીધે નહિ પણ લોકો ધક્કામુક્કી અને કચડાકચડી સહી લાઇને પણ પોતાનો ઉત્સાહ અને આનંદ ટકાવી રાખવાનો નિશ્ચય કરીને આવેલા હોય છે, પરસ્પર ધક્કામુક્કી કરવા છતાં બીજા માણસને જાણીજોઈને અગવડ કરવાની કોઈને શક્તિ નથી હોતી, તેથી, આ બધાને અન્તે સભાનો ચિતાર આંખ આગળ લાવો એટલે આ આખું ચિત્ર પૂરું થાય છે. અવ્યવસ્થા, કલંકલાટ, ધક્કાધક્કી, બૂમરાણ અને હોહો સિવાય બીજી વાત નહિ. માણસોમાં સરસ હોય તો તો લોકો ખ્યાન દઇને સંભળે છે અને ટાંકણી પણ પડી સંભળાય તેવી શાન્તિ ફેલાઈ રહે છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અ મ દા વા દ

	મુદ્ર	પાટકો
હિન્દ સ્વરાજ (પ્રમાણભૂત આવૃત્તિ; ખાદીનું પૂઠું)	૦-૬-૬	૦-૨-૦
આટલું તો જાણજો-ભાગ ૧ (લે. શ્રી ૦ નરહરિ પરીખ)	૦-૬-૦	૦-૧-૬
હિન્દ કેમ પાલભાલ થયું? ('આટલું તો જાણજો' નો બીજો ભાગ.)	૦-૮-૦	૦-૨-૦
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (અસહકાર વિષે ગાંધીજીના વ્યાખ્યાનો)	૦-૬-૦	૦-૧-૬
એક ધર્મચુદ્ર (અમદાવાદના મીલમળુરોની લડતનો ઇતિહાસ)	૦-૮-૦	૦-૧-૬
આશ્રમમજનાવલિ (સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવાસ્સાંગની પ્રાર્થના વખતે ગવાતાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી અને અંગ્રેજી ભજનોનો સંગ્રહ; દેવનાગરી લિપિ, અને ખાદીનું પૂઠું.)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
અરજુનવાણી (અરજુન ભગવતનાં ભજનોનો સંગ્રહ)	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મૂળ (સુંદર સુવર્ણ ગ્રંથકો)	૦-૮-૦	૦-૧-૦
વણાટશાસ્ત્ર (લેખક: શ્રી ૦ મગનલાલ ગાંધી; ખાદીનું પૂઠું.)	૦-૧૦-૦	૦-૨-૦
ગાંધીજીની જીવનચરિત્ર	૦-૬-૦	૦-૧-૦
ખેડાની લડત (લેખક: શ્રી ૦ શંકરલાલ દા. પરીખ)	૧-૮-૦	૦-૫-૦

બાલસાહિત્ય

રાયજી (ચણીભોરથી આગમના કવિનાસંગ્રહ)	૦-૮-૦	૦-૨-૦
ચાલણગાડી—નાની (બાળપોથી)	૦-૧-૩	૦-૦-૬
ચાલણગાડી—મોટી ,,	૦-૩-૦	૦-૦-૬
ચાલણગાડીના શિક્ષકોને	૦-૧-૦	૦-૦-૬

સુદક અને પ્રકાશક: રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી; નવજીવન સુદસાહિત્ય, અમદાવાદ

સ્વદેશીનો ઘરે

વિદેશી કાપડ સામેની

ઝોઝીનું સ્વરૂપ

[૦-૪-૬] અખ્યાસ સાહેબની

પ્રસ્તાવના સાથે

આવતે રવિવારે બહાર પડશે

પ્રાણપ્રતિષ્ઠા

૭ આના

ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા
નવો પ્રાણ રેડી જે મત્રે વડે
ગાંધીજીએ ભારતવર્ષની પૂજાપાત્ર
કરી તે તેમની અમર વાણી.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ

એક ધર્મયુદ્ધ

અમદાવાદના મીલમગ્ગરોની
હડતનો ઇતિહાસ

કિંમત આઠ આના

લખનાર :

મહાદેવ ભરિભાઈ દેસાઈ

